

NOGOMET, MIGRACIJE, INTEGRACIJA

Marijeta Rajković Iveta

NOGOMET, MIGRACIJE, INTEGRACIJA
Marijeta Rajković Iveta

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet

Odsjek za etologiju i kulturnu antropologiju
FF press

Godina elektroničkog izdanja: 2024.

Za izdavača

Prof. dr. sc. Domagoj Tončinić

Recenzenti

Izv. prof. dr. sc. Sunčica Bartoluci

Prof. dr. sc. Goran Pavel Šantek

Lektura

Krunoslava Paripović, prof.

Računalni slog

Boris Bui i Krunoslava Paripović, prof.

Grafičko oblikovanje naslovnice

Boris Bui

ISBN 978-953-379-202-6

<https://www.doi.org/10.17234/9789533792026>

Djelo je objavljeno pod uvjetima [Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 Međunarodne javne licence \(CC-BY-NC-ND\)](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/) koja dopušta korištenje, dijeljenje i umnažanje djela, ali samo u nekomercijalne svrhe i uz uvjet da se ispravno citira djelo i autora, te uputi na izvor. Dijeljenje djela u prerađenom ili izmijenjenom obliku nije dopušteno.

Knjiga je izdana uz potporu projekta pod nazivom *Sport, diskriminacija i integracija. Sport kao medij društvene inkluzije i participacije* (INTEGRA), Hrvatske zaklade za znanost, pod vodstvom prof. dr. sc. Gorana Pavel Šanteka (<https://integra.ffzg.unizg.hr/>)

Nogomet, migracije, integracija

Marijeta Rajković Iveta

 FF press

Sadržaj

Predgovor: etnologinja na (nogometnom) terenu	7
1. Uvod i ciljevi istraživanja	11
1.1. Izvori i metodologija	12
1.2. Pregled dosadašnjih istraživanja i ciljevi knjige	13
1.3. Teorijski okvir: uvod u istraživanje integracijskog procesa	18
2. Uloga nogometa u integraciji punopravnih, ali marginaliziranih građana - integracija Roma	23
2.1. Uvod	23
2.1.1. Ciljevi i teorijski okvir	24
2.1.2. Izvori i metodologija	26
2.2. Romi ili granice romskih zajednica	34
2.3. Rasizam na nogometnim utakmicama	39
2.4. Nogomet u funkciji integracije	42
2.5. Integracija i transnacionalni procesi ili nadilaženje i brisanje granica	52
2.6. Zaključak	58
3. Kada stranci postaju 'naši' – uloga nogometa i stranih nogometaša u integracijskom procesu (stavovi navijača)	61
3.1. Uvod	61
3.1.1. Izvori i metodologija istraživanja	64
3.2. Navijači Hajduka	68
3.2.1. Navijačice Hajduka vs. 'Ne vagini na tribini!'	80
3.3. Navijački i /ili regionalni identitet: uloga HNK Hajduk	91
3.3.1. Odlasci na nogometne utakmice, navijanje i navijačke ekspresije protiv Drugih	98
3.3.2. Opravdavanje navijačkog ponašanja i/ili pripadanje zajednice	115
3.4. Strani nogometaši u HNK Hajduk	119
3.4.1. Prihvatanje stranih nogometaša: nogomet između 'životne važnosti' i 'biznisa'	132
3.5. Od <i>furešta</i> do mještana	142
3.5.1. Razdoblje 1970-ih do 1990-ih	143
3.5.2. Raspad Jugoslavije, Domovinski rat i novi Drugi	145
3.5.3. Prihvatljive i neprihvatljive izbjeglice	147
3.5.4. Doseljenici i suvremeni sezonski radnici	152
3.6. Stavovi navijača o tome koje imigrante bi Hrvatska trebala primiti	155
3.6.1. Integracija imigranata u Dalmaciji, poželjan model integracije- stavovi navijača	159
3.7. Zaključak: mogu li nogomet i strani nogometaši doprinijeti integraciji imigranata	164

4. Migracije trenera, izazovi integracije i rad u multikulturalnim okruženjima	171
4.1. Uvod	171
4.1.1. Ciljevi i teorijski okvir	171
4.1.2. Izvori i metodologija	172
4.2. Motivacija i očekivanja od imigracije	174
4.3. Profesionalna iskustva i integracija	177
4.4. Privatni život i integracija.	183
4.5. Društvena i interakcijska dimenzija integracije.	186
4.5.1. Subjektivna dobrobit i dobar život.	188
4.6. Zaključak	189
5. Međunarodne migracije reprezentativaca, državljanstva i (ne)potrebna integracija	193
5.1. Uvod	193
5.2. Uvod u migracije nogometaša	195
5.3. Državljanstvo i nacionalna reprezentacija.	196
5.4. Državljanstvo i sportsko državljanstvo - formalne mogućnosti nastupanja za nogometnu reprezentaciju	197
5.5. Formiranje nogometnih reprezentacija, primjeri migracija reprezentativaca i promjene međunarodnih nogometnih pravila	199
5.5.1. Analiza osobnih motiva za odabir reprezentacije na primjeru hrvatskih reprezentativaca.	205
5.5.2. Analiza primjera nogometaša koji su imali pravo na izbor reprezentacije	207
5.6. Zaključak	209
6. Zaključak: migracije, integracijska i nogometna iskustva	211
7. Korištena literatura i izvori	219
7.1. Literatura	219
7.2. Izvori	239

Predgovor: etnologinja na (nogometnom) terenu

Etnološko i kulturnoantropološko istraživanje određene teme zahtijeva pripremu prije početka istraživanja, uključuje upoznavanje terminologije, lokalnog govora, povijesti, osoba i sl. U slučaju istraživanja teme nogometa i migracija bilo bi neozbiljno da navijači komentiraju i psuju zbog suđenja zaleđa (*offside*), dosuđenog kornera, promašenog kaznenog udarca (*penala*), spominju imena i transfer nekog igrača, trenera, sudca, klubove, imaju tetovažu 1950, a istraživačica, etnologinja ih pita što je to? Vjerojatno bi joj se svi smijali, a odgovor ne bi dobila. Iako me nogomet izravno nikada nije zanimao, kao niti antropologija sporta, odrastala sam i udala se u obitelj u kojoj svi muškarci jako vole i prate nogometne utakmice. Moj djed, očev otac, bio je jedan od prvih sudaca na lokalnim sisačkim utakmicama. I danas se u obitelji čuva fotografija na kojoj sudi u odijelu s kravatom, a oko vrata ima sat (budilicu, *vekericu*). Otac je godinama igrao amaterski nogomet, bio predsjednik nogometnog kluba BSK Budaševo, u mom rodnom mjestu, o čijih je prvih 50 godina rada napisao i knjigu (Modronja & Rajković, 1982) te bio delegat na utakmicama županijskih natjecanja. Kao jedina kći i unuka s bratom i drugim članovima obitelji redovito sam „morala“ gledati utakmice i TV prijenose, posebno europskih i svjetskih nogometnih prvenstava. Od djetinjstva sam bila izložena nogometu, voljela gledati utakmice pa i sudjelovala u nogometnim raspravama. Kasnije sam se udala u „nogometnu“ obitelj. Moj suprug, dužnosnik u nogometnoj organizaciji, od oca Dalmatinca, splitskog gimnazijalca koji je stanovao kraj Starog placa (stadiona Hajduka prije Poljuda), naučio je jako puno o međunarodnom nogometu i Hajduku. Kao pelješka nevjesta, osim spremanja pašticide i morskih specijaliteta prema receptima bake Paquite tijekom ljetnih mjeseci boravka na jugu Dalmacije „za usput“ sam svašta naučila i o Hajduku, posebno da je on za Dalmatince puno više od nogometa, kakvim ga doživljavamo u Sisku. No sve ovo ne bi bilo dovoljno da se samostalno odlučim na istraživanje sprege nogometa, migracija i integracija i napišem ovu knjigu. Knjiga je rezultat prihvaćanja poziva prof. dr. sc. Gorana Pavla Šanteka da se kao suradnica priključim projektnom timu četverogodišnjeg znanstvenog projekta: *Sport, diskriminacija i integracija. Sport kao medij društvene inkluzije i participacije*. Razmišljajući i smišljajući svoje projektne dionice, koje su ujedno poglavlja ove knjige, polazila sam od ranijih vlastitih saznanja i znanstvenih interesa, a to su već dva desetljeća migracije i manjinske zajednice, zadnje desetljeće i integracijski procesi, ali i mogućnosti „ulaska“ u etnografske terene. Knjiga sadrži četiri poglavlja kroz koja je cilj bio istražiti kompleksnost integracijskog procesa kroz nogometnu igru. Budući da volim upoznavati različite kulture (i putovati) studij etnologije upisala sam da bih slušala kolegije o narodima i kulturama Južne i Srednje Amerike, Afrike, Australije i Oceanije, a postojala je i nada da ću možda u budućnosti ići provoditi terenska istraživanja i na druge kontinente. Iako ovakva terenska istraživanja pomalo ostvarujem, još uvijek ih je premalo. Stoga je prva tema u kojoj sam intervjuirala (u Hrvatskoj ili online) hrvatske trenere, visokospecijali-

zirane migrante, koji imaju iskustva života i rada i na drugim kontinentima bila prilika da dobijem uvid u kulturološki udaljenije sredine. Posebice je zanimljiva etnografska građa dobivena o islamskih zemljama. No ponekad ne trebamo daleko putovati da bismo istraživali drugačije kulture. Brojni hrvatski građani su i Romi o kojima u većinskom društvu postoje predrasude i stereotipi, koji su zbog svog porijekla i etničke pripadnosti često izloženi rasizmu, diskriminaciji i marginalizaciji i prema vlastitoj procjeni nisu integrirani u državama u kojima su rođeni. Stoga sam terenska istraživanja provodila na romskim nogometnim turnirima, utakmicama i manjinskim kampovima, a zahvaljujući velikoj susretljivosti g. Tofka Dedića *Totija* i g. Elmira Mehmedovića te romskim aktivistima, trenerima i nogometašima iz Hrvatske, Slovenije i Srbije dobila sam uvid koliko se oni sami trude da Romi budu prihvaćeni u većinsko društvo. Provođenje terenskih istraživanja među Romima bilo mi je iznimno ugodno, zanimljivo i prepuno smijeha. Iako sam pobuđivala znatiželju budući da sam često bila jedina žena na događanjima koje sam istraživala, prihvatili su me već prvim dolaskom, a njihovo početno propitivanje mojih rodni uloga kroz četiri godine istraživanja smanjivalo se sa svakim ponovnim dolaskom, pokazivanjem znanja i interesa za njihovu kulturu i integracijske projekte koje provode. Istraživanje stavova navijačica i navijača Hajduka zadalo mi je navise etičkih dilema i pokazalo krajnosti u njihovu povjerenju, što se odrazilo i na kvalitetu dobivene etnografske građe. No ipak, o ovoj temi prikupila sam najviše građe. Prilikom analize etnografskih podataka, često sam bila u nedoumici trebam li nešto navesti što je za kazivače bitno i što su sami dodavali, kako su objašnjavali „da bih ja shvatila“, iako nadilazi istraživačka pitanja. Razmišljala sam trebam li cenzurirati njihove brojne psovke, prepričati ta kazivanja svojim riječima ili barem dio ostaviti da bi čitatelji dobili slikovitiji prikaz. Zadnja tema, poglavlje knjige, inicirano je mojom profesionalnom deformacijom, potaknuto komentarima na porijeklo, imena, prezimena i druge karakteristike nogometaša prilikom gledanja međunarodnih utakmica i reprezentacija sa sinom i suprugom. Naime, tko god se bavi poviješću međunarodnih migracija, dovoljno mu je da pogleda jednu utakmicu, sastav nogometnih momčadi, posebice reprezentacija, da iz njih iščita ove podatke: npr. da je Francuska imala brojne kolonije u Africi, da su brojni Albanci migrirali u Švicarsku itd. Iako je moje upadice usred napete igre, sin uglavnom prekidao riječima: „Prestani svuda pronalaziti migrante i gledaj utakmicu!“, suprug mi je naknadno sa strpljenjem objašnjavao podrijetlo nogometaša i po kojem zakonu je neki nogometaš dobio sportsko državljanstvo i pravo nastupanja za određenu reprezentaciju. Naše diskusije, i interdisciplinarna znanja bila su poticaj da napišemo i zajednički znanstveni rad, čiji prijevod je poglavlje ove knjige. Iako mi je (pred)znanje o nogometu bilo dovoljno za provođenje istraživanja, analizirajući etnografsku građu i pišući knjigu nailazila sam na brojne izazove, od onih jesam li dobro čula audio zapis i transkribirala ime i prezime međunarodnog nogometaša, uz koju utakmicu i klub te za koju godinu se odnosi pojedini podatak (za što sam koristila *joker*: Pitaj supruga, koji ne

samo da je znao odgovor, već mi je u našoj kućnoj biblioteci pronašao knjigu ili nogometni časopis s više podataka). Nadalje, ponekada sam bila u nedoumici, jesam li dobro shvatila kazivanje, smijem li nešto objaviti ili je to ipak bio „samo podatak za mene“ itd. Stoga zahvaljujem svim ključnim kazivačima koji su čitali prve verzije rukopisa i autorizirali kazivanja. Zahvaljujem mojim kolegicama, koje su čitale rukopis knjige i dale mi važne komentare, uglavnom u smjeru što da dodatno pojašnjim da bi knjiga bila razumljiva i širokom čitateljstvu: dr. sc. Raheli Jurković, Maji Osmančević i najvećoj hajdukovki koju poznajem – dr. sc. Ivani Kurtović Budja.

Tijekom pisanja ove knjige dijelove istraživanja prezentirala sam na međunarodnim i domaćim znanstvenim konferencijama (u Helsinkiju, Beču, Zagrebu) te prilikom stručnih boravaka na stranim sveučilištima i institutima, u svrhu izvođenja nastave ili usavršavanja (u Brazilu, Sloveniji, Švedskoj, Srbiji, Poljskoj). Zahvaljujem svim kolegama na zanimljivim pitanjima, poticajnim diskusijama i upućivanju u dodatnu literaturu. Posebno bih zahvalila prof. dr. sc. Maji Povrzanović Frykman iz Malmöa na poticaju istraživanja visokoobrazovanih migranata trenera na drugim kontinentima, kolegi dr. sc. Ivanu Đorđeviću iz Beograda na upućivanje na literaturu o Romima iz Srbije, kolegicama etnologinjama iz Ljubljane i Varšave na komparativnim diskusijama o Romima u Sloveniji i Poljskoj te upoznavanje s integracijskim projektima putem sporta u njihovim državama. Najtoplije zahvaljujem recenzentima knjige, izv. prof. dr. sc. Sunčici Bartoluci te prof. dr. sc. Goranu Pavelu Šanteku. Osim što me je uputila na dodatnu literaturu o navijačima, posebno navijačicama, na poticaj i preporuku kolegice Bartoluci dodatno sam proširila istraživanje i analizu o navijačicama Hajduka. Posebno zahvaljujem svim sugovornicima, mojim kazivačima (trenerima, aktivistima, nogometašima, navijačicama, navijačima), na otvorenosti i susretljivosti jer bez njihovih kazivanja ne bi bilo ove knjige. Na kraju četverogodišnjeg, prvenstveno terenskog etnografskog istraživanja, različitih istraživačkih izazova i načina ulaska u teren (što je detaljno opisano u svakoj cjelini knjige), iznimno mi je drago što sam provela ovo istraživanje i nadam se da će čitatelji uživati čitajući, do sada uglavnom nepoznate aspekte nogometne igre, one koja se događa izvan i u pozadini nogometnog terena; da će im biti zanimljivo barem upola od onoga koliko je meni bilo zanimljivo provoditi istraživanje.

1. Uvod i ciljevi istraživanja

Nogomet je najpopularniji sport u Europi, Južnoj Americi i Africi. Milijuni nogometaša ga igraju profesionalno, amaterski i rekreativno, a još veći broj ljudi ga prati. Osim stalnih navijača, često povezanih kroz navijačke udruge, broj navijača i gledatelja posebno raste tijekom europskih i svjetskih nogometnih prvenstva. Sastavi igrača brojnih nogometnih klubova, kao i današnjih nogometnih reprezentacija, zrcale povijesne i suvremene migracijske tokove. Međunarodne migracije potaknute igranjem nogometa i rada u nogometnim klubovima (Acheampong, Bauhaouala & Raspaud, 2017; Elliot & Harris, 2015; Lanfranchi & Taylor, 2015, 2001) možemo promatrati u kontekstu suvremenih globalnih međunarodnih migracija koje karakterizira, između ostaloga, ubrzanje migracija, tipološka različitost i povećanje politizacije migracija (usp. Gold & Nawyn, 2019; Vermeulen, Baldwin-Edwards & Van Boeschoten, 2015; Penninx, Berger & Krall, 2006; Castles & Miller, 2003; Cohen, 1995) te vezano uz njih pitanje integracije imigranata. Useljavanja u zapadne europske države intenzivirala su se od sredine 20. stoljeća (usp. Hollifield & Foley, 2022; Black et al., 2010; King et al., 2010). Sastav stanovništva današnjih europskih država rezultat je brojnih međunarodnih migracija, ponajviše migranata iz bivših kolonija država primitka, ekonomskih migranata (posebice privremenih gostujućih radnika migranata koji su se pretvorili u trajne migrante) te prisilnih izbjegličkih migracija, odnosno ljudi koji su dobili međunarodnu zaštitu (usp. Rajković Iveta, Kelemen & Župarić-Iljić, 2018; Penninx, Berger & Krall, 2006; Castles & Miller, 2003). Sukladno tome, suvremene države i društva ne podrazumijevaju etničku i kulturnu homogenost, već heterogenost te se razlikuju od kulturnih i političkih ideala *nacionalnog kontejnera* (Jurković & Rajković Iveta, 2016: 149; Čapo & Gulin Zrnić, 2011). Primjerice, u Republici Hrvatskoj u najvećem broju žive etnički Hrvati,¹ ali i pripadnici 22 nacionalne manjine,² te u manjoj mjeri građani drugih etničkih pripadnosti (npr. Kinezi, Francuzi, Brazilci itd.)

Zbog demografskih izazova, posebice starosti europskog stanovništva posljednjeg desetljeća imigracija je sve brojnija, s tendencijom povećanog priljeva novih imigranata koji dolaze iz brojnih država (McAuliffe & Triandafyllidou, 2021; Fiddian-Qasmiyeh et al., 2014). Dakle i iz drugih kontinenata ne samo u razvijene zapadne i sjeverne europske države, već u sve europske države, uključujući Republiku Hrvatsku.

¹ Vidjeti Popis stanovništva, kućanstava i stanova u Republici Hrvatskoj, popis 2021. godine Republici Hrvatskoj prvi rezultati (<https://dzs.gov.hr/naslovna-blokovi/u-fokusu/popis-2021/88>) (pristup 4. 12. 2022.).

² Status nacionalne manjine u Republici Hrvatskoj imaju: Albanci, Austrijanci, Bošnjaci, Bugari, Crnogorci, Česi, Mađari, Makedonci, Nijemci, Poljaci, Romi, Rumunji, Rusi, Rusini, Slovaci, Slovenci, Srbi, Talijani, Turci, Ukrajinci, Vlasi, Židovi. Njihov udio u ukupnom stanovništvu Republike Hrvatske vidi na: <https://www.dzs.hr/>. (pristup 16. 12. 2022.).

Imigracijske i integracijske politike i zakoni selektiraju potencijalne imigrante, određuju koga smatraju migrantom, pripisuju imigrantima određene tipološke klasifikacije (npr. ekonomski migranti, „prave“ izbjeglice, nedokumentirani, iregularni migranti itd.), pod kojim uvjetima i nakon koliko vremena boravka u nekoj državi osoba može zatražiti državljanstvo, dozvoljava li se spajanje obitelji, kakvi su pravni statusi migranata i pripadnika poslijemigracijskih generacija itd. I dok su u prošlosti pojedine europske države bile uglavnom iseljeničke (npr. Irska, Italija, Grčka), danas su brojne države istodobno iseljeničke i useljeničke, kao što je to i Republika Hrvatska.

1.1. Izvori i metodologija

Ova knjiga temelji se na istraživanju koje sam provodila od 2019. godine do kraja 2022. godine ponajviše u okviru znanstvenog projekta: *Sport, diskriminacija i integracija. Sport kao medij društvene inkluzije i participacije* (INTEGRA), Hrvatske zaklade za znanost, pod vodstvom prof. dr. sc. Gorana Pavele Šanteka s Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.³ Istraživanje sam provela multilokalno (Marcus, 1995), na više lokaliteta u Republici Hrvatskoj te manjim dijelom u Republici Srbiji i Republici Sloveniji te komparativno s ciljem usporedbe podataka između zemalja, regija, gradova i okolnih mjesta, ali i transnacionalno (Yalaz & Zapata-Barrero, 2018: 17, 22). Budući da su se iz navedenog projekta terenska istraživanja mogla provoditi samo na prostoru Republike Hrvatske, istraživanja u inozemstvu provodila sam u okviru četiri manja, jednogodišnja projekta. Riječ je o institucijskim projektima Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu: *Sport i integracija. Sport kao medij društvene inkluzije* (tijekom 2019. godine), voditelj prof. dr. sc. Goran Pavel Šantek; *Baština, identitet, granice* (2020.) te dva istoimena projekta *Granice, migracije, baština* (2021. i 2022.), koje sam osobno vodila.

Istraživanje je provedeno kvalitativnom etnološkom i kulturnoantropološkom metodologijom (Zapata-Barrero & Yalaz, 2018). Najvećim dijelom polustrukturiranim intervjuima s Romima (pripadnicima nacionalne manjine), navijačima i navijačicama, trenerima (migrantima), s aktivistima, biografski narativnim intervjuima i intervjuima usmjerenim na probleme (Yalaz & Zapata-Barrero, 2018: 14-15). Koristila sam i metodu (ne)sudioničkog promatranja (Bryman, 2012) na različitim događanjima (npr. nogometnim kampovima, tijekom gledanja utakmica) s ciljem pripreme za intervju i nadopunjavanja građe (ibid. 15) te izgradnje empirijske baze (Rockwell, 1987). Nakon sređivanja terenskih bilježaka, transkribiranja, anonimiziranja i kodiranja intervjuja, napravila sam tematsku analizu etnografske građe (Braun & Clark, 2006). Za osmišljavanje upitnica za intervju i protokol

³ Više o projektu vidjeti: <https://integra.ffzg.unizg.hr/>. (pristup 16. 12. 2022.).

promatranja, provela sam analizu različitih medijskih objava i virtualnog materijala (Adolfo & Ardèvol, 2010) npr. društvenih mreža, internetskih stranica. Za pripremu, potvrdu i provjeru faktografskih podataka (godina, naziva, imena) i za smještanje dobivene etnografske građe u kontekst koristila sam različite dokumente i druge arhivske podatke (udruga, nogometnih klubova, nacionalnog nogometnog saveza) i statističke podatke (npr. o broju imigranata, stranih radnika).

Zbog specifičnosti izvora, uključujući i preglede prethodnih istraživanja, događaja koje sam promatrala, lokaliteta na kojima sam istraživala i ključ prema kojem sam odabirala sugovornike kao i razradi kvalitativne metodologije koju sam koristila detaljnija pojašnjenja donosim u okviru svake studije slučaja, tj. poglavlja knjige.

1.2. Pregled dosadašnjih istraživanja i ciljevi knjige

Recentna istraživanja različitih znanstvenika društvenih i humanističkih znanosti, u istraživački i analitički fokus stavljaju migracijske i postmigracijske procese, ulogu sporta u integraciji i socijalizaciji (Seippel, 2019), društvene promjene i socijalnu uključenost (Ekholm, 2018); integraciju pripadnika manjinskih zajednica u većinsko društvo (Hassan & Telford, 2014); korištenje sportskih medija u integraciji npr. njemačkih stanovnika s turskim migracijskim podrijetlom (Ludwig & Schierl, 2013), ulogu sporta u integraciji izbjeglica i općenito imigranata (Kataria & De Martini Ugolotti, 2022; Jurković 2021a, 2021b; Spaaij 2012); važnost kulturnog kapitala koji se stvara kroz sport i tjelesnu aktivnost u integraciji kao dvosmjernom procesu promjene i prilagodbe (Smith, Spaaij, McDonald, 2019) itd. Pregled suodnosa integracije i sporta vidjeti u: Jurković & Spaaij, 2022: 637-638.

U relevantnoj znanstvenoj literaturi pronalazimo radove koji tematski povezuju nogomet i migracijske procese. To su radovi o suvremenim međunarodnim globalnim migracijama s fokusom na istraživanje uloge etabliranih nogometnih liga u Europi i Južnoj Americi, zatim migracijama profesionalnih nogometaša i nogometašica, amaterskih nogometaša i članova njihovih obitelji (posebno kod maloljetnih igrača) (usp. Elliott & Harris, 2015), stranim profesionalnim nogometašima (usp. Storey, 2011; Dietschy, 2006; Taylor, 2006; Lanfranchi & Taylor, 2001). Koncept o integraciji i nogometu je kompleksan (De Martini Ugolotti & Caudwell, 2021; Nunn, Spaaij, Luguetti, 2021). Posljednja dva desetljeća pojavljuju se radovi s fokusom na integraciji kroz nogomet (Dietschy, 2006; Ross, 2001), s posebnim težištem na pozitivnan utjecaj igranja nogometa na integracijske procese u različitim društvima (Zec & Paunović, 2015). Ponekad je naglasak na kulturnim specifičnostima imigrantskih zajednica, posebno integraciji igrača islamske vjeroispovijedi u Europi (Al Ganideh, 2018). Istražuje se i integracijski potencijal i sociopolitička ograničenja za prisilne imigrante, odnosno izbjeglice koje traže međunarodnu zaštitu (azil) (Jurković & Spaaij, 2022; Jurković, 2021, 2018a, 2021a). Kroz amaterske i rekreacijske nogo-

metne klubove provode se brojni programi i projekti integracije imigranata, pripadnika manjinskih i marginaliziranih zajednica budući da interakcije između ljudi potaknute igranjem nogometa imaju potencijal umanjivanja diskriminacije, rasizma i netolerancije, dakako to se ne događa samorazumljivo, niti su nogometni tereni i stadioni lišeni negativnih društvenih pojava (usp. Bartoluci & Mustapić 2020).

Knjiga ima dva cilja: istražiti koliko nogomet može doprinijeti integraciji i društvenoj inkluziji te propitati postojeće teorijske koncepte o integracijskom procesu. Istraživanje je provedeno kroz četiri studije slučaja⁴ koje su na prvi pogled izrazito različite s obzirom na granice istraživanog i analiziranog društvenog konteksta. Međutim, vrlo pomno i namjerno su odabrane kako bi se dobio najširi mogući i sveobuhvatniji uvid u specifičnosti i kompleksnosti integracijskog procesa. Sve studije slučaja, kao i sudionike istraživanja povezuju nogomet, migracije, odnos prema Drugima i propitivanje uloge nogometa u integracijskom procesu.

Prva studija slučaja, poglavlje knjige problematizira integraciju Roma. Temelji se na mom članku objavljenom na engleskom jeziku pod naslovom: „Football as a medium for (transnational) integration of the Romani people“ (Rajković Iveta, 2024). Poglavlje je znatno prošireno s dodatnom etnografskom građom i u skladu s time produbljenom analizom. Na prostoru jugoistočne i srednje Europe žive brojne romske zajednice koje se razlikuju ovisno o zemlji podrijetla, razdoblju doseljavanja i kulturi (religiji, jeziku, običajima itd.) (usp. Fraser, 1992; Avara & Mascitelli, 2014; Gay & Blasco, 2002). Romi su narod bez države, europska manjina i socijalno najugroženija skupina. Iako Romi, *de iure* imaju sva građanska prava, prema vlastitom mišljenju nisu integrirani čak niti u državama rođenja (Rajković Iveta, 2019). U literaturi ih se navodi kao primjer marginaliziranih građana (*citizenship margins*) (Sardelić, 2019), često se promatraju i konstruiraju kao ‘Drugi’ putem rasnih i egzotizirajućih diskursa (Magazzini & Piemontese, 2019; Fekete, 2014). Posljednja dva desetljeća države članice Europske unije provode brojne politike i aktivnosti za poboljšanje njihova socijalnog položaja i integraciju, uz istodobno očuvanje etničkog i kulturnog identiteta. Znanstveni radovi o integraciji Roma uglavnom su fokusirani na socijalnu integraciju, obrazovanje, suodnos obrazovanja i uključivanja na tržište rada, analizira se suodnos rasizma i zapošljavanja, uloga medija u socijalnoj integraciji, povezanost društvene nejednakosti, integracije i vjerskih praksi Roma, stereotipe koji proizlaze iz kulturnih obrazaca itd. (detaljniji pregled istraživanja vidjeti u drugom poglavlju knjige). Danas pojedini Romi žive sjedilačkim načinom života, ali brojni i dalje migriraju, te ih možemo promatrati kao mozaičnu zajednicu/e čiji se sastav neprestano mijenja s obzirom na porijeklo i vrijeme doseljavanja u neku sredinu (Ram, 2014; Stauber & Vago, 2007). Sve navedeno stvara granice između pripadnika Roma kao jednog naroda i članova jedne zajednice pa i u jednom mjestu. S druge strane ovakav način života pospješuje

⁴ O studijama slučaja usp. Swanborn, 2010 i Ó Riain, 2009.

brojne translokalne i transnacionalne migrantske mreže i između romskih zajednica koje uključuju starosjedilačko i doseljeno stanovništvo. Dosadašnja istraživanja koja konceptualno povezuju transnacionalne procese i integraciju analiziraju transnacionalne aktivnosti imigranata sa zemljom podrijetla i integraciju u zemlji primitka (Mügge, 2016: 110). U ovoj knjizi nadilazim takve analize i u istraživački fokus stavljam transnacionalne aktivnosti i Roma koji su rođeni i žive u različitim državama (neovisno jesu li i migranti). Također, koliko mi je poznato ovo je prvo istraživanje o ulozi nogometa u integraciji Roma. U ovoj studiji slučaja istražujem ulogu nogometa u smanjivanju diskriminacije, nejednakosti, siromaštva, socijalne isključenosti što sve utječe na integraciju. Poglavlje se temelji na etnografskom istraživanju na više lokaliteta u Republici Hrvatskoj, Republici Sloveniji i Republici Srbiji. U njemu se analizira ulogu nogometa, profesionalnog, amaterskog i rekreativnog, u integraciji Roma u većinsko društvo. S obzirom na brojnost romskih zajednica (od kojih su neke autohtone, a neke migranti iz različitih migracijskih valova tijekom 20. stoljeća posebice suživota u Jugoslaviji) cilj je bio istražiti olakšava li nogomet kao najpopularniji sport socijalnu integraciju (Pennix, 2007) u većinsko društvo, ali i u etničku romsku zajednicu na samo u lokalnim već i na transnacionalnoj razini. Terenska istraživanja usmjerila sam na nogometne kampove i turnire koje osmišljavaju sami Romi s ciljem uvida u to kako pripadnici istraživane manjinske zajednice provode i vide integracijski proces. Osim društvene integracije i inkluzije, cilj istraživanja usmjerila sam na propitivanje utjecaja igranja nogometa na ekonomsku integraciju (ibid.). Polazeći od činjenice da mladi sportaši moraju redovito pohađati školu cilj istraživanja je saznati prekidaju li maloljetni Romi ustaljene obrasce ranog napuštanja obrazovanja ili igranje nogometa rezultira dužim obrazovanjem, završavanjem srednjih škola i lakšim uključivanjem na tržište rada, odnosno ekonomskom integracijom, te neposrednom društvenom integracijom (ibid.). Namjera ove studije slučaja je da rezultati istraživanja doprinesu i osmišljavanju javnih integracijskih politika.

Drugo poglavlje knjige, studija slučaja traži odgovor na pitanje kada stranci postaju 'naši'. Polazeći od saznanja da su nogometaši iznimno popularni i da su neki od njih imigranti, cilj je komparativno istražiti stavove navijača (uključujući i navijačice) HNK Hajduk iz Splita prema stranim nogometašima koji su igrali i igraju u Hajduku i drugim imigrantima s istim sociodemografskim karakteristikama (s naglaskom na nacionalne, etničke, regionalne, religijske, rasne karakteristike te spolnu orijentaciju). Navijače sam izabrala zato što su navijačke skupine u javnom diskursu percipirane kao nasilne (više vidjeti u znanstvenim radovima, npr. Šantek, Zečević, Nuredinović, 2020; Lalić, 1993 itd.), većinom desno orijentirane i karakterizira ih *huliganski identitet* (usp. Leeson, Smith & Snow, 2012; Spaaij, 2006). Međunarodne migracije reflektiraju se i na imigracijske tokove u Republici Hrvatskoj, stoga dolazak stranih profesionalnih nogometaša u HNK Hajduk promatram u širem migracijskom kontekstu, s naglaskom od sedamdesetih godina 20.

stoljeća do danas. U ovom razdoblju promijenile su se makropolitike okolnosti što promatram kroz teorije studija granica (usp. Agier, 2019; Balogh, 2019; Wilson & Donnan, 2012). Građu kontekstualiziram kroz promjene država, društvenog i političkog konteksta: osamostaljenje Republike Hrvatske od Jugoslavije i Domovinski rat, ulazak Hrvatske u Europsku uniju i Hrvatsku na izbjegličkoj ruti. Pored demografskih problema, odnosno činjenice da Republika Hrvatska gubi stanovništvo (zbog starosti, niskog fertiliteta i velikog vala iseljavanja nakon ulaska u EU, usp. Gregurović & Klempić Bagadi, 2023; Klempić Bagadi, 2023; Strmota & Ivanda 2022; Akrap & Ivanda 2019; Jurić, 2018; Akrap, Strmota & Ivanda, 2018, 2017; Rajković Iveta & Horvatin, 2017; Župarić-Iljić, 2016 itd.), tema dolaska stranih migranata, useljenika i sezonskih radnika i njihova integracija posebno je važna za Dalmaciju kao turističko područje što je bio razlog da istraživanja proveden upravo na ovom prostoru. Na temelju kvalitativnog etnografskog istraživanja provedenog s navijačima i navijačicama HNK Hajduk napravila sam komparaciju i analizu njihovih kazivanja – prihvaćaju li strane nogometaše i druge različite imigrante i pod kojim „uvjetima“. Tijekom istraživanja koristila sam i metodu (ne) sudioničkog promatranja tijekom gledanja nogometnih utakmica. Za pripremu intervjua i kontekstualizaciju pojedinih događanja koristila sam analizu medijskog diskursa. Cilj istraživanja bio je saznati mogu li, i kako, nogomet i strani nogometaši pridonijeti integraciji različitih imigranata i društvenoj inkluziji te kako navijači vide integracijski proces. Možemo li kroz njihove stavove i razmišljanja prepoznati jedan od dosadašnjih modela integracije (usp. Aggestam & Hill, 2008 prema Bolmberg, 2020) ili podtipova/miješanih modela koji iz njih proizlaze. Iako postoje brojni radovi o navijačkim skupinama, kao i radovi o integraciji imigranata, nisam naišla na rad sa sličnim istraživačkim fokusom.

Treće poglavlje knjige, studija slučaja problematizira izazove integracije visoko-kvalificiranih i visokoobrazovanih profesionalaca, migranata u sustavu profesionalnog sporta. Ovo poglavlje knjige, također je prošireno istraživanje, mog objavljenog rada: „The Challenges of Integrating Highly Skilled Migrants into the Professional Sports System“ (Rajković Iveta, 2023). Osim nogometaša, migriraju i članovi stručnog stožera tj. osoba u sustavu sporta primjerice glavni trener, pomoćni treneri, analitičari, fizioterapeuti, liječnici itd., te nije neuobičajeno da se cijeli stožer sastoji od ljudi iz različitih zemalja (Taylor, 2010; Lanfranchi & Taylor, 2001). Postoji specijalizirani znanstveno stručni časopis o trenerima i znanstveni radovi u kojima je fokus na dominantnim oblicima sportskog treniranja (Bush et al., 2015) itd. Međutim, nisam naišla na istraživanja o izazovima integracije visokoobrazovanih i visokokvalificiranih migranata u sustavu sporta, a takvi migranti su upravo nogometni treneri koji su u fokusu ovoga poglavlja knjige. S obzirom na to da su ugovori o radu trenera na određeno vrijeme i da su oni vrlo dobro plaćeni i povlaštene cirkularni migranti, u ovom poglavlju istražujem motivacije za migraciju, pripremu za život i rad u novim državama, očekivanja i iskustva. Ovi migranti sele se zbog unaprijed

dogovorenih poslova i time su ekonomski integrirani. Stoga analiziram društvenu, kulturnu (Penninx, 2005) i interaktivnu dimenziju integracijskog procesa (Esser, 2001: 16 prema Penninx & Garcés-Mascareñas, 2016: 13). Istražujem izazove, ali i percepciju njihove subjektivne dobrobit u radnim/profesionalnim i neradnim (obiteljskim, društvenim i privatnim) domenama života (Languilaire, 2009). Analizirala sam iskustva iz različitih država zapadne Europe, u islamskim zemljama Bliskog istoka i Azije. Zanima me koliko se društvena i interaktivna dimenzija integracije ovih migranata odvija u društvu prijema, a koliko u profesionalnim krugovima. Iako je riječ o privilegiranim, dobro plaćenim migrantima, s druge strane radi se o migrantima s nesigurnim radnim ugovorima što je dovelo do poznate uzrečice u njihovim krugovima: „Trenner uvijek mora imati spakirane kofere!“. Česte remigracije donose nove integracijske izazove, transnacionalne obiteljske prakse, (ne)mogućnost boravka nezaposlenih članova obitelji, “žrtvovanje” partnerove karijere i društvenog života djece. Osim njihove osobne integracije, zanima me doprinose li i kako oni svojim radom integraciji različitih stranih nogometaša u klubu u kojem rade, smatraju li da su za to osposobljeni i na koje izazove nailaze.

Osim propitivanja teorija o društvenoj, kulturnoj, ekonomskoj i interakcijskoj dimenziji integracijskog procesa i društvenoj inkluziji (Penninx, 2005; Esser, 2001; Penninx & Garcés-Mascareñas, 2016) u zaključnom poglavlju analizira se pravna i politička dimenzija integracije (ibid.) na temelju međunarodnih migracija reprezentativaca, dobivanja građanskog i sportskog državljanstva i (ne)potrebne integracije pa čak niti življenja u državi za koju se nastupa i čije državljanstvo im se nudi. Navode se i analiziraju primjeri nogometaša reprezentativaca koji su odabrali igrati za državu u kojoj nisu rođeni. Budući da u praksi imigranti zadnje ostvaruju pravnu i političku dimenziju integracije, kroz dobivanje i nuđenje privilegiranog i oportunog državljanstva reprezentativcima, ujedno i elitnim migrantima propitujem općenito značenje integracije od strane država primateljica. Ovo, četvrto poglavlje knjige, prijevod je rada: „Migrations, Citizenships, and the Right and Choice to Play for a National Football Team with a Focus on the Croatian National Team“, kojega sam objavila 2024. godine u koautorstvu s Vladimirom Ivetom.

Knjiga završava teorijskom kontekstualizacijom, propitivanjem postojećih teorija integracijskog procesa, modela i dimenzija integracije na temelju dobivene etnografske građe (iskustva, stavova i razmišljanja različitih aktera povezanih s nogometom). Sva dosadašnja istraživanja integracijskog procesa problematiziraju integraciju imigranata u društva prijema (više vidjeti u odlomku 1. 3. *Teorijski okvir: uvod u istraživanje integracijskog procesa*). Ova knjiga nadilazi takva istraživanja budući da se istražuje uloga nogometa u integraciji i punopravnih državljanina i podjele u društvu koje “proizlaze iz trajnih društvenih i ekonomskih nejednakosti” (De Martini Ugolotti & Caudwell, 2021: 2). Kroz odabrane studije slučaja, cilj je istražiti i analizirati širok raspon aktera u integracijskom procesu: od marginalizira-

nih, diskriminiranih i istodobno pravno integriranih građana Roma, preko stavova navijača pod kojim uvjetima bi prihvatili strane nogometaše i druge imigrante, do uvida u življena iskustva elitnih i privilegiranih migranata, visokospecijaliziranih osoba u sustavu sporta.

U konačnici, na temelju etnografije pojedinačnog, različitih iskustava, stavova i razmišljanja osoba vezanih uz nogometnu igru nakana je propitati postojeće teorijske koncepte o integracijskom procesu i modelima integracije. Na temelju dobivenih rezultata istraživanja dati preporuke kreatorima javnih integracijskih politika i drugim akterima integracijskog procesa kako nogomet može doprinijeti integraciji građana različitog, posebice imigrantskog i manjinskog podrijetla i sociokulturnih posebnosti.

1.3. Teorijski okvir: uvod u istraživanje integracijskog procesa

Integracijski proces i politike integracije vezuju se uz migracijski, demografski, gospodarski i povijesni kontekst određene države i neodvojivi su od njezinih različitih procedura i pravnih regulativa. Kroz povijest prepoznajemo tri najraširenija modela integracije: asimilacijski, multikulturni i interkulturni iz kojih proizlaze različiti miješani modeli (usp. Bolmberg, 2020; Aggestam & Hill, 2008). U asimilacijskom modelu država, odnosno društvo prijema očekuje od imigranta/useljenika da usvoje kulturu (npr. običaje, jezik, religiju) i vrijednosne norme društva prijema s ciljem njezina prihvaćanja i identificiranja s njima. Riječ je o jednosmjernom procesu koji trebaju proći pojedinci da bi se postigla društvena kohezija, tj. uključili imigranti, pripadnici imigrantskih i manjinskih skupina u dominantnu i većinsku kulturu (usp. Bolmberg, 2020). Ovaj model primjenjuje se npr. u Francuskoj i Sjedinjenim Američkim Državama. U Sjedinjenim Američkim Državama poznat je kao model *melting pota* (lonca za taljenje, usp. Mesić, 1998). Građanska nacija Amerikanaca temelji se na američkom identitetu, engleskom jeziku, liberalnim vrijednostima itd.

Multikulturni model podrazumijeva suživot različitih etničkih grupa s njihovim kulturnim obilježjima (npr. jezikom ili govorima, običajima) u jednoj sredini. Svaka useljenička zajednica nastoji i može zadržati svoj kulturni identitet. Različite zajednice međusobno se priznaju i poštuju kulturne specifičnosti. Ovaj model prihvatile su i provode npr. Kanada, Australija, Švedska, Nizozemska itd. Prava na njegovanje i promicanje različitih kulturnih praksi svaka država regulira svojim politikama i pravnim aktima. Treći model je interkulturalni koji stavlja naglasak na kulturne razlike i kulturni pluralizam, dijalog i interakciju između različitih kultura s ciljem razumijevanja različitosti, uklanjanja predrasuda i stereotipa (ibid.).

Kao što sam već pisala (Rajković Iveta, 2019: 157, prema Entzinger et al., 2015) „od druge polovine 20. stoljeća države zapadne Europe bile su privlačne za brojne useljenike te je 1980-ih godina tema integracije imigranata sve više ulazila

u istraživački fokus znanstvenika različitih disciplina. Pristupi su se razvijali kroz povijest, a postojao je, u većoj ili manjoj mjeri, međututjecaj istraživanja i politika, kako na razvoj politika integracije migranata tako i na istraživanja integracije migranata”.

Integracija, kao termin, koncept i proces u znanstvenim radovima znanstvenika različitih znanstvenih provenijencija (sociologa, politologa, pravnika, etnologa i antropologa...) kao i u javnom diskursu bila je isprepletena s drugim terminima i procesima (npr. adaptacija), različito definirana i korištena ovisno o društvenom kontekstu, aktualnim događanjima u pojedinim državama i razdobljima (Tomić-Koludrović, 1999). Integracija je označavala i različite analitičke razine, primjerice dualnu razinu, kojom se analiziralo dijelove društva (sistemska integracija) i pojedince u interakciji (socijalna integracija) (Lockwood, 1963).

Integracijski modeli i integracijske politike mijenjaju se s obzirom na imigracijski kontekst. Primjerice razdoblje povećanog priljeva imigranata, kakvo je bilo tijekom „izbjegličke krize” 2015. godine (Crawley & Skleparis, 2017), odnosno „dugog ljeta migracija“ (Kasperek & Speer, 2015), kada smo svjedočili velikom valu iregulariziranih migracija iz Bliskog istoka prema europskim državama utjecalo je na propitivanje najraširenijeg multikulturnog modela. Ovaj model, u razvijenim državama zapadne i sjeverne Europe, od tada, odnosno zadnje desetljeće, nailazi na sve veće kritike, budući da, po nekima, naglašava i dozvoljava previše kulturoloških, posebice religijskih različitosti (konkretno prakticiranje islama i javno isticanje njegovih obilježja kao što su izgradnja džamija, nošenja burki i nikaba, primjenu šerijatskog zakona sl.), čime se zanemaruje i gubi identitet država primateljica, odnosno europski identitet koji se temelji na kulturi, dominantnoj kršćanskoj religiji i drugim prepoznatim zajedničkim vrijednostima država zapadne Europe (Vertovec, 2018). Brojnost imigranata utječe na politizaciju migracija što posljednjih godina rezultira pojačanim brojem desno orijentiranih političkih stranaka koje postižu sve veću podršku na izbornim rezultatima budući da svojim izbornim programima pozivaju i ističu temelje identiteta svojih država (etničkog, kulturnog, religijskog, jezičnog). Suvremeni kritičari multikulturnog modela dovode do propagiranja asimilacijskog modela, što pojedini znanstvenici nazivaju i tumače postmultikulturalističkim razdobljem u Europi (ibid.).

U europskom kontekstu, koncept integracije danas se koristi za istraživanje funkcioniranja suživota europskog stanovništva koje je multikulturno i multirasno (Favell, 2010). Povećanim dolaskom izbjeglica u države Europske unije, iz migracijskih studija, izdvajaju se i posebno mjesto zauzimaju sve brojniji radovi o izbjegličkim migracijama i integraciji izbjeglica (usp. Jurković, 2021, 2018a, 2021a, 2018; Feischmidt, Pries & Cantat 2019; Gregurović & Župarić-Iljić, 2018; Gregurović, Kuti & Župarić-Iljić, 2016; Jurković & Rajković Iveta, 2018, 2016; Stewart & Mulvey, 2014 itd.), a istraživanje integracijskog procesa postaje

jedna od ključnih interdisciplinarnih istraživačkih tema znanstvenika društvenim i humanističkih znanosti (Heckmann & Schapper, 2003).

Integracija imigranata i pripadnika manjinskih zajednica u društvo prijema, odnosno većinsko društvo, uglavnom se istraživalo i promatralo s aspekta društva prijema i većinske etničke zajednice. Međutim, kao što je navedeno (Jurković & Rajković Iveta, 2016: 149) dosadašnja su istraživanja pokazala da je za integraciju imigranata u državu prijema neophodna suradnja. To je dvosmjernan proces u kojem se interakcijama imigranata i pripadnika manjinskog stanovništva s jedne strane te domicilnog stanovništva (koje odavno nije etnički i kulturno homogeno) s druge strane, prihvaćaju i razmjenjuju kulturni sadržaji i poštuju različitosti (Goodman, 2010). Pri tom je važno međudjelovanje institucionalnih sustava i imigranata (Brubaker, 1992).

Integracija je kompleksan proces u kojem pojedinac treba postati prihvaćen član društva, uspostaviti interakciju s drugim građanima, upoznati rad institucija u društvu prijema, biti prihvaćen i prepoznat prema svojim kulturnim specifičnostima. Proces prihvaćanja migranata u društvo može trajati generacijama (Heckmann, 2006:18, prema Penninx & Garcés-Mascreñas, 2016:13). Integracija se danas analizira i smatra višedimenzionalnim procesom, a najraširenije i najvažnije smatraju se tri dimenzije: pravno-politička, društveno-ekonomska i kulturno-religijska (Penninx, 2005). Društveno-ekonomska dimenzija uključuje pravo na rad, obrazovanje tj. nastavak školovanja, pristup socijalnim i drugim pravima, poput zdravstvene zaštite. Kulturno-religijska dimenzija odnosi se na autonomiju kulturnih i religijskih praksi, percepciju i prakticiranje imigranata i pripadnika manjinskih zajednica u kulturnome, etničkom i vjerskom aspektu društva države primateljice. (ibid.) Pravno-politička dimenzija integracije uključuje postizanje političkih i statusnih prava (npr. dobivanje državljanstva za što je obično potrebna određena dužina boravka u nekoj državi, npr. 5 – 10 godina, poznavanje kulture, povijesti, jezika, uređenja i sl.), pravo boravka, spajanje obitelji i izborna prava (pravo biranja na različitim izborima od lokalne do parlamentarne razine, mogućnosti političke participacije) (Penninx, 2007). Osim ove tri dimenzije, sa stajališta osobe koja se treba integrirati u društvo prijema, važna je i interakcijska dimenzija integracije (društveni odnosi i mreže između domicilnog i imigrantskog stanovništva) i identifikacijska dimenzija (osjećaj pripadanja u društvo prijema) (usp. Esser, 2001: 16, prema Penninx & Garcés-Mascreñas, 2016: 13). Kroz ove dvije dimenzije vidljiva je i važna subjektivizacija, tj. percepcija integracije sa stajališta imigranta (ibid.). Prema istim autorima, postoje tri razine procesa integracije (Garcés-Mascreñas & Penninx, 2016: 17). Na razini pojedinca (imigranta, pripadnika manjine ili većinskog stanovništva), organizacija (imigrantskih i manjinskih organizacija, organizacija države primitka, uključujući i organizacije civilnog društva) te na razini institucija (institucije koje se ciljano bave imigrantskim i manjinskim zajednicama, ali i svim javnim institucijama koje

uključuju politike, propise i upravne organizacije) (ibid.). U ovoj knjizi integracijski proces analizira se u širem kontekstu socijalne kohezije, sučeljavajući procese integracije i socijalne inkluzije (Nieswand, 2008), temeljene na naracijama o življenim iskustvima vezanim uz nogomet. Pod socijalnom inkluzijom istražujem može li igranje nogometa doprinijeti smanjenju od siromaštva i društvene isključenosti, doprinijeti jednakim mogućnostima, npr. ravnopravnom pristupu tržištu rada, obrazovanju, sudjelovanju u odlučivanju itd. Smatram da nogomet i akteri povezani s njim daju izvrstan pregled heterogenosti suvremenog društva, ali i analitičkih okvira povezanih s migracijama, kao što su transnacionalizam i super raznolikost, budući da se imigranti kreću kroz višestruke identitete koji se međusobno presijecaju, uključujući nacionalno podrijetlo, etničku pripadnost, rasu, klasu, religiju, jezik, spol i (post)migrantsku generaciju (Yalaz & Zapata-Barrero, 2018: 18).

2. Uloga nogometa u integraciji punopravnih, ali marginaliziranih građana – integracija Roma

2.1 Uvod¹

Na prostoru jugoistočne Europe žive brojni Romi. Pripadaju brojnim romskim zajednicama, koje se razlikuju ovisno o zemlji podrijetla i vremenu doseljavanja, jeziku, običajima, religiji itd. (usp. Magazzini & Piemontese, 2019; Maksimović & Osmanović, 2017; Matras & Leggio, 2017; Avara & Mascitelli, 2014; Fraser, 1992). Romi su narod bez matične države. S obzirom na njihovu prisutnost u svim europskim državama prozvani su europska manjina,² transnacionalna manjina (*transnational minority*) i globalni građani (*global citizen*) (Sardelić, 2019). Budući da su socijalno najugroženija manjina, posljednja dva desetljeća Europska unija i njezine države članice provode brojne politike, inicijative i aktivnosti za poboljšanje njihova socijalnog položaja, uz istodobno očuvanje etničkog identiteta i integraciju. Posebno se izdvaja Desetljeće za uključivanje Roma (*Decade of Roma Inclusion*) (provedeno od 2005. do 2015. godine)³ i Okvir EU-a za nacionalne strategije integracije Roma (*The EU Framework for National Roma Integration Strategies*) o čemu su napisani brojni izvještaji, osvrti i analize (usp. Casa-Nova & Smith 2021; Catala-Oltra et al., 2021; Magazzini & Piemontese, 2019; Andor, 2018; Ciulinaru, 2018; Iusmen, 2018; Voiculescu, 2017; Matache, 2017; Mizsei, 2017; Dukic & Kukovec, 2015; Rezmuves & Kullmann, 2015; Curcic et al., 2014; Ram, 2014; Krauss, 2007; Xanthaki, 2005).

Znanstveni radovi o integraciji Roma često su fokusirani na socijalnu integraciju (Acton, 2018; Smith, 2018; Voiculescu, 2017; Tesar, 2015; Gabor & Rughinis, 2008), obrazovanje (Srđić & Cvjetičanin, 2012; Horvai, 2010; Gomboc Mrzlak, 2009; Messing, 2008; Hrvatić, 2005), obrazovanje i uključivanje na tržište rada (*labour market integration*) (Potočnik et al., 2020; Dincă & Luchęş, 2018; O

¹ Ovo poglavlje temelji se na objavljenom članku autorice pod naslovom "Football as a medium for (transnational) integration of the Romani people" u časopisu: Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku, 2024. godine, vol. 61, no 1, str. 95-110. Poglavlje je prošireno s dodatnom etnografskom građom i u skladu s time produbljenom analizom, te je dodana nova cjelina: Rasizam na nogometnim utakmicama.

² Parlamentarna skupština Vijeća Europe 1993. godine usvojila je Preporuku br. 1203 u kojoj se Rome navodi kao europsku manjinu. Više vidi: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0447_HR.html; https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2018-0353_HR.html (pristup 16. 10. 2022.).

³ Dvanaest europskih zemalja sa značajnom romskom populacijom sudjelovalo je u akcijskom planu Desetljeće za uključivanje Roma 2005. - 2015. (u Hrvatskoj su korišteni nazivi Dekada za Rome ili Desetljeće). Svaka zemalja osmislila je plan s ciljem uklanjanja marginalizacije i diskriminacije Roma u područjima stanovanja, zdravstvene zaštite, zapošljavanja i obrazovanja (Curcic et al., 2014: 257).

Higgins, 2012; Gomboc Mrzлак, 2009; Cretan & Turnock, 2008; Zachos, 2006), analizira se suodnos rasizma i zapošljavanja (Maeso, 2015), uloga medija u socijalnoj integraciji (Ratković Njegovan, 2011). Pojedini radovi problematiziraju rodnu osjetljivost u nacionalnim strategijama integracije Roma u državama članicama Europske unije (Sanchís-Ramón et al., 2023), povezanost društvene nejednakosti, integracije i vjerskih praksi Roma (Di Giovanni, 2017; Križanić, 2012); analiziraju stereotipe koji proizlaze iz kulturnih obrazaca Roma (Maksimović & Osmanović, 2017).

Iako Romi, *de iure* imaju sva građanska prava, prema vlastitom mišljenju nisu integrirani niti u državama rođenja (Rajković Iveta, 2019). U znanstvenoj i stručnoj literaturi navodi ih se kao primjer za marginalizirane građane/državljanе (*citizenship margins*) (Sardelić, 2019; također vidjeti Ciulinaru, 2018; Avara & Mascitelli, 2014), često se promatraju i konstruiraju kao ‘Drugi’ putem rasnih i egzotizirajućih diskursa te ne uključuju u konvencionalne migracijske studije (Magazzini & Piemontese, 2019; Fekete, 2014).

Danas pojedini Romi žive sjedilačkim načinom života, ali mnogi i dalje prakticiraju brojne remigracije kroz suvremene oblike nomadskog načina života te ih možemo promatrati kao pomičnu mozaičnu zajednicu/e čiji se sastav neprestano mijenja s obzirom na porijeklo i vrijeme doseljavanja u neku sredinu (Ram, 2014; Stauber & Vago, 2007). Sve navedeno stvara granice između pripadnika Roma kao jednog naroda, odnosno članova jedne zajednice pa i u jednom mjestu, s druge strane ovakav način života pospješuje brojne translokalne i transnacionalne migrantske mreže i između romskih zajednica koje uključuju i starosjedilačko i doseljeno stanovništvo.

Dosadašnje studije analiziraju “odnos između transnacionalnih aktivnosti imigranata i veza sa zemljom podrijetla, s jedne strane, i ‘integracije’ u zemlji primateljici, s druge strane” (Mügge, 2016: 110). Ovo istraživanje nadilazi takve analize i u fokus stavlja transnacionalne aktivnosti i Roma koji su rođeni i žive u različitim državama (neovisno jesu li i migranti).

2.1.1. Ciljevi i teorijski okvir

Koristeći transnacionalnu istraživačku paradigmu (usp. Glick Schiller et al., 1992; Basch et al., 1994) u ovom poglavlju knjige cilj je istražiti transnacionalne sociokulturne aktivnosti i prakse Roma (nogometaša i pojedinaca, grupa kroz nogometne klubove, romske nogometne udruge građana), u stvaranju transnacionalnih polja, aktivnosti i izgradnju kohezije romskih zajednica unatoč granicama država, unutar i izvan Europske unije. Pri tom pažnju obraćam na ulogu kulture. Posebno se fokusiram na sociokulturnu dimenziju transnacionalizma (Mügge, 2016: 118), na organizaciju amaterskih nogometnih utakmica između različitih romskih zajednica i drugih suradnji s posebnim naglaskom na poznavanja romskog jezika.

Polazeći od teorijskih koncepata studija granica (*border studies*; usp. Arrighi & Stjepanović, 2019; Decimo & Gribaldo, 2017; Agier, 2016; Wilson & Donan, 2015) u ovome poglavlju/studiji slučaja analiziram ulogu nogometnih aktivnosti Roma u brisanju i prekoračenju granica (između romskih zajednica, Roma i većinskog stanovništva, međunarodnih i državnih institucija), pomicanju i potvrđivanju granica: fizičkih granica (prostornih, državnih, Europske unije), simboličkih granica (socijalnih i kulturoloških) u odnosu većinskog i manjinskog stanovništva, ali i između romskih zajednica. U konačnici, glavni cilj je istražiti integraciju kroz transnacionalne nogometne aktivnosti.

Moji sugovornici Romi imaju državljanstva država u kojima žive i sva politička prava koja im time pripadaju. Oni su *de iure* politički i pravno integrirani (usp. Rajković Iveta, 2019; Penninx, 2007), no unatoč tome, kao i većina Roma smatraju se najmarginaliziranijom manjinskom zajednicom. Često su izloženi diskriminaciji i rasizmu, a članovi većinskog stanovništva izražavaju socijalnu distancu prema njima (usp. Hellgren & Zapata-Barrero, 2022; Casa-Nova & Smith, 2021; Petre, 2021; Rašić et al. 2020; Magazzini & Piemontese, 2019; Iusmen, 2018; Fraser, 1992).

Budući da je integracijski proces iznimno kompleksan, ovdje propitujem (samo) ulogu nogometa u društvenoj koheziji, integraciji i socijalnoj inkluziji (usp. Pastore & Ponzio, 2016; Nieswand, 2008). Istražujem ulogu nogometa u institucionalnoj i socijalnoj dimenziji integraciji (usp. Esser, 2000). Zanima me može li nogomet umanjiti etnički separatizam i dokinuti granice paralelnih zajednica i društava (ibid.). Istražujem integraciju u etničku romsku zajednicu na lokalnoj i transnacionalnoj razini, ponad granica država i granica Europske unije. Nadalje, istražujem u kojoj mjeri bavljenje nogometom utječe na uzlaznu socijalnu pokretljivost (za koju je potrebno obrazovanje), a što u konačnici dovodi do lakšeg pristupa tržištu rada i socijalno-ekonomske dimenzije te interakcijske dimenzije integracije (usp. Esser, 2001: 16, prema Penninx & Garcés-Mascareñas, 2016: 13). U migracijskim studijama ovo je prepoznato kao tzv. pluralni model integracije – u imigrantsku (odnosno etničku) zajednicu i u društvo primitka (u ovom slučaju Roma u većinsko društvo) (usp. Stepick & Dutton Stepick, 2010; Vermeulen, 2010; Esser, 2000). Integracijske programe najčešće osmišljavaju pripadnici društva domaćina stoga je posebnost ovog istraživanja što se analizira kako sami Romi provode integraciju pripadnika svoje tj. svojih romskih zajednica.

U Uvodu knjige, odlomku 1.2. *Pregled dosadašnjih istraživanja i ciljevi knjige*, vidljivo je da se u ranijim istraživanjima fokus stavljao na istraživanje integracije imigranata u društva prijema. Ovim istraživanjem proširuje se fokus promatranja integracijskog procesa kod imigranata i istražuje ulogu nogometa u integraciji punopravnih državljana, dakle domicilnog manjinskog stanovništva s naglaskom na propitivanju podjela u društvu koje “proizlaze iz trajnih društvenih i ekonomskih nejednakosti” (De Martini & Caudwell, 2021: 2).

2.1.2. Izvori i metodologija

Poglavlje se temelji na kvalitativnom etnološkom i kulturnoantropološkom terenskom istraživanju (usp. Silverman, 2016). Multilokalnom etnografijom (*multi-sited ethnography*) (Marcus, 1995), istraživanje sam provodila na više lokaliteta na području Hrvatske (Zagreb i okolica, Bjelovar, Međimurje, Sisak), Srbije (Beograd, Leskovac) i Slovenije (Pušča, Murska Sobota), od ožujka 2019. godine do svibnja 2022. Ovakvim pristupom rad nadilazi granice metodološkog nacionalizma (Martins, 1974 prema Chernilo, 2007).

Najveći dio istraživanja provodila sam na različitim događanjima u više hrvatskih gradova povodom obilježavanja Svjetskog dana Roma 8. travnja.⁴ Tada su svake godine organizirani kampovi nacionalnih manjina za djecu i nogometni turniri za odrasle.

Istraživanje sam provodila metodom promatranja (Boccagni & Schrooten, 2018) na pet nogometnih kampova nacionalnih manjina (prvi je bio 2014., a do završetka ovog istraživanja održano ih je 20). Kampovi su organizirani u različitim gradovima i mjestima (Varaždin, Slavonski Brod, Gunja, Osijek, Sesvete), svaki u trajanju od dva dana (slika 1). Organizirala ih je udruga Svjetska organizacija Roma u borbi protiv diskriminacije, rasizma i siromaštva (dalje u tekstu Svjetska organizacija Roma (slika 2) uz financijsku potporu Hrvatskog nogometnog saveza i UEFA-e (*Union of European Football Associations*) najviše rangirane nogometne organizacije u Europi zadužena za nogomet.⁵ Na svakom kampu, edukativno-sportskom druženju, sudjelovalo je oko stotinjak djece pripadnika različitih nacionalnih manjina uključujući Rome, djeca hrvatske etničke pripadnosti te djeca s invaliditetom. Dječaci i djevojčice, pomiješani u grupe s licenciranim trenerima trenirala su i igrala nogometne utakmice s ciljem da neovisno

Slika 1: Plakat za nogometni kamp nacionalnih manjina, Gunja 2021., Arhiv.

⁴ Vidi više: <https://hns-cff.hr/news/23958/delegacija-hns-a-avelicala-proslavu-obljetnice-51-svjetskog-dana-roma/> (pristup 20. 5. 2022.).

⁵ Vidi više: <https://hns-cff.hr/info/vijesti/?cid=141&pg=1> (pristup 20. 5. 2022.).

o razlikama, etničkoj pripadnosti i boji kože surađuju kao tim. Kampove su podržala tijela državne uprave nadležna za sport, mlade i socijalnu politiku.

Na turnirima su igrale različite nogometne momčadi sastavljene od odraslih muškaraca, a na nekoliko utakmica sudile su sutkinje. Uvijek je igrala reprezentacija Roma iz Hrvatske, dok su se ostale momčadi mijenjale. Godine 2019. turnir pod nazivom: Festival nogometne tolerancije „Loptom zajedno u različitosti“ održan je u Sesvetama. Na njemu je igralo više momčadi: momčad sastavljena od izbjeglica - tražitelja supsidijarne i međunarodne zaštite, odnosno azila u Republici Hrvatskoj, beskućnika, osoba s oštećenjima sluha, novinara i policajaca. Nakon nogometnog turnira, drugi dan održana je međunarodna konferencija, IV. Europska konferencija nacionalnih manjina „Reci ne! Govoru mržnje, nasilju i rasizmu na sportskim terenima, školama i društvu“ na kojoj su, osim Roma iz Hrvatske, sudjelovali predstavnici Roma iz Slovenije i Srbije. Tom prigodom, organizatori – Svjetska organizacija Roma iz Hrvatske, predstavila je dokumentarni film koji su snimili iz materijala nastalih tijekom održanih nogometnih kampova nacionalnih manjina u Hrvatskoj. Nakon gledanja filma, nastavljena je diskusija i predavanje organizatora popraćeno fotografijama koje tematiziraju problematiku svakodnevnog života Roma (slika 3). Uslijedili su paneli o diskriminaciji, rasizmu i netrpeljivosti na kojima su sudjelovali predstavnici Roma iz navedenih država. U zaključnoj diskusiji cilj je stavljen na angažiranje pripadnika romske nacionalne manjine na lokalnim razinama s naglaskom na rješavanje problema, važnosti povezivanja, suradnje i zajedničkim međudržavnim prijavama za međunarodno financiranje nogometnih aktivnosti u cilju smanjivanja marginalizacije, te poticanja inkluzije i integracije u većinsko društvo.

Slika 2: Svjetska organizacija Roma u borbi protiv diskriminacije, rasizma i siromaštva.

Slika 3: IV Europska konferencija nacionalnih manjina, Toti Dedić, Sestve 2019. Snimila M. Rajković Iveta.

Godine 2020. Svjetski dan Roma obilježen je turnirom „Loptom protiv mržnje, nasilja, diskriminacije i siromaštva u Vukovaru“, no na njemu nisam sudjelovala (slika 4).

POZIVNICA
HRVATSKI NOGOMETNI SAVEZ

SVJETSKI DANI ROMA 7.-8.4.2020.
1971 **VUKOVAR LONDON**

LOPTOM PROTIV MRŽNJE, NASILJA, DISKRIMINACIJE I SIROMAŠTVA

NOGOMETNA REPREZENTACIJA ROMA I PRIJATELJI

1. BRANITELJI VUKOVARA
2. NOGOMETNE ZVIJEZDE VUKOVARA
3. SELEKCIJA NOGOMETAŠICA VUKOVARSKO SRIJEMSKJE ŽUPANIJE
4. SELEKCIJA ROMA IZ BIH, SRBIJE I SLOVENIJE

POKROVITELJI: GRAD VUKOVAR I VUKOVARSKO SRIJEMSKA ŽUPANIJA

HUMANA DONATORSKA VEČER SPORTSKO NOGOMETNO KULTURNO DRUŽENJE SVIH UZVANIKA

RADUJEMO SE VAŠEM DOLASKU
ORGANIZATOR: SVJETSKA ORGANIZACIJA ROMA I NOGOMETNA AKADEMIJA MANJINA HRVATSKE

Slika 4: Pozivnica za obilježavanje Svjetskog dana Roma, Vukovar, 2020. Arhiv.

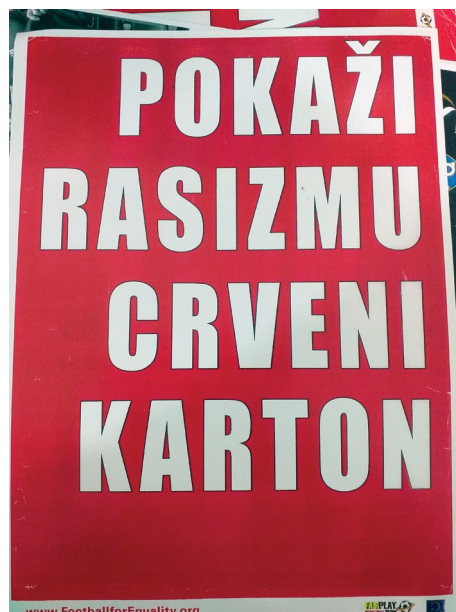

Slika 5: Izložba fotografija, Dan Roma 2021. Sesvete. Snimila M. Rajković Iveta.

Godine 2021. obilježena je 50. godišnjica Svjetskog kongresa Roma, održanoga u Londonu 1971. godine. Prvi dan tog kongresa obilježava se Svjetski dan Roma. Tada su različite romske zajednice dogovorile zajedničko ime 'Romi', službenim jezikom proglasili *romani čhib*, usvojili odluku o prihvaćanju romske zastave i himne itd. Taj dan najvažnija je prekretnica u povijesti Roma i početak međunarodne borbe za njihova prava.⁶ Zbog pandemije COVID-a 19 tijekom 2021. godine broj sudionika na obilježavanju Svjetskog dana Roma bio je ograničen. U Sesvetama je odigran nogometni turnir na kojem su osim reprezentacije Roma sudjelovali reprezentacija sportskih novinara i momčad Novi susjedi⁷ te je postavljena izložba pod nazivom: „Prva svjetska romska nogometna izložba“ u okviru koje su prikazane fotografije s ranijih nogometnih kampova i reportaže iz različitih novina koje su popratile ova događanja (slika 5). Godine 2022., uz ponovljene izložke prve izložbe, dodani su

⁶ Vidi više: <https://romi.hr/fokus/hrvatska/50-godina-medunarodnog-romskog-pokreta> (pristup 20. 5. 2022.).

⁷ Neformalna nogometna momčad „Novi susjedi“ okuplja izbjeglice s ciljem njihove integracije u Hrvatskoj kroz nogometne aktivnosti. Rezultat je projekta kojeg provode Hrvatski nogometni savez i Centar za kulturu dijaloga, a koji financijski podržava UEFA. Više vidjeti na <https://hns.family/vijesti/25002/uspjesno-provodjenje-projekta-novi-susjedi/>; <https://budiponosan.hns-cff.hr/news/25002/uspjesno-provodjenje-projekta-novi-susjedi/> (pristup 19. 10. 2022.).

Slika 6 a, b, c: Izložba fotografija, Dan Roma 2022. Sestvete. Snimila M. Rajković Iveta.

novi materijali i postavljena je izložba nazvana „Druga svjetska nogometna izložba Roma Pape Franje Fratelli Tutti i prijatelji 2022.“ (slike 6 a, b i c). Ovom prigodom odigrana je utakmica između reprezentacije Roma i NK Nura,⁸ te je održan okrugli

⁸ NK Nur djeluje u Zagrebu od 2000. godine. Osnovani su ga članovi zagrebačke Islamske zajednice. Kazivači su objasnili da danas okuplja brojne nogometaše islamske vjeroispovijedi (Bošnjake iz Bosne i Hercegovine koji su doseljavali u Hrvatsku tijekom jugoslavenskog razdoblja i danas pripadaju bošnjačkoj nacionalnoj manjini u Republici Hrvatskoj, suvremene izbjeglice koji su u Hrvatskoj dobili međunarodnu zaštitu) te druge igrače neovisno o etničkoj i religijskoj pripadnosti i boji kože.

stol na kojem se govorilo o važnosti integracije Roma uz pokazivanje fotografija o provedenim aktivnostima, organiziranim dječjim kampovima s posebnim naglaskom na gostovanja reprezentacije Roma kod Pape Franje. Na okruglim stolovima uz Rome iz različitih hrvatskih mjesta sudjelovali su predstavnici državnih, lokalnih i sportskih organizacija.

Na svakom događanju organizatori su isticali pojedince i organizacije koje su im pomagale u ranijim razdobljima, a najzaslužnijima su dodjeljivane 'romovnice' (slika 7). Romovnica je plaketa koja označava simbolično priznavanje pripadnosti romskoj zajednici. Dodjeljuje ju udruga Svjetska organizacija Roma iz Hrvatske.

Slika 7: Romovnica. Snimila M. Rajković Iveta.

Na navedenim događanjima protokol promatranja stavila sam na interakcije različitih romskih zajednica i pojedinaca. Osim promatranja i rađenja etnografskih bilješki na kampovima, turnirima, okruglim stolovima i konferencijama koristila sam metodu brzoga etnografskog prikupljanja podataka (*rapid ethnographic assessment*) (Sangaramoorthy & Kroeger, 2020: 3-4). Prikupljala sam osnovne podatke, uzela kontakte od potencijalnih kazivača iz različitih mjesta i država koje sam naknadno kontaktirala i dogovorila polustrukturirane intervjuje s ciljem dobivanja etnografske građe o njihovim življenim iskustvima.

Budući da su događanja trajala po dva dana, dio intervjuja provodila sam u pauzama između utakmica, prije ili nakon samih događanja. Otvorene razgovore vodila sam i tijekom zajedničkih ručkova na koje sam bila pozvana. Polustrukturirane intervjuje napravila sam s Romima koji žive u: Republici Hrvatskoj, Republici Sloveniji i Republici Srbiji. Dio ih je rođen u navedenim državama, a dio je doselio iz Bosne i Hercegovine tijekom razdoblja Jugoslavije. Do devedesetih godina 20. stoljeća većina je živjela u različitim jugoslavenskim republikama i pokrajinama, lako su i često migrirali na druga područja budući da je bila riječ o unutarnjim migracijama. Raspadom Jugoslavije, osamostaljenjem republika i stvaranjem novih država Republike Slovenije, Republike Hrvatske itd. – ove unutarnje migracije postajale su međunarodne migracije. Migracije su svakako otežane stvaranjem granica Europske unije, kada su Republika Slovenija i Republika Hrvatska postale nje-

zine članice (za razliku od ostalih država, bivših jugoslavenskih republika). Nedugo zatim uspostavljena je i shengenska granica⁹ između Slovenije i Hrvatske.

Polustrukturirane intervjuje provela sam s osam bivših nogometaša koji su danas treneri i/ili voditelji romskih sportskih udruga, odnosno aktivisti (tri u Sloveniji, tri u Hrvatskoj i dva u Srbiji). Gospodina Tofka Dedića *Totija*, predsjednika Svjetske organizacije Roma iz Hrvatske prvog sam upoznala preko vodstva Hrvatskog nogometnog saveza, a on me je upoznao s drugim Romima. Na samim događanjima upoznavanje je bilo i spontano, jedni su me upoznavali s drugima. Sve kazivače trenere i/ili aktiviste upoznala sam u Hrvatskoj i susretala na minimalno dva događanja tijekom istraživanog perioda, a pojedini su bili i na svim događanjima. Jednom sam bila u Sloveniji i jednom u Srbiji. Intervjue s aktivistima provodila sam na više lokaliteta i u više navrata, u različitom opsegu trajanja od 20-ak minuta do 80 minuta. Cilj je bio saznati njihova iskustva, posebno organiziranje nogometnih aktivnosti u svrhu integracije. Svi su aktivni u uključivanju romske djece u nogomet i kroz nogometne klubove i kampove provode integraciju.¹⁰ Nestrukturiranim intervjuima, prikupljala sam građu od petnaest Roma nogometaša prije ili nakon treninga i utakmica. Intervjui s nogometašima trajali su kratko, od nekoliko minuta do 20-ak minuta, no također su se dopunjavali tijekom događanja i od susreta do susreta. Katkad je bila buka ili je više nogometaša govorilo u isti glas i nadopunjavalo se, stoga sam radila i terenske bilješke, te prilikom drugog susreta radila dopunsko i kontrolno istraživanje. Cilj je bio saznati zašto igraju nogomet, njihova iskustva doživljaja diskriminacije, je li im i kako nogomet poboljšao uključivanje u romsku zajednicu i većinsko društvo. Intervjuirala sam i franjevca koji je na službi u župi u okolici Seseva budući da je dolazio na većinu događanja i upoznat je s aktivnostima. Zanimalo me je kako on vidi ulogu nogometa i samih Roma u integracijskom procesu, koje izazove i pomake uočava tijekom vremena.

Pored navedenoga, na kraju istraživanja, dobila sam na korištenje cijelu arhivu nekoliko romskih nogometnih udruga iz Hrvatske, svima je predsjednik isti kazivač, Toti Dedić.¹¹ Na većini događanja (uz jednu novinarku) bila sam jedina žena. Kazivači su prema meni bili otvoreni, a povjerenje se povećavalo sa svakim mojim dolaskom na nove aktivnosti. Osim na prvom, na svim ostalim događanjima tj.

⁹ Schengen označava europsko područje bez provjera na državnim granicama. Do 1. siječnja 2023. godine, kada je Republika Hrvatska ušla u zonu Schengena, granica Schengena je bila između Republike Hrvatske i Republike Slovenije. Više vidi: <https://www.europarl.europa.eu/topics/hr/article/20180216STO98008/schengen-prosirenje-europe-bez-granica> (pristup 19. 10. 2022.).

¹⁰ Kazivanja su anonimizirana, osim s predsjednikom udruge Svjetska organizacija Roma. U dogovoru sa sugovornicima, iskaze ću označavati njihovom ulogom (trener, aktivist, nogometaš; budući da su neki kroz višegodišnje karijere imali sve tri uloge, prilikom prvog spominjanja i citiranja kazivača navesti ću ih sve, a kod narednih citiranja onu vezanu uz citat), godinom rođenja i gradom djelovanja. Transkripti su citirani na jezicima i govorima kako su kazivači govorili.

¹¹ Prilikom korištenja dokumenata iz tog arhiva, navest ću Arhiv, naziv dokumenta i datum.

terenskim istraživanjima dio sudionika znala sam od ranije. Prije dolaska na teren najavljivala sam im se i oni su me rado prihvaćali i upoznavali s drugima. Mislim da je moja pojava, žene među Romima, pobuđivala znatiželju pa su mi neki i sami prilazili, primjerice dok sam razgovarala ili intervjuirala jednog nogometaša, prišao bi nam drugi i uključio se u razgovor. Moje prisustvo smatrali su podrškom i promocijom njihova rada. Od druge godine istraživanja, na okruglim stolovima i konferencijama organizatori su me zamolili da, nakon pozdravnih govora i ja javno pozdravim sudionike i predstavim istraživanje, što sam radila i za što sam dobivala veliki pljesak i odobravanje. Budući da su sva događanja bila medijski popraćena, organizatori su također tražili da predstavim svoj rad i rezultate medijima, što sam također prihvaćala. Sve ovo mi je olakšalo istraživanje jer se nisam trebala dodatno pojedinačno predstavljati. Svi su vrlo rado i otvoreno sa mnom razgovarali, te su i oni mene ispitivali i o istraživanju i o privatnim stvarima iz života. Budući da su neka događanja trajala, osim po dva dana, i vikendima, nekolicinu Roma zanimalo je tko mi suprugu kuha dok me nema, imam li djece i tko brine za njih dok sam ja tu na utakmici i sl. Odgovore sam okretala na šalu, poput da sam suprugu poslala punicu i sl. I prije nego bih pojedine kazivače tražila kontakt za nastavak intervjuja, oni su tražili moj kontakt mobitela i imam li profil na društvenoj mreži Facebook te možemo li biti prijatelji. Razočaralo ih je kada sam rekla da nemam profil, na što su redovito uz smijeh komentirali: „Što“ ili „A gazda ne da!?“ Mислеći na mog supruga. Na moje protupitanje, opet uz smijeh imaju li njihove supruge profil, nekolicina je rekla, također uz smijeh, da neke nemaju niti mobitel i da im ne treba. Izmjena kontakata se također pokazala korisna u istraživanju jer su mi redovito na WhatsApp slali informacije o događanjima, fotografije, informacije iz medija i sl. Budući da sam kroz svoja istraživanja propitivala i o integraciji djevojčica, za koje sam primijetila da su prisutne na kampovima do viših razreda osnovne škole, no ne i starije, svoje kazivače pitala sam jesu li djevojke i žene Romkinje zainteresirane za nogomet. Dobivala sam načelne odgovore da treba biti ravnopravnost, ali da je to teško postići u romskim obiteljima.¹² Nakon mojih neformalnih propitivanja rodnih uloga primijetila sam da su organizatori odabirali starije djevojčice da daju izjave televizijskim ekipama, a u pozdravnim govorima naglašavali: „Trebalo se boriti protiv obiteljskog nasilja, da ne bude nasilja među romskom populacijom...“ (aktivist, r. 1956., Zagreb)

¹² Jedini podatak o istaknutoj nogometašici Romkinji potvrđen je u Srbiji: „Postoje djevojčice koje igraju tako dobro fudbal da ja slobodno mogu da kažem da igraju možda bolje od nekih muškaraca... Mi radimo na tome. Žao mi je što Nataša Petrović nije mogla da prisostvuje danas ovde sa nama, to je jedina Romkinja koja je trener reprezentacije Srbije U13 i naš saradnik, naša koleginića, naš deo stručnog štaba ima... Trenira ženski fudbalski klub ... ona je svojevrjemenom igrala Ligu šampiona u tom ženskom fudbalu, bila je reprezentativka Republike Srbije.“ (aktivist, r. 1980., Beograd)

U ovom radu koristila sam dio etnografske kvalitativne građe¹³ primjenjujući „temeljnu metodu kvalitativne analize“ (Braun & Clarke, 2006: 4) pomoću koje sam identificirala (induktivno - *bottom up*), selektirala (prema tematskim kodovima), strukturirala i analizirala prikupljene podatke u četiri tematske kategorije: Romi ili granice romskih zajednica, Rasizam na nogometnim utakmicama, Nogomet u funkciji integracije, Integracija i transnacionalni procesi ili nadilaženje i brisanje granica.

2.2. Romi ili granice romskih zajednica

U istraživane države Romi su doseljavali od 14. stoljeća do danas iz područja istočne i jugoistočne Europe, s velikim migracijskim valom iz Rumunjske preko Mađarske (19. stoljeće). Tijekom 20. stoljeća (razdoblja SFR Jugoslavije) brojni Romi iz Kosova i Makedonije migrirali su prema Srbiji i Bosni i Hercegovini pa odatle prema Hrvatskoj i Sloveniji, ili izravno u Hrvatsku i Sloveniju. Danas u istraživanim državama žive različite romske zajednice npr. Koritari, Kalderaši, Bajaši, Lovari, Gurbeti, Čergari, Kaloperi, Kanjari, Arlije itd. što potvrđuju moji kazivači i literatura (usp. Sardelić, 2019; Liégeois, 2007; Stauber & Vago, 2007). Samo nekoliko kazivača znalo je navesti razlike i nazive romskih zajednica u Hrvatskoj, te objasniti kojoj zajednici oni pripadaju:

Baš ovi Romi Bajaši, to su Romi iz Rumunjske (...) Lovari su... čistokrvni hrvatski Romi, pa imate ličke Rome, koji su isto autohtoni Romi... To je onaj dio kod Gospića, pa od Gospića onaj dio dolje ... čistokrvni, to su u biti autohtoni Romi, koji su kao Lovari... imate u Istri isto neke... Mi smo inače iz Bosne, mi smo Čergaši. Znači nas ima Čergaša, Kalopera, ima Kanjara... Kanjari su Romi iz Srbije. Lovari su iz Bjelovara tamo onaj dio. (nogometaš, aktivist, r. 1971., Zagreb)

Mi smo integrirani Romi, zovemo se Kaloperi... od svog postojanja i života imali su svoju adresu, kućni broj, pošto smo se mi normalno mješali sa svim vjerama ... (sklapali brakove op.a.) moji djedovi i pradjedovi su bili nakupci konja. Bavili smo se poljoprivredom, stočarstvom, trgovinom... moja obitelj u Zagreb je došla iz Bosanske Gradiške. (aktivist, r. 1956., Zagreb)

I u jednom zagrebačkom naselju, Kozari Boku žive Romi iz Srbije i Bosne i Hercegovine. Prakticiraju različite religije i običaje, no s desetljećima suživota granice između njih polako nestaju:

¹³ Osim u ovom poglavlju, koje je proširena verzija već spomenutog članka, dio građe i to samo s prve godine istraživanja koristila sam u radu koji sam objavila pod naslovom: „Državljanstvo vs. integracija: iskustva visokoobrazovanih Hrvata iz Venezuele i Roma nogometaša“, 2019. godine u časopisu *Studia ethnologica Croatica*, broj 31. Taj rad nije integriran u ovo poglavlje, već je citiran kao i drugi radovi.

Mi imamo dosta tih običaja. Imamo dosta Roma koji su nakon rata preselili iz tih krajeva di su pogođeni, došli su u Hrvatsku i tu su se sad ustanili i imaju svoje kuće i ženimo se između sebe. Ima između muslimana i katolika, imamo i katolkinje Romkinje, ne-Romkinje... Sve zavisi od odgoja. Netko drži do tih običaja, di drže svoju tradiciju i onda ne žele druge nacije nego žele imati samo svoje. (nogometaš, aktivist, r. 1971., Zagreb)

Kazivači ističu da su nova doseljavanja u romska naselja prisutna i danas, da postoje velike razlike među zajednicama s obzirom na mjesto porijekla i vrijeme doseljavanja te da je uloga nogometa važna za koheziju zajednice:

U ovo podneblje dolaze (Romi) iz različitih kultura, ima tu i dosta problema između njih, nije to sve bajno. U Slavanskom Brodu gdje ja živim ... ima jedno romsko naselje ... Krajiška ulica, i tu ima oko 3500 Roma i sad tu dolaze Romi iz Rumunjske i iz Srbije i sada to nije ista kultura. Ovi su naučili živit jednim životom, vi drugim životom, najveći problem. (...) nogomet ih povezuje, nema (smijeh) kada dođu kod nas svi moraju bit isti. Znaju što trebaju s loptom, tu nema sukoba ko u naselju. (trener, aktivist, r. 1961., Slavonski Brod)

Kazivači su dalje naglašavali, da nogomet ima veliku ulogu u svim sferama života. Da djeca koja imaju strukturiran dan, obaveze na treninzima nemaju vremena za biti na ulici po romskim naseljima i ulaziti u konflikte:

Znači on je biro zdrav život, dobar život, da ne prodaje drogu, da nije pijanac, ne drogi, ne pijanstvu, ne drugim stvarima koje nisu u društvu normalne. Jer društvo treba nama pomoć, a mi društvu... Jer kažem, šta je ovo društvo po meni pomoglo? Pa mi smo si sami pomogli (...) Treniraju u klubovima gdje igraju u svom klubu, otušira se i dođe kući, ide sutra u školu... Jel on ima vremena za svoje naselje? A u naseljima je tarapana. Ljudi bez ikakvih uslova žive. Nemaju dom, nemaju ovo, ono ... normalno da dolazi do konflikta. (aktivist, r. 1956., Zagreb)

Iako postoje brojna romska naselja u kojima žive samo Romi, u ponekima žive i drugi narodi. Kao primjer kazivači su naveli selo Pušča u Sloveniji koje se smatra većinski romskim:

U njemu osim Roma, oko 900 (stanovnika op.a.), tu žive Srbi, Hrvati, Slovenci, muslimani (misli na današnje Bošnjake, op.a.), Cigani iz Srbije, iz Hrvatske... Jedna se zaljubi u Srbina, dođu onamo, ožene se i tako... Tako da sve nacije mi u ovom selu imamo. (nogometaš, aktivist, r. 1946, Murska Sobota)

Istraživanje također pokazuje da su i danas kod pojedinih Roma prisutne brojne privremene migracije, kao što je pojasnio kazivač franjevac (r. 1965., Bosna i Hercegovina) praksu u svojoj župi u okolici Sesveta:

Oni su selilački, nema ih pa ima. Ja pitam ovu jednu šta je došla: ‘Pa gdje ste vi, nema vas godinu dana?’ Kaže: ‘Bili smo kod rodbine negdje u Međimurju.’, ‘Pa godinu dana?’ Kaže: ‘Godinu dana’. Onda idu i Italiju, tamo rade, bar pet-šest familija, onda vidim samo kada tu i tamo neko dođe po humanitarne potreštine.

Ove migracije svakako pospješuju translokalne i transnacionalne procese unutar romske populacije. Romi usvajaju elemente sredine u kojoj su duže tj. najduže vrijeme stanovali. Raznih su vjeroispovijedi (najviše islamske, katoličke i pravoslavne) što kazivači navode i kao najveće razlike koje se reflektiraju na običajne prakse. Kazivači su se samoinicijativno opravdavali da oni više ne prakticiraju neke, kako su rekli „loše“, običaje i kao primjer navodili maloljetničke dogovorene brakove koje, kako su objasnili prakticiraju Romi - suvremeni imigranti u Hrvatskoj i Sloveniji islamske i pravoslavne vjeroispovijedi s Kosova, Makedonije, Bosne i Hercegovine i južne Srbije (usp. Rajković Iveta, 2019: 168).¹⁴ Nadalje, posebno su isticali i vrijednosne norme između romskih zajednica temeljene na tradicijskoj kulturi i razlikama u mentalitetima. Isticali su „plemenski mentalitet“ s kojim povezuju sklonost tučama i jaki patrijarhat.¹⁵ Svi su naglašavali da se od „upotrebe mobitela i interneta“ gubi romska kultura i da nestaju prenošenja ‘tipičnih’ romskih znanja i zanimanja, poput glazbenika i žena koje proriču budućnost (usp. ibid. 169):

Danas se gubi romska tradicijska kultura. Koje Cigansko dete ne voli zabiti gol? Pa toga nema na svetu... E jedino je razlika u glazbi... Nema više, što je bilo, ono je izumrlo... A ovi mladi, umesto da se uče ili da su se učili, rade s majkama idu po kontejnerima da tamo traže nešto, šta ja znam, i to je velika greška (...) Taj stari običaj izumira. Na primjer, prije 20, 30, 40 godina mi smo imali u ovom selu sigurno 30 *bedeževaoka* (gatara op.a.). Toga više danas nema. Naša kultura je samo se kaže za Dan Roma, da ima neki kulturni program i to, malo muzika i Đelem Đelem (romska himna, op.a.) i sve se priča malo i to... (nogometas, aktivist, r. 1946., Murska Sobota)

Unutar obitelji najviše govore mješavinu slavenskih jezika i romski jezik, odnosno dijalekte. Iz literature saznajemo da se na istraživanom prostoru govori na nekom od dijalekata romskog jezika (*romaní čhib*, *romané/sl*), *ljimba d' bjaš* (jedan od rumunjskih dijalekata (*vlast-dijalekti*), ali i albanski, rumunjski itd. (Liégeois, 2007: 45-59).

Zanimalo me kojim jezikom se moji sugovornici sporazumijevaju prilikom dogovaranja domaćih i međunarodnih utakmica (surađuju s Romima iz Mađarske,

¹⁴ O maloljetničkim brakovima u Srbiji više vidi: *Dečiji brakovi u romskoj populaciji u Srbiji*, UNICEF, Etnografski institut SANU, Romski ženski centar BIBIJA, Beograd 2018. file:///D:/Users/korisnik/Downloads/Deciji_brakovi_u_romskoj_populaciji_u_Sr.pdf

¹⁵ Koliko je tradicijska kultura važna u životu Roma također vidjeti: Maksimović & Osmanović, 2017.

Italije i Češke) i tu sam dobila čitav raspon odgovora, od romskih jezika (stariji Romi kasne 50. godine života na više), mješavinama hrvatsko-srpskog-bosanskog i slovenskog jezika do engleskog (sugovornici u 20-im i 30-im godinama života):

Naš romski jezik je jedan jedini i univerzalan, tako da... Postoje razlike, ali (...) Rom iz Češke, Rom iz Srbije, Rom iz Japana na romskom se razumeju (...) (aktivist, r. 1980., Beograd)

A različito, a ako ništa ne 'jde onda engleski (smijeh). Neke (Rome) ne možete razumjet... neki pričaju ovako, neki onako, neke razumijem neke ne. Jer ima ih pet-šest kategorija i ne možete vi to pohvatat sve (...) A svakako, ali kad je ... nešto ozbiljno onda engleski, al to onda neki malo obrazovaniji (koga vode kao prevoditelja op.a.), a inače se snalazimo rukama i nogama (smijeh). (trener, aktivist, r. 1961., Slavonski Brod)

Svi su isticali velike razlike između Roma pa i da neki zbog govora nisu Romi:

Razlika je velika... na primjer ova di je Varaždin... Tu imamo Rome koji su Bajaši, koji se izjavljaju kao Romi. Ja mogu u svoje ime reći: 'Ok, oni jesu Romi, ali ne pričaju romski jezik.' - nego pričaju bajaški jezik, di ja smatram da oni Romi, koji ne pričaju romski jezik, da to nisu Romi... Jer romski jezik je, po pravilu, *romani čhib* i u tome se radi razlika. Srpski Romi, muslimanski Romi i katolički Romi pričaju tim 'romanići'. (nogometaš, aktivist, r. 1971., Zagreb)

Odgovor na pitanje mogu li se oni, Romi iz NK Paraga (Međimurje) sporazumijevati s Romima iz Mađarske, kod kojih su bili na gostovanju, glasi: „Možemo, zavisi kak, nekak se razumemo, neko priča bajaški, neko rumunjski, neko ko (organizator turnira, Rom, op.a.) i ja sad.“ (nogometaš, r. 1972., Međimurje)

Tijekom istraživanja Romi na moja pitanja postavljena na hrvatskom jeziku odgovarali su na mješavini bosanskog, hrvatskog, srpskog i slovenskog jezika pa i romskim riječima koje često koriste istodobno u jednoj rečenici, no zbog manjka obrazovanja ne znaju kojim jezikom govore kao što potvrđuje ovaj primjer grupnog razgovora s nekoliko nogometaša iz (okolice Čakovca):

K1(kazivač/nogometaš): Dok smo kod kuće (i u selu) pričamo malo bajaški, malo rumunjski, kako ko svoje priča, a dok samo vani onda se držimo reda, pričamo hrvatski.

Kako ste pričali kada ste bili u Bosni i Hercegovini?

K1: Ovaj jezik, baš rumunjski ... sad pričamo rumunjski, ne.

Vi i ja? (iako pričamo hrvatski)

K1: Da.

K2 (kazivač/nogometaš): To je bosanski, svaka država ima svoj jezik. ... u Hrvatskoj recimo mi sa Romima u Slavonskim Brodu, Zagrebu i Sisku se ne razumemo.

Odakle su oni?

K3 (kazivač/nogometaš): Iz različitih naselja, oni su iz Zagreba, oni iz Broda (kazivač pokazuje na svoje suigrače, različite grupice po dva tri Roma, udaljenih od nas nekoliko metara koji čekaju da počne utakmica).

Slika 8: Nogometni turnir, Svjetski dan Roma 5. travnja 2019., Sesvete, snimila M. Rajković Iveta.

Slika 9: Nogometna reprezentacija Roma, 5. travnja 2019., Sesvete, snimila M. Rajković Iveta.

Početak utakmice svi nogometaši istrčali su na teren i igrali u istoj momčadi Hrvatske reprezentacije Roma (slike 10 a i b). Sastav romske reprezentacije mijenjao se od utakmice do utakmice na način da organizator svaki put pozove nekoliko igra-

Slika 10 a i b: Nogometni turnir, Svjetski dan Roma 8. travnja 2021., Sesvete, snimila M. Rajković Iveta.

ča iz tri do četiri sela ili grada. Promatranjem se uočava da se komunikacija među njima povećava od zagrijavanja, preko poluvremena, a najbolja je na druženjima nakon utakmice. U poluvremenu i nakon utakmice družili su se i zajedno objedovali razgovarajući na mješavini hrvatskog i drugih slavenskih jezika.

2.3. Rasizam na nogometnim utakmicama

Nogometaši Romi tijekom svoje nogometne karijere često su bili izloženi rasizmu i raznim verbalnim ispadima publike i igrača drugih momčadi. Vlastite primjere iznijeli su nogometaši:

Gledajte, u početku, kada sam ja prvi puta došao u Muru na trening, svi su me gledali, moji vršnjaci, djeca, kao i šaptali: 'Gledaj to je Cigo, to je Cigo, Cigan', a ja sam u sebi mislim što da prekinem, da ne slušam tu diskriminaciju da prekinem, da idem dalje. Ali meni je hvala Bogu, dragi Bog dao toliko talenata da sam ja to sve preslušao. Mene ništa drugo nije zanimalo, ja sam sebi rekao dobro ja sam Cigan za vas, ja ne mogu iz kože, ali pokazat ću ja vama na zelenom polju na igralištu što zna Cigan s loptom. To mi je uvijek najbitnije da sam ja najbolji na terenu. Gledajte, ja sam diskriminiran bio oduvijek. Ako ne na igralištu, onda izvan igre. Jer pazite ja sam mogao 85 minuta igrati super, super, a jednu loptu sam ja pogrešio i onda: 'Ajde Cigo, migo' pa sve takve stvari..., meni je samo bilo kako da što bolje i što više treniram da neće meni zviždati i proklinjati moju majku ... Ja kad sam išao u Bosnu ili na primjer u Šibeniku imam najslabiji uspomena. Tamo su mi 100 puta Cigansku majku proklinjali: 'Cigane! Cigane!'. (nogometaš, aktivist, r. 1946., Murska Sobota) (usp. Rajković Iveta, 2019: 169, 171, 172)

No iako su bili diskriminirani i izloženi rasizmu, bivši nogometaši kazali su da su to nastojali ignorirati i što bolje igrati: „... a mene diskriminacija tako... Uzeo sam kao svakodnevno... Ajde danas ćeš me proklinjati, sutra ćeš mi čestitati. I na tom putu sam se ja držao. Samo trening i trening i samo da uspijem...“ (nogometaš, aktivist, r. 1946. Murska Sobota)

Bilo da je riječ o iskustvima pojedinačnih nogometaša koji su igrali u klubovima s nogometašima pripadnicima većinskog stanovništva ili kada su igrali u klubovima u kojima je igrao veći broj Roma, poput nogometnog kluba „Crni biseri“¹⁶ iz Kozari Boka (Zagreba), kao što je objasnio njegov bivši nogometaš i predsjednik:

Kad smo ... igrali na primjer, neću sad imenovati neke klubove, ali dođu i kažu: 'Je*em im majku cigansku, gle kak igraju' ovo-ono: 'Ciganski klub'... 'Pa dobro zašto ti psuješ cigansku...?', a ja, kad je on to meni rekao, ja kažem: 'Pa je*em ja vama mater balinsku'.¹⁷ Pazi, ja sam musliman. Znači oni mene kao muslimana - i muslimani i katolici i pravoslavci, svi gledaju kao Cigana, ne kao muslimana. Sad govorim sad za svoje muslimane, oni mene ne gledaju kao muslimana, nego gledaju me kao Cigana. E sad kao: 'E sory, sory, ti si

¹⁶ U nogometnom klubu Crni biseri pored Roma igrali su i drugi igrači: „Bilo je i Roma i ne-Roma i on je bio u Trećoj zagrebačkoj ligi... ali nismo imali financija, nismo imali svoj teren, onda smo igrali u blato... I onda je to s vremenom, kako su ljudi morali ići raditi po sajmovima i to, ondak je više bilo ne-Roma u klubu i ljudi su cijenili klub i tako da je to postepeno, polako se makinjalo... Bilo je dosta tih predrasuda. Mi smo u Kozari putevima htjeli otvoriti klub i našli smo i zemlju, bilo je od grada Zagreba ... htjeli smo napraviti taj nogometni klub... Kažem bilo je dosta predrasuda i dosta problema, ljudi su počeli zauzimati to gradilište, radili su kuće tako da smo odustali od toga...“ (aktivist, r. 1971., Zagreb)

¹⁷ *Balija*, množina *Balije* je „pejorativan naziv za Bosanca islamske vjere, Bošnjaka“. Jedno od regionalnih značenja je i „neobrazovan, primitivan muslimanski seljak“. Usp. https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&cid=eFxnUA%3D%3D (pristup 20. 12. 2022.).

musliman...' i sad kad sam ja to rekao, kažem: 'Kako vaši mogu je*at meni mater cigansku, pa je*em ja vama muslimansku mater.' – 'Pa čekaj, i ti si musliman?' – 'Ne, ja sam Cigan za tebe!' i on je kao zašutio, nije 'A' rekao... Znači drugi klubovi su isto rekli: 'Pa kak? Pa ja sam se borio za Hrvatsku,¹⁸ a ti meni je*eš mater Hrvatsku.' – a ja kažem: 'Ja sam hrvatski državljani. Ja nisam je*ao Hrvatsku katolicima i bilo kome, ali ti si za mene hrvatski državljani ko ja.' Znači, bilo je takvih predrasuda... (nogometaš, aktivist, r. 1971. Zagreb)

Pojedini kazivači nogomet igraju rekreativno. Nakon gašenja kluba „Crni biseri“ moj kazivač igra rekreativno nogomet u NK Nuru. I dok navodi da je prije dvadesetak godina između igrača i navijača ova dva kluba bilo verbalnih sukoba i dobacivanja rasističkih uvreda, danas svi zajedno igraju i družu se:

Gledajte, to je bilo... Ja sam to rekao i javno i reći ću opet. Na primjer Nur, ja igram za Nur i unazad nekakvih dvadesetak godina su znali, nisam sad rekao pojedini koji su, ali su znali reći: 'Je*em vam mater cigansku' i ovo-ono ... (no danas nakon zajedničkog igranja op.a.) Nakon utakmica odemo na piće, odemo na klopnu, stavljamo kavu, pa di smo pogriješili, šta smo pogriješili... Ali niko nekom da kaže 'U je*em im majku cigansku!' il tako nešto, ne. (nogometaš, aktivist, r. 1971., Zagreb)

Osim verbalnih ispada na stadionima, prije dvadesetak godina nogometaši Romi nailazili su na pojedine službene osobe u županijskim nogometnim savezima koji su bili protiv njih:

Bio (ime osobe, op.a.), kaže: 'Vas Cigane i vas Balije ću iz Lige izbaciti!' Ne znam, čovjek je bio tako nastrojen, da li je to nacistički il nije nemam pojma, ali je to bilo već unazad 20 godina, nebitno... I dok mi je par ljudi, na primjer iz (ime i prezime op.a.) rekao, kaže: '(ime, op.a.) pa nemoj se obazirati na to, igrati nogomet. Nek ljudi šta pričaju, pusti njega, mi znamo sve tko je on, šta je on, pusti to...' ali nisam se obazirao na takve stvari... (nogometaš, aktivist, r. 1971., Zagreb)

I drugi kazivači, stariji nogometaši iz Međimurja, Bjelovara, Siska koji nogomet igraju rekreativno na moje pitanje: Što za vas znači igranje nogometa? Odgovarali su, primjerice: „Druženje, rekreacija, sport, da se malo bolje družimo, da ne bude-mo mržnja i (zastajkuje) nasilje.“ (nogometaš, r. 1997., Bjelovar)

Ovo pokazuje da i rekreativno bavljenje nogometom igra ulogu u društvenoj integraciji.

¹⁸ Ovaj kazivač, kao i nekoliko drugih kazivača tijekom intervjua isticali su da su bili hrvatski branitelji, da su rođeni u Hrvatskoj i da nemaju drugu državu.

Kazivači su samoinicijativno naglašavali da se riječ Cigan povezuje s lošim ponašanjem i krađom, te kao primjer navodili skandiranja navijača Bad Blue Boysa na utakmicama i grafite po Zagrebu i drugim gradovima upućen bivšem čelniku NK Dinama, Zdravku Mamiću, protiv kojega se vodi nekoliko kaznenih postupaka:

Apeliro sam UEFA, FIFU i FARE¹⁹: ‘Vi vršite diskriminaciju među Romima.’ ‘Mamiću Cigane’. Ne znam koliko je bila kazna (za skandiranje na utakmici, op.a.), 100-200 hiljada eura, ja kažem: ‘Bolje bi bilo da te novce ostavite za edukaciju Roma i tih huligana’, jer ćemo mi s tim huliganima raditi, jer huligani tu mrze Cigane... zašto ‘Mamiću Cigane’? Zato što je Mamić ... lopov, kriminalac i onda on kaže ‘Cigani’, znači ja sam Cigan, ja sam lopov, jel tako? (povišeni ton, op.a.) (aktivist, r. 1956., Zagreb)

I općenito skandiranja navijača na utakmicama kada nezadovoljni suđenjem sucu viču „Cigane“ ili navijačima protivničkih momčadi „Cigani“. Za ovakva skandiranja koja se tretiraju kao rasizam propisane su kazne (od strane UEFA, FIFE i nacionalnih saveza) koji plaćaju klubovi ili nacionalni savezi za koje ti navodni navijači navijaju.

2. 4. Nogomet u funkciji integracije

U istraživanim državama, Romi najčešće stanuju u segregiranim i dislociranim lokalitetima (usp. Perić, 2012; Štambuk, 2005; Klasnić et al., 2020) što također pridonosi socijalnoj distanci i višestrukoj marginalizaciji (*advanced marginality*) koja je vidljiva kroz društveno-prostorno isključivanje i potiskivanje na periferiju određenih društvenih grupa na temelju rasne i klasne razlike (Wacaquant, 2008: 6). Život na periferiji i prostorna segregacija rezultiraju i malim mogućnostima kontakata i interakcija različitih zajednica, manjom dostupnošću sadržaja, u ovom slučaju sportskih aktivnosti, lošijom infrastrukturom. Romi često prekidaju obrazovanje, a njihova trajna ili privremena nezaposlenost izrazito je velika (usp. O Higgins, 2012; Potočnik et al. 2020). U ovom radu tražim odgovor na pitanje utječe li igranje nogometa na redovito školovanje i kasnije zapošljavanje, odnosno ekonomsku i interakcijsku dimenziju integracije (usp. Esser, 2001: 16, prema Penninx & Garcés-Mascareñas, 2016: 13) te uzlaznu društvenu pokretljivost. Kakva je u tome uloga nogometa, rad s djecom i njihovim roditeljima? Kazivač koji dvanaest godina vodi Nogometnu akademiju Roma “Mala Barcelona” iz Slavonskog Broda kazao je:

¹⁹ FARE (*Football Against Racism in Europe*) (Nogomet protiv rasizma u Europi) organizacija je osnovana 1999. godine u Beču s ciljem iskorjenjivanja diskriminacije u europskom nogometu. Usp. <https://farenet.org/> (pristup 14. 10. 2022.).

... ja to kontroliram, idem u školu, mora bit redovan na nastavi, imat dobre ocjene da bi mogao radit, trenirat da bi se mogao baviti sportom. Ne može doć i samo sport, poslije ulica i šta ja znam... mora se naučit nećemu, socijalizirat s drugom djecom. To je osnovni uvjet da bi mogao trenirat i kasnije radit. A znate kako je kod njih. Problem su roditelji, nisu problem ta djeca. Tata, mama ima pet, šest djece i sad on dođe iz škole i on njemu kaže: ‘Sutra ne ideš u školu ili igrat utakmicu moraš ić na pijacu nešto prodavat!’ E sada smo mi to malo okrenuli, napravili roditeljski sastanak, da to ne može tako, da on mora ići u školu po zakonu. (trener, aktivist, r. 1961., Slavonski Brod)

Za razliku od Srbije gdje su kazivači isticali da za njih rad tek počinje: „Nitko u Srbiji, mogu slobodno da kažem, se ne bavi razvojem sporta u romskoj zajednici. Moja organizacija, Romska inicijativa za održivi razvoj je jedina koja je krenula tim putem“ (aktivist, r. 1980., Beograd), kazivači iz Slovenije isticali su dobre prakse i suradnju sa školama:

... sport je pola zdravlja, zdrav duh u zdravom telu! Ja sam deci pričao: ‘Ja sam igrao fudbal, da nebi igrao fudbal ili ako ne bi bio športnik, ne bi došao do toga što imam! Ona putovanja što sam ja po cijeloj Europi hodao, po celoj Jugoslaviji... Ja to oču prenesti na vas... deca toliko razumjeli da su se oni bolje učili po školama, jer sam ja kontaktirao s učiteljicama i ravnateljicama: ‘Kako ova moja romska djeca što ih ja držim?’... oni su čak i bolje bili primljeni u društvo. Tako da i njima kao dječacima već je to puno pomoglo. (...) Ja sam uspio da mi čak njihovi roditelji: ‘(ime, op. a.) Hvala ti!’ Zahvaljuju oni meni: ‘Da tebe nebi bilo dete nebi tako prosperiralo!’ Bolje se uči u školi, igra nogomet, ja ih forsiram, ja čim vidim da je talent ja ga preporučim u U10, U12, 13, 15 u nogometni klub Mura... Tu sam ja svoj. (nogometaš, aktivist, r. 1946., Murska Sobota) (usp. Rajković Iveta, 2019: 164)

Dječaci Romi, treniraju u nogometnim klubovima koji su otvoreni za svu djecu. Njihovi roditelji i treneri isticali su da je nekim obiteljima problem platiti i mjesečnu članarinu, kupiti sportsku opremu, a da ne govorimo da djecu treba voziti na treninge budući da do većine romskih naselja ne postoje uopće ili ne postoji adekvatan javni prijevoz. Također su isticali da se neka djeca kod kuće nemaju gdje istuširati.

Kazivači su navodili da je u Hrvatskoj bilo više romskih nogometnih klubova, npr. u Slavonskom Brodu NK Roma, u Sisku NK Roma Sisak Caprag itd. međutim svi su prestali s radom jer:

Nisu imali plan, program, prostor, niko ih neće financirati. Jer to treba grad financirati, a oni ako su vam jednom pomogli, a vi to niste transparentno ispunili neće vas više financirati, razumijete. Romi se ne znaju organizirati, trebate imati ljude koji znaju. (aktivist, r. 1956., Zagreb)

Trenutno je aktivan samo jedan romski nogometni klub u Hrvatskoj. To je NK Parag iz Međimurja osnovan 2010. godine. Osnovali su ga stariji nogometaši

Romi koji su igrali po međimurskim klubovima. Na moje pitanje: Je li vam draže kad igrate u romskom klubu ili kada ste igrali u miješanim klubovima? Kazivač je odgovorio:

Draže nam je u romskom klubu. Ja sam igrao u Bosni i Hercegovini, ja sam inače iz Bosne i Hercegovine, igro sam u 2. ligi u Jugoslaviji u Centru Metalu, u Čakovcu, u celom Međimurju sam igro, ja i (ime drugog nogometaša, op.a.). I onda smo on i ja povukli sve naše dečke iz drugih klubova iz Međimurja, i osnovali smo naš klub ... (nogometaš, r. 1969.)

Predsjednik kluba rekao je da imaju preko 20 odraslih nogometaša, ali i:

Mladu generaciju do 14 godina. Samo naš je problem jer nemamo igralište naše. Uvijek smo gosti. Uvijek igramo kod nekog. Igramo u 3. međimurskoj ligi ... Najgore kaj smo mi stalno gosti i stalno moramo putovati, 30, 40 kilometra na drugi kraj Međimurja... ni'ko nam nije išao u susret, a funkcionira i službeno 11 godina, a valjda jedini klub u Hrvatskoj. Bilo bi l'jepo da nam neko izađe u susret, pomogne. Mi nismo tražili brda i doline, tražimo samo da nam dečki imaju šta jesti i piti da budu zadovoljni, obučeni.

U ovom razgovoru osim predsjednika, sudjelovali su tajnik kluba, trener, koji je ujedno i bivši nogometaš te nekoliko sadašnjih nogometaša. Svi su se nadovezivali o financijskim teškoćama i nedostatku klupskog prostora u kojem bi se sastajali prije utakmice, mogli presvući, istuširati itd. Posebno su isticali da im predstavnik Roma u Hrvatskom saboru ništa ne pomaže: „Gospodin Kajtazi nam je obećo svašta, i brda i doline a dobili smo oranje, kak se veli, ništa.“ (nogometaš, r. 1987). Također su naglašavali da im je bitno da romska djeca treniraju, da se bave sportom, da se preko sporta druže s Hrvatima jer smatraju da se tako smanjuju predrasude i rasizam prema njima. Na moje pitanje treneru ima li edukaciju za trenera kazao je: „Neee. Trebali bi, ali nemamo financijske uslove. Mi dečki sami sebe financirano, nekaj nam općina pomaže al to nije dovoljno za niš, ni suce.“ Nakon završetka istraživanja, u rujnu 2023. godine NK Parag dobio je školovanog trenera.²⁰

Iako istraživanje pokazuje da su u Sloveniji romski nogometni klubovi postojali posljednjih šezdeset godina više kazivača je istaknulo jako loše uvjete u prošlim desetljećima: „Djeca su igrala na cesti, bilo je blato“, no danas je situacija puno bolja:

Ima više (romskih op.a.) sela što se bave sa nogometom... Imamo u Kamencima ... Pušča, najveće (romsko op.a.) selo u Sloveniji, imamo svoj nogometni klub što igra već od (19)58. godine profesionalno u ligama. Tek sada smo prošle ... dobili svlačionice i igralište svoje, što igramo kod kuće, a igrali smo sve vani, u Bratoncima, u Bakovcima, sela što su tamo susjedska... (trener, nogometaš, menadžer, r. 1985., Pušča)

²⁰ Usp. <https://msm.hr/iskusni-trener-preuzeo-nk-parag/> (pristup 23. 9. 2023.).

Kazivači iz Srbije su istakli da u okolici Beograda postoji romski nogometni klub koji će uskoro proslaviti sto godina:

Najstariji Romski fudbalski klub iz Leskovca (osnovan op.a.) 1926., Rajko Elezović, predsednik tog kluba je također sa nama u stručnom štabu i to je neka mogućnost koja nama daje nadu da ćemo jednu generaciju Roma izvesti na pravi put i samim tim smanjiti taj negativni koncept i konotaciju prema nekoj zajednici (...) a Leskovac je inače grad koji ima ... 16 hiljada Roma nezvanično. (aktivist, r. 1980., Beograd)

Kazivači iz Beograda (intervju iz 2019. godine) rekli su da su nakon dvadeset godina prekida uspjeli u Beogradu obnoviti „Fudbalski klub Sloboda“, iako on još službeno ne djeluje kao nogometni klub već u okviru Romskog sportskog udruženja Sloboda. Cilj udruženja je poticati: „aktivno bavljenje sportom, borbu protiv rasizma, huliganizma, nasilja, govora mržnje, pomoć mladim Romima u integraciji kroz sport“. (aktivist, r. 1983. Beograd)

Osim nedostatka sportskih prostora, kazivač koji je aktivan općenito u romskoj zajednici u Beogradu, prilikom intervjuja održanog 2019. godine kazao je:

Nacionalni savet romske zajednice postoji, mi nemamo nijednu zvaničnu instituciju, pričam za Beograd.... Beograd konkretno za 15 godina postojanja nema nijedno takvo mesto, gde može omladina da se skuplja... da radi, nego smo bili primorani da formiramo svoje nevladine organizacije pa da na taj način okupljamo aktiviste i da se na nekim seminarima, edukacijama vidamo i razmenjujemo iskustva. (aktivist, r. 1980., Beograd)

Istraživanje pokazuje da zamjetan dio dječaka i mladića u istraživanim državama ima podršku prvenstveno očeva koji i sami vole ili su u mladosti igrali nogomet. Od sedam trenera i aktivista očevi i braća su također igrali nogomet. Isticali su da im je podrška obitelji najvažnija, kao što je vidljivo u citatu:

Nogomet je meni sve. Od osme godine, ja sam u nogometu, čitav život, i sad igram, treniram... 24 sata sam u nogometu, uz obitelj nogomet mi je sve... sin mi igra... ja sam jedini (od braće op.a.) uz pokojnog oca igrao nogomet. (nogometaš, trener, r. 1974., Bjelovar)

Nogomet je svakako najpopularniji svjetski sport i zamjetna je identifikacija i preuzimanje nadimaka vrhunskih nogometaša (*Pele, Didi, Ronaldo*). Nogometaši su mi se predstavljali s nadimcima, a drugi su ih isključivo njime oslovljavali tijekom razgovora. Za one koji nemaju nadimak, prilikom oslovljavanja koristili su osobno ime ispred kojeg su dodavali riječ *brate*. Velik dio kazivača, nogometaša, od 20-ih do 40-ih godina starosti završio je srednjoškolsko obrazovanje za konobara, vozača, trgovca. Poneki su nakon završene nogometne karijere u niže ligaškim klubovima u

bivšoj Jugoslaviji i inozemstvu završili obrazovanje za nogometne trenere te danas rade kao treneri u nogometnim klubovima i manjem dijelu isključivo romskim nogometnim klubovima (samo zato što ih ima svega nekoliko).

Kazivač iz Slovenije, koji je bio jako uspješan nogometaš, kazao je:

A ja sam samo sebi rekao: 'Pa ti si Cigan. Ti ako nećeš se dokazivati, ti si ovde trinaesta frula... Trinaesta rupa. Tako da sam ja uspeo da čak u drugoj ligi (igra, op.a.)... Moj dres nitko nije mogao taknuti, jedino ja. Tako da sam od Triglava do Đevđelije uvijek igrao iz prve minute, nikad zamjene i tako da su me onda čak i prekrstili na brazilskog fudbalera Didija. I tako onda moj rad je bilo što da ne prenesem svoje znanje i moje iskustvo na našu romsku djecu? (nogometaš, trener, aktivist, r. 1946., Murska Sobota, Slovenija)

U svim istraživanim državama, kazivači su isticali da Romi igraju u svim ligama:

Ove mlađe generacije, svi igraju već u prvoj slovenskoj ligi igraju, kod Mure igraju, kod Maribora. Igralo je tri igrača u Rapidu... (trener, nogometaš, menadžer, r. 1987., Pušča)

(ime, op.a.) igrao jako dugo u prvoj ligi Bugarske i igrao za neke klubove po Europi. Naš Rom, koji je proglašen za najboljeg igrača Srbije iz Bugarske ... Čak su i neke ličnosti, na primer u Srbiji, koji su veliki fudbaleri, za sebe javno rekli da imaju korene romske zajednice, što je nama itekako od značaja... legenda Crvene zvezde... Partizana (aktivist, r. 1980., Beograd)

Nakon završetka nogometne karijere ili neuspjavanja potpisivanja profesionalnoga ugovora za neki nogometni klub, pojedini kazivači budućnost su pronašli u trenerskoj karijeri ili su osnovali romske (nogometne) udruge. Svi ističu da Romi, posebice djeca, vole igrati nogomet i kroz nogomet vide put za integraciju u većinsko društvo i društvenu inkluziju, kao što se može vidjeti u iskustvu bivšeg nogometaša, sada voditelja udruge:

...mislim da je sad tržište, što se fudbala tiče konkretno, jako veliko, pruža velike mogućnosti i isključivo se gleda talenat i fizička spremnost igrača. (...) Ima toga, rasizam i fašizam su uvek prisutni, ali je manje zastupljeno. Mislim da su to neki novi modeli, koji mogu da jednom mladom Romu, koji je talentovan, koji je spreman da krene tim nekim putem profesionalnog fudbalera... može da dosta doprinese (...) mislim da treneri... mogu dosta da utječu ... ja sam osetio to, imao sam dobre trenere, imao sam ljude koji su me uputili na pravi put i mislim da je to jako dobar koncept. To da vi uzmete mlado dete od sedam, osam godina i kada radite sa njime, kada ga usmeravate, kad mu stalno govorite i ponavljate da mora ići u školu, da je jedan od uslova da on mora da bude dobar đak u školi i da mora da ima obrazovanje da bi bio dobar igrač, da bi zaslužio mesto u timu. (aktivist, r. 1980., Beograd)

Istraživanje pokazuje da su kazivači, kojima je nogomet postao izvor prihoda (bilo da su profesionalni igrači- nogometaši s plaćama, treneri ili da rade u sportskim udrugama) promijenili mjesta stanovanja, odnosno da više ne stanuju u romskim naseljima, ako su tamo rođeni, ali da nisu s njima izgubili kontakt. Na svim događanjima koje sam pratila, pozivani su „uspješni“ Romi koji su držali motivacijske govore, mnogi poznati romski nogometaši isticali su kao primjeri onih koji su „uspjeli“, koji žive od nogometa i koji igraju ili su igrali u nacionalnim ili međunarodnim nogometnim ligama. Na dva događanja bio je nogometaš Veldin Karić, koji je igrao u brojnim hrvatskim klubovima, npr. Dinamu i Varteksu. Sada radi kao trener, ima A trenersku licencu, a planira i postići Pro licencu.

Na moje pitanje što znači uspjeti u nogometu, svi se slažu da je veliki uspjeh ako možeš živjeti od njega. Kazivači su isticali život u velikoj neimaštini i da poneke romske obitelji nemaju novca niti za hranu:

Meni je to puno pomoglo ... onda: 'Ajde mamica kupi nam to, to', jer nismo mi onda imali tako za jesti kako bi trebalo... Ja kad je bio Božić ja sam bio sretan što sam dobio mesa da sam jeo. Tako da mi je nogomet moje življensko, egzistencija... (nogometaš, r. 1946., Murska Sobotna) (Rajković Iveta, 2019: 164)

Kazivači aktivisti navodili su da oni osobno žive u dobrim uvjetima, no da je novac za većinu nužan za poboljšanje osnovnih potreba. Objašnjavajući uvjete života kazali su, primjerice: „Ti brate živiš u ciganliji, kapiraš, živiš u limenom nekom objektu sa gumama na krovu ... Nekom će struju, nekom će vodu, nekom će grijanje... Razumeš.“ (aktivist, r. 1984., Leskovac)

Kao primjer jedan kazivač objasnio je da je on kao mladić igrao u seoskom klubu u Austriji, dobivao je plaću kao da je radio u tvornici a njegov otac dobio je polovan automobil s kojim je radio i prehranjivao obitelj (nogometaš, 1979., Sisak).

Uspješni nogometaši, koji su igrali u inozemnim klubovima objašnjavali su da su im je nogomet jako promijenio život, kao što je vidljivo na primjeru sugovornika koji je jako dobro zarađivao:

Ja sam sa 27 godina išao u Njemačku i tamo sam igrao četiri godine u drugoj njemačkoj ligi, u Bundesligi sam igrao. I tamo u fabrici je bila plata 200-250 maraka, a ja sam samo za autogram za godinu dana pokasirao 18 hiljada, keša (...) (nogometaš, aktivist, r. 1946., Murska Sobotna)

Kao što je navedeno, na kampove i turnire koje sam pratila redovito je kao gost dolazio franjevac (r. 1965.) koji je nekoliko godina u službi u okolici Sesveta, župi u kojoj živi velik broj Roma. Zanimalo me njegovo mišljenje o utjecaju kampova i nogometnih aktivnosti na integraciju Roma i sredine u kojima se održavaju. Tijekom razgovora naglašavao je pozitivan utjecaj kampova na šire društvo:

U sredini u kojoj to organizirate da pokažete to, da vidite u župama svojim da ima ljudi koji ne prosjače, koji ne krađu... da se predstave u toj sredini u kojoj održavaju kampove da nisu svi isti... da ih prihvate u društvu... drago mi je i uvijek podržavam te njihove aktivnosti.

Budući da je franjevac bio na više kampova i turnira, istaknuo je: „Na nogometnom planu su ovi iz Međimurja i Bjelovara najviše aktivni, idu i na te kampove, od najmlađih uzrasta, mi podupiremo i novčano.“

Osim što župa u kojoj on djeluje Romima daje pomoć u hrani, odjeći i lijekovima, dijele im i ilustrirane Biblije. Na jedan turnir donio je Bibliju za svakog nogometaša katolika, odnosno onoga tko ju je htio uzeti, jer je bilo i nogometaša drugih vjeroispovijedi. Istaknuo je da su prije epidemije Covid-19 organizirali da nogometaši katolici katkada idu i na misu prije utakmice. Također je kazao da se u mjestu u kojem je njegova župa doseljava i velik broj Roma islamske vjeroispovijedi, da „oni rade probleme, odustaju od školovanja, dogovaraju brakove“ i da ih on želi sve povezati, no da je to puno lakše uz nogomet.

Kazivači su isticali i da neki očevi prebrzo očekuju uspjeh od sinova te da mnogi talentirani Romi nisu uspjeli jer su ih prebrzo prodali u loš nogometni klub.

Više kazivača je isticalo da igrači drugih etničkih pripadnosti i nogometni klubovi u kojima su dolazili na gostovanja često smatraju da Romi krađu. No da oni svojim djelovanjem razbijaju i te predrasude, kao što pokazuje primjer objašnjenja nogometaša iz NK Paraga iz Međimurja: „U Međimurju nas sada svi prihvaćaju... u početku je bilo dosta toga, neki pojedinci su nas vređali da si Rom, da bumo krali, ali mi nismo takvi ljudi.“ (nogometaš, r. 1992.)

Tijekom druge polovine 20. stoljeća, prilikom igranja u državama zapadne Europe Romi su često primjenjivali etničku mimikriju i izjašnjavali se kao Srbi, Hrvati, Muslimani ili Jugoslaveni. Zanimljiv je podatak da je brat kazivača Roma iz Bosne i Hercegovine, nakon kratke karijere u zagrebačkom Dinamu igrao u Njemačkoj²¹ u: „u nižerazrednim klubovima od hrvatske dijaspore, Croacia se klub zvao.“ Na moje potpitanje kako su ga prihvatili rekao je da se izjašnjavao kao Musliman, da nikome nije govorio da je Rom, te nastavio:

Hrvatska dijaspora, tamo je bilo puno problema jer on je otišao 1971. u Njemačku, bio je 1950. godište... I normalno to je bio hrvatski klub, ustaški pod navodnicima. A on je im'o muslimansko ime, a muslimani i Hrvati su nekad surađivali znate oni su bili braća, i kažu što ne bi oni njega uzeli.

Druga zanimljivost je da je ovaj kazivač kasnije u intervju istakao da je on danas katolik. Pitala sam ga kako je došlo do toga budući da je njegova obitelj koja je

²¹ Grad i podatak o kazivaču namjerno su izostavljam zbog osjetljivosti podatka.

doselila iz Bosne i Hercegovine u Zagreb 1946. prakticirala islam. Objasnio je da je to promjena zadnjih trideset godina, da oni žive u Hrvatskoj i da se moraju prilagoditi. Da danas ne daju djeci tradicijska imena poput: Suljo, Safet, Ibrahim, Fatima i sl. Iako kazivače to nisam pitala, tijekom istraživanja nekolicina je samo-inicijativno isticala da želi bolji život svojoj djeci i da im daju imena većinskih naroda ili međunarodna imena, što izaziva negodovanje kod nekih drugih Roma koji, kako kažu komentiraju: „Pa kakvo si to ime dao?“ Poneki sugovornici isticali su i da imaju mali broj djece, kao u ovom primjeru: „Kažu mi kakav si ti Rom kad imaš samo dvoje djece? Ali moji i sin i kćer imaju završene fakultete!“ (aktivist, r. 1956., Zagreb).

Na početcima kampova i turnira, aktivisti, odnosno predstavnici organizatora u pozdravnim govorima slali su poruke, poput ove iz 2022. godine:

Nema tu podjela... svi samo mi braća...mi se borimo protiv mržnje. Ne rasizmu, ne segregaciji, ne diskriminaciji! Lopta čarobna spaja cijeli svijet! ... na Balkanu, Europi, cijelom svijetu, želimo biti s jednakim mogućnostima, jednakim šansama... suradnja, da nas nitko ne dijeli na politiku, kulturu, vjeru, da nas ova lopta sve ujedini... daj da budemo ravnopravni... treba dat svima lopte, i Ukrajincima, i Srbima, muslimanima. To je moja vizija i ideja za budućnost, svi da živimo! (ibid.).

Ovaj citat, kao i druga prikupljena građa pokazuje da kazivači integraciju promatraju kroz “prizmu okvira nejednakosti-siromaštvo-socijalna isključenost, što znači da se porast ‘integriranosti’ promatra kao postupno smanjenje vrijednosti pokazatelja vezanih uz socijalnu isključenost i stalni porast pokazatelja subjektivnog blagostanja” (Hristova & Milenkova, 2021: 45) što su zaključile i citirane autorice, te da im nogomet pomaže za smanjenje diskriminacije i socijalne isključenosti u pristupu zapošljavanju (ibid.) Kazivači su isticali da „žele raditi i živjeti u normalnim“ uvjetima.

U ovom primjeru vidimo utjecaj nogometa na društvenu i ekonomsku integraciju:

Svaki dječak sanja da postane nogometaš. Ja nisam postao nikakav nogometaš, ali kada sve zbrojiš više sam igrao nogomet nego hodao. Nogomet je nešto najljepše. Kad smo bili klinici svaki ljepši dan proveli samo igrajući nogomet do mraka... Nogomet je najbitniji faktor za sklapanje prijateljstva... ja baš nisam bio za školu (smijeh) ali sam ju zbog nogometa nekako završio. (nogometaš, konobar, r. 2001., Zagreb)

Jedan kazivač, čiji je i otac bio jako aktivan u području obrazovanja Roma Hrvatske, poseban naglasak stavio je na obrazovanje i to od predškolske dobi:

Gledajte, možete vi i igrati nogomet, možete i plesati, možete svirati, ali bez škole nemate ništa. Znači prije svega bi trebalo imati nekakvu školu. To je tata otvorio tu predškolu i vrtić da bi se oni opismenili, da bi oni znali danas-sutra otići u nekakav veći klub pa će potpisati, neće znati što će potpisati, pa ne znaju strani jezik, a treba pričati taj jezik... I nogomet ja kažem da nije loš, ali ak' vi igrate nogomet, a ne znate za šta igrate, igrate za džabe, a ne znate svoja prava, a to je kad si educiran, onda znaš koja prava imaš u nogometu, kolika ti je plata, šta možeš, da li imaš možda menadžera, nemaš menadžera (...) Ja bi i uveo taj većinski dio tog sporta u školama ... znači taj pedagoški dio koji ljudi rade, pa netko sportski radi pa se time bavi u školama, u vrtićima, srednjim školama... (aktivist, r. 1971., Zagreb)

Kazivači su navodili razlike u obrazovanju između Roma bivših jugoslavenskih republika i pokrajina. Kazivač iz Slovenije kazao je da se kod njih situacija vezana uz obrazovanje jako mijenja:

... mi nemamo u Sloveniji barem, ono što ima u Kosovu, u Makedoniji već 12 godina (starosti op.a.) i već dogovaraju brakove i prodaju ih... Tog kod nas u Sloveniji nema. Dobro ima 15-16 godina koja se već udala, ali tako nešto da se proda, ja ću vama prodati mojega sina ili to i sa 12 da ima (udaju) (...) To je najviše kod muslimana, bosanskih Roma i makedonskih Roma, ja, to oni rade (...) sad već mi iz Pušče imamo policiste, imamo čak doktora... Srednja škola to je već sad najmanje. I medicinske sestre, učiteljice, to je već napredovalo daleko, daleko... Za 50 godina to se je već promijenilo... (nogometaš, aktivist, r. 1946., Murska Sobota)

Drugi kazivač (nogometaš, menadžer, r. 1987., Murska Sobota), dodao je da i njima stalno dolaze novi Romi iz Srbije, Rumunjske i Makedonije i da je situacija kod njih drugačija.

I kazivač iz Srbije smatra da su nogomet i obrazovanje, odnosno ekonomska integracija i društvena inkluzija povezani:

Nakon mnogo konferencija i mnogo tih nekih edukativnih seminara i neformalne edukacije koju sam stekao, smatram da je ključ rješenja romske zajednice upravo da se on rešava iz korena. Sama činjenica da je obrazovanje jedno od najbitnijih segmenata za razvoj neke zajednice... jer ako ste obrazovani, vi ćete moći lakše da se zaposlite, a ako se zaposlite, vi ćete imati stalne prihode. Ako imate stalne prihode, možete da imate i normalne uslove za život: stan, kuću i na taj način stvarate porodicu i onda ta porodica izlazi iz tog začaranog kruga bede i siromaštva od koga se vrte svi mediji i sve te evropske fundacije. Ja mislim da je to ključ i jednostavno mi trebamo raditi sa decom koja su u predškolskom uzrastu. Jeste problem nedovoljna informisanost roditelja, nedovoljno saznanje šta im to obrazovanje može doneti sutra i u budućnosti, jer jednostavno romska zajednica je tradicionalna i zajednica koja isključivo poštuje običaje po kojima je zasnivana i mislim da mi to ne

treba da osporavamo, ali da treba uvažiti tradiciju i običaje, ali na neki nov, savremen način. (aktivist, r. 1980., Beograd)

No s druge strane, kazivači su isticali da i oni koji završe škole, teško dobiju poslove kada poslodavci shvate da su Romi:

Neko je visoko obrazovan građanin, konkuriše za posao i sam taj prvi kontakt je kao ok, sve do trenutka dok oni ne vide da je on pripadnik romske zajednice... Odmah nakon toga, kada oni vide, vizualno, ubrzo sledi odgovor: 'Popunjeni smo, znate, nema mesta,' i to je to. Radije će primiti nekog, tko nema taj stepen edukacije, ali nije Rom, nego Roma. I to su konkretno te neke, da kažem, predrasude sa kojima se mi borimo i stereotipi koji su izuzetno prisutni. (aktivist, r. 1980., Beograd)

Zanimljivo je da su kazivači iz Slovenije i Hrvatske isticali da mladi Romi, sa završenom srednjom školom i fakultetskim obrazovanjem, lako dobivaju posao u državama Europske unije jer tamo odlaze s hrvatskom i slovenskom putovnicom i poslodavci ne znaju da su Romi. Isto je potvrdio i kazivač iz Srbije: „Romi koji su porijeklom iz Mađarske ili iz Bugarske onda traže državljanstvo mađarsko, bugarsko, zbog putovnice za Europsku uniju. To je dar od Boga za svakog Roma u Srbiji (smijeh)“. (aktivist, r. 1980., Beograd)

Svi kazivači, iz svih istraživanih država, isticali su da Romi teško dobivaju poslove kada poslodavci shvate da su Romi.²² Stoga su za integraciju i društvenu inkluziju važne sve tri dimenzije integracijskog procesa: interakcijska, društvena i ekonomska. Svi nogometni aktivisti Romi naglašavali su da žele da romska djeca budu u nogometnim timovima s djecom drugih etničkih pripadnosti, iz čega je očito da su svjesni da je integracija dvosmjernan proces i da je interakcija izrazito važna u procesu integracije (usp. Pennix, 2007):

... Mi želimo da imamo nešto svoje (prostor op.a.), da, ali to nešto što će biti naše je otvoreno za svo stanovništvo, za sve ljude, za svu decu koja žele da se bave sportom. Zašto da ne? (...) Sama činjenica da romska zajednica je jedinstvena, znači svi smo mi Romi. Sad dal smo katolici, dal smo muslimani, dal smo pravoslavci, to je nama nevažno, mi se međusobno poštujemo, uvažavamo i mislim da je to jedan onako, dobar primer za ceo svet, da ta kohezija, koja postoji između Roma što se tiče tog, da kažem verskog odnosa, je za svaku pohvalu (...). Sport je nešto što spaja nespojivo i zašto da ne bude model, koji će da ujedini sve Rome. (aktivist, r. 1980., Beograd)

²² O iskustvu diskriminacije Roma na tržištu rada također vidi Potočnik et al., 2020: 168-170.

2.5. Integracija i transnacionalni procesi ili nadilaženje i brisanje granica

Budući da su se moji kazivači bavili nogometom (više ili manje uspješno), nakon osamostaljenja Republike Hrvatske i Republike Slovenije, osnovali su romske, sportske, odnosno nogometne udruge. Kazivač (r. 1946., Murska Sobota), bivši nogometaš, kasnije trener, ujedno predsjednik Romske športne zveze Slovenije uz pomoć Olimpijskog komiteta iz Ljubljane i Ureda za narodnosti, 2015. godine organizirao je 1. *Otrošku romsku mini olimpijadu*.²³ Na olimpijadi je sudjelovalo oko 100 dječaka i djevojčica iz osam slovenskih općina. Nakon ove održane su još dvije olimpijade 2016. i 2017. godine. Kazivač je htio da se olimpijada proširi i na djecu iz Hrvatske i Srbije, ali je bilo teško organizirati budući da maloljetnici uz posebne dozvole smiju prelaze državnu granicu bez roditelja. Aktivisti iz Srbije i Hrvatske isticali su da neka romska djeca nemaju dokumente, a neka čak nisu evidentirana da su rođena. Također su objašnjavali da niti pojedini odrasli Romi nemaju uredne osobne iskaznice, posebno oni koji žive u naseljima bez ulica i kućnog broja. Često imaju dokumente s različitim adresama od one na kojoj stanuju.

Nakon desetak godina, dva kazivača, jedan iz Slovenije i jedan iz Hrvatske odlučili su održati međunarodni turnir odraslih nogometaša, a za te potrebe osnovali su i nacionalne romske nogometne reprezentacije (po modelu već postojeće mađarske romske nogometne reprezentacije). Sukladno tadašnjem Nacionalnom programu za Rome u okviru Desetljeća za uključivanje Roma (*Decade of Roma Inclusion*, 2005.-2015.) u kojem je propisano da je Ministarstvo znanosti obrazovanja i športa (dalje MZOS) nositelj mjere organiziranje športskih aktivnosti u cilju poticanja razvijanja športskih aktivnosti Roma u Republici Hrvatskoj pa tako i na međunarodnoj razini,²⁴ tražili su sponzorstvo i dobili ga.²⁵

Prvi međunarodni turnir nogometnih reprezentacija Slovenije, Mađarske, Bosne i Hercegovine i Hrvatske održao se 26. listopada 2005. u Pribislavcu kod Čakovca. Organizator je bio Športsko društvo Roma Hrvatske. U istoj organizaciji u rujnu 2006. organizirano je Prvo europsko prvenstvo Roma u malom nogometu, u Zagrebu (slika 11). Na prvenstvu su igrale nogometne ekipe Roma dvanaest europskih zemalja, a pokrovitelj je opet bilo MZOŠ.²⁶ Isto društvo, zatražilo je i dobilo podršku predsjednika Republike Hrvatske za pokroviteljstvo Svjetskog prvenstva Roma u malom nogometu, koje se održalo u Splitu u listopadu 2007.²⁷

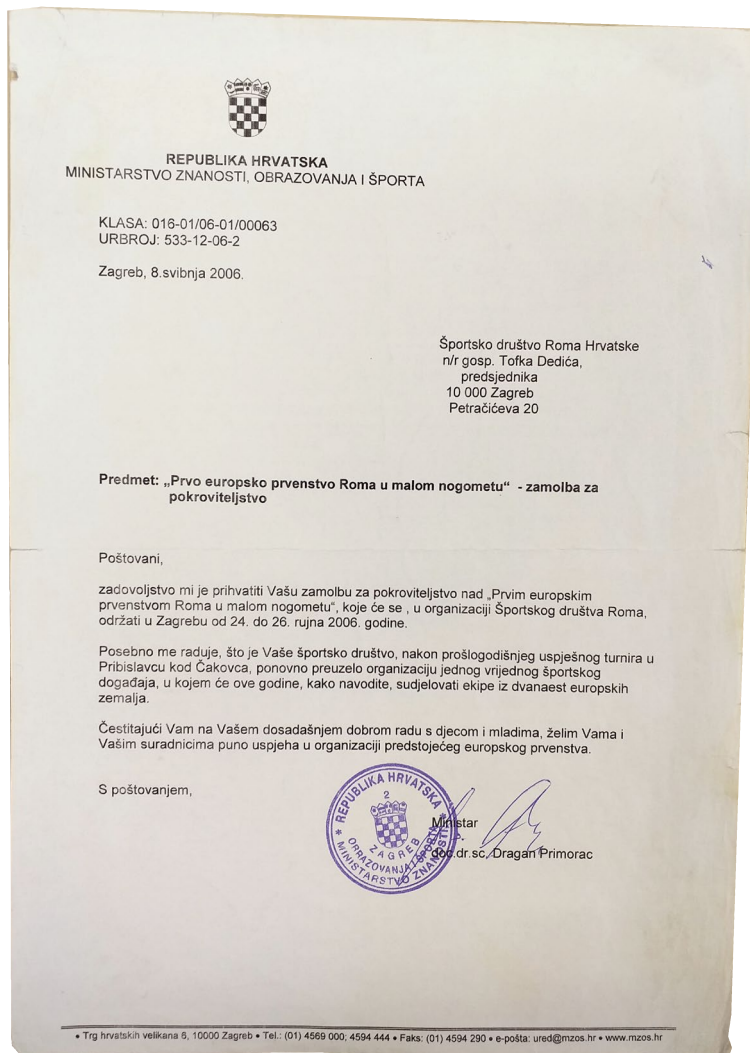
²³ Usp. https://www.pomurec.com/vseбина/35190/FOTO__Na_Pusci_je_potekala_1__Romska_otroska_olimpijada (pristup 16. 4. 2022.).

²⁴ Arhiv. Predsjednica Povjerenstva za praćenje provedbe Nacionalnog programa za Rome (Jadranka Kosor) od ministra Dragana Primorca tražila je pokroviteljstvo (dopis od 26. rujna 2005.).

²⁵ Arhiv. Potpora Ministarstvo znanosti obrazovanja i športa RH (dopis od 12. listopada 2005.). Odobrio ministar Dragan Primorac.

²⁶ Arhiv. Prihvatanje pokroviteljstva ministra Dragana Primorca. Dopis od MZOŠ, RH od 8. svibnja 2006.

²⁷ Arhiv. Dopis predsjednika Stipe Mesića 29. kolovoza 2007.

Slika 11: Pokroviteljstvo Prvog europskog prvenstva Roma u malom nogometu. Arhiva.

O ovome su izvijestile i nacionalne sportske novine, izdvajam: Ovo prvenstvo dobilo je pisanu podršku Josea Manuela Barrosa, predsjednika Europske komisije. Akcijama borbe protiv rasizma u Europi i poticanje boljeg uklapanja Roma u zajednicu podršku su pružili Ured predsjednika Republike Hrvatske, Vlada Republike Hrvatske, Sepp Blatter, Michel Platini, predsjednici FIFE i UEFA. (Bauer, 2007: 20).

Nakon ovoga uslijedila je pauza. Godine 2009. osnovana je Svjetska organizacija Roma u borbi protiv diskriminacije, rasizma i siromaštva²⁸ čiji je predsjednik isti

²⁸ Izvadak iz registra udruga Republike Hrvatske, datum upisa 20. 4. 2009. sjedište u Zagrebu, na privatnoj adresi predsjednika Totija Dedića, Registar udruga RH, 10. svibnja 2021.

kao i Športskog društva Roma Hrvatske, Toti Dedić. Udruga je osnovana s ciljem promicanja, razvitka i unapređenja zajedništva među Romima i drugim narodima u borbi protiv diskriminacije, nasilja, rasizma i huliganizma, mržnje i siromaštva.²⁹ Organizirali su Treće europsko prvenstvo Roma u malom nogometu u listopadu 2010. godine.

Ista Udruga 2014. godine započela je projekt „Dječjih kampova za djevojčice i dječake pripadnike nacionalnih manjina“ u Daruvaru. Za tu organizaciju Udruga je 2016. godine dobila drugu nagradu UEFA-e u sklopu natječaja „Foundation for children“ za organizaciju kampova. U kampove se uključuju djeca od 8 do 15 godina starosti te im se omogućuje druženje pod vodstvom licenciranih nogometnih trenera. Predsjednik udruge objasnio je da djeca unutar grupe moraju surađivati, međusobno se uvažavajući, neovisno kojoj nacionalnoj manjini pripadaju. Cilj je kampova da djeca vide da su svi ljudi jednakovrijedni. „Glavni cilj kampa ... da djeca pomiješana u različite grupe, nauče da je svaki član miješane grupe bitna kari-ka za ostvarivanje cilja te da za pobjedu u natjecanju unutar grupe moraju djelovati kao cjelina.“ (aktivist, r. 1956., Zagreb)

Na ove kampove, posebice u manjim sredinama u pratnji djece dolaze i očevi. Organizatori za sve sudionike osiguravaju besplatnu hranu (uglavnom sendviče ili kobasice i sokove) što je prilika da se ljudi druže, što također doprinosi smanjenju predrasuda i interakcijskoj dimenziji integracije.

U međuvremenu se intenzivira suradnja između Hrvatske i Slovenije te su kazivači pronašli suradnika u Srbiji, koji je to pojasnio riječima:

Mi smo se upoznali preko društvenih mreža. Toti Dedić je mene kontaktirao ... od tada se konstantno čujemo... mogu da kažem slobodno da je on jedan od mojih najvećih savetnika, koji me uputio u celi ovaj sistem i gde sam ja pre-poznao ideju da mogu da budem prvi u Srbiji po pokretanju te ideje... uspeli smo da se izborimo i dobijemo podršku tada razumnih ljudi u Fudbalskom savezu Srbije ... našeg fudbalera... čoveka koji je zadužen za razvoj sporta i fudbala u Fudbalskom savezu Srbije i pokojnog Gorana Bunjevčevića... naše legende, koja je eto nama dala mogućnost da san postane java. I nakon toga smo imali priliku da učestvujemo na tom prvom međunarodnom turniru romskih ekipa u Sloveniji, 2017. godine. (aktivist, r. 1980., Beograd)

Dakle, kazivači su dobra iskustva i prakse prenosili jedan drugome i na taj način stvarali transnacionalna socijalna polja i virtualnim putem pomoću suvremenih tele-komunikacijskih tehnologija iz države u državu. U nedostatku financijskih sredstva, Romi iz Slovenije su u potpunosti pokrili troškove gostovanja nogometnog tima iz Srbije, budući da su oni najduže čekali podršku nacionalnih institucija:

²⁹ Arhiv. Opis ciljeva udruge. Izvadak iz registra udruga Republike Hrvatske, 20. travnja 2009.

Jako je dugo trebalo da nas institucije u Srbiji prepoznaju (...) 2017. godine u suradnji sa Sportskim savezom Srbije formiramo Romski sportski savez Srbije, a u suradnji s njima formiramo Nacionalni tim Roma Srbije. (aktivist, r. 1980., Beograd)

Slika 12: Okrugli stol, 6. travnja 2019. Sestvete. Sudionici iz Hrvatske, Slovenije i Srbije. Snimila M. Rajković Iveta.

Budući da su zaključili da se puno veća financijska podrška može dobiti od međunarodnih institucija na okruglom stolu u Zagrebu 2019. godine (slika 12) potpisan je sporazum između Roma Slovenije, Hrvatske i Srbije i sastavljeno zajedničko pismo koje se uputilo Aleksandru Čeferinu predsjedniku UEFA-e za potporu i zajedničke prekodržavne nogometne aktivnosti Roma.³⁰ UEFA također dodjeljuje novac nacionalnim nogometnim savezima za integracijske projekte marginaliziranim zajednicama, odnosno nacionalni savezi Hrvatske i Slovenije godinama potpomažu ovakve aktivnosti.

Iako godinama postoji dobra suradnja s Romima iz Bosne i Hercegovine, problem je nejedinstvo Roma zbog političke podijeljenosti države i vlasti kojoj bi se obratili za pomoć. Moji sugovornici u budućnosti planiraju nastavak suradnje s Romima iz drugih država jugoistočne Europe:

Suradujemo sa Romima iz Bugarske, s Romima iz Makedonije, ja sam ... prisustvovao dole u Prištini, u Kosovu i radimo na tome da i oni formiraju neki svoj (nogometni) tim koji će se pridružiti. (trener, r. 1985. i nogometaš i menadžer, r. 1987., Kuzma, Murska Sobota)

³⁰ A. Čeferin je Slovenac koji je i ranije podržavao nogometne aktivnosti slovenskih Roma.

Slika 13: Nogometna reprezentacija Roma prilikom boravka kod Pape. Arhiv.

Transnacionalne suradnje i prenošenja dobrih praksi koje pomažu prilikom integracije i inkluzije šire se. Kazivači su naveli da postoji 17 romskih reprezentacija u Europi te im je cilj da:

Oformiramo 16 timova, koji su potrebni za ligu. Zašto da nemamo neku svoju zasebnu, romsku ligu, što ne znači da će to biti samo liga sačinjena od romskih predstavnika, igrat će u njoj naravno i drugi narodi i narodnosti. (aktivist, r. 1980., Beograd)

Nadalje, prema istom kazivaču cilj je i da oforme nacionalni romski sportski savez koji bi koordinirao sve sportove.

Zadnja važna međunarodna aktivnost bila je 5. studenog 2021. godine kada su se Romi nogometaši iz Hrvatske odazvali na poziv Pape Franje i u Vatikanu³¹ odigrali humanitarni nogometni susret *Fratelli tutti* između momčadi Pape Franje i momčadi pod nazivom Romske zvijezde i prijatelji (slika 13). U toj momčadi bili su još Romi iz Italije, Slovenije, Bosne i Hercegovine, Srbije i Češke koji su, iako govore različitim jezicima (i prakticiraju različite religije), zaigrali kao jedna momčad. Na moje pitanje kako su formirali tim i kako su komunicirali kazivač je odgovorio:

³¹ Nakon stoljeća negativne politike, na Drugom vatikanskom saboru 1965. godine došlo je do korjenite promjene Katoličke crkve prema Romima i nomadima (usp. Liégeois, 2007: 153-155). Politika uključivanja posebice je vidljiva kod sadašnjeg Pape Franje koji je pozvao Rome u Vatikan

Lijepo, imamo mi svoje prijatelje diljem Europe, znamo gdje tko i kako igra i onda smo zvali. A pričali samo engleski najviše, neki znaju romski, neki talijanski i tako. (aktivist, 1961., Slavonski Brod)

Prilikom komunikacije, traženja sponzorstva, prijave projekata, računovodstvenih izvještaja i drugih administrativnih poslova voditelji romskih udruga angažiraju stručnjake, koji uglavnom nisu Romi. Svjesni su da im nedostaju brojna znanja, bilo neformalna ili formalna obrazovanja, koja su potrebna za vođenje udruga i organiziranje aktivnosti, posebice međunarodnih, kojima se bave.

Iako su na ovim primjerima transnacionalne suradnje vidljive dobre prakse, tijekom istraživanja kazivači su navodili nepovezanost romskih udruga i lošu komunikaciju s njihovim političkim predstavnicima na državnim razinama. Također su isticali da znaju da se otvaraju brojni državni uredi kojima je cilj integracija manjinskih zajednica, posebice Roma, ali da u praksi sve ide jako sporo. Najviše su to isticali Romi iz Srbije:

Naša je krovna organizacija... Nacionalni savet Roma u Srbiji. Postoje sada i ... Kancelarija za inkluziju Roma autonomne pokrajine Vojvodine ... telo... formirano od strane vlade, a vezano je za strategiju, za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji. Postoji masa tih imena u praktici, koja su donešeni, ali nažalost rezultati su spori. Znamo mi koji se bavimo, ja sam ... dugogodišnji aktivist romskih pokreta ... i politički aktivan... Sama činjenica da je nama potrebno to političko delovanje samo po sebi je da smo najbrojnija nacionalna manjina (...) Ali nažalost politika i te državne strukture nam ne dozvoljavaju da sami odlučujemo o sebi, da sami sebe razvijamo ... Znamo i da su ogromna sredstva dolazila iz europskih i međunarodnih organizacija upravo za ekonomski i socijalni i svaki drugi razvoj romske zajednice, ali nitko ne zna gde su ta sredstva otišla. (...) (aktivist, r. 1980., Beograd)

Kazivači aktivisti su također navodili da zbog nedostatka znanja, mnogi Romi ne znaju svoja prava i naglašavali da pojedini obrazovaniji Romi mogu i žele surađivati s državnim institucijama:

Znači mi trebamo biti ti ambasadori, mi trebamo tražiti svoje, sve što treba od ove države. Ja sam reko, ja nikad nisam došo ispred Vlade, ispred Sabora, nikad niste vidjeli Roma ili Cigana da je došo ispred Sabora i da je reko da je gladan... a žive u bijedi i siromaštvu (...) Pa dajte nama šanse, dajte našim liderima... Ja ne trebam biti vaš vođa, ali mogu biti vaš suradnik, partner... (aktivist, r. 1956., Zagreb)

U jednom zajedničkom intervjuu, dva aktivista su zaključila: „Znači mi ovdje možemo spojiti cijeli svijet. Mi smo plemeniti, mi nismo nikad ratovali, mi nismo nijednu državu uništili, nijedan Rom nije odgovarao u Haagu...“ (aktivist, r. 1956., Zagreb) na što je aktivist (r. 1980.) iz Beograda dodao: „Sport je nešto što spaja nespojivo i zašto da ne bude model, koji će da ujedini sve Rome ovdje.“

2.5. Zaključak

Iako većina romske djece neće postati uspješni nogometaši, kao uostalom niti djeca drugih etničkih pripadnosti koja treniraju nogomet, istraživanje pokazuje da je nogomet kao najpopularniji sport važan medij za integraciju u većinsko društvo, ali i nadilaženju i brisanju različitih granica. Profesionalno, amatersko ili rekreativno igranje u istom nogometnom klubu, boravak na nogometnom kampu i turniru pospješuje stvaranje prijateljstva kod igrača unutar iste momčadi. Prihvaćenost nogometaša od drugih igrača, ali i publike, doprinosi socijalnoj uključenosti, smanjenu međuetničkih sukoba i vršnjačkog nasilja, solidarnost pripadnika romskog naroda iz različitih država i zajednica te olakšava integraciju u romsku zajednicu (od lokalne do transnacionalne razine), ali i u većinska (transnacionalna) društva. S druge strane poistovjećivanje s poznatim nogometašima, nada da će jednog dana postati uspješan nogometaš za što je nužno treniranje motivira djecu, povećava osvjешtenost ne samo njih, već i njihovih očeva (istraživanje ne pokazuje ulogu majki) da je važno redovito pohađanje škole te neposredno mijenjanje stavova, socijalnih i kulturnih normi i vrijednosti, što pridonosi društvenoj integraciji i umanjivanju socijalne distance, segregacije i isključivanja. Navedeno kasnije omogućuje lakši ulazak na tržište rada, povećava mogućnost zapošljavanja, odnosno ekonomsku integraciju. Ovaj zaključak je važan jer „rezultati jednog istraživanja pokazuju kako mogućnosti zapošljavanja romske populacije ovise o društvenim praksama, običajima i vrijednostima koje promiču njihove obitelji i zajednice” (Dincă & Lucheș, 2018: 1). Nadalje, istraživanje pokazuje i da u istraživanim državama završeno obrazovanje nije dovoljno da bi se Romi zaposlili, te da su ekonomska, društvena i interakcijska dimenzija integracijskog procesa usko povezane, a nogomet svima doprinosi.

Istraživanja su pokazala da mladi Romi koji pokazuju ozbiljnu privrženost nogometu, žele trenirati i postati profesionalni nogometaši osim što moraju redovito pohađati školu, trebaju prakticirati zdrav način života i društveno prihvatljivo ponašanje, poštivati zakonodavstvo država u kojima žive. Osim toga kazivači Romi ne žele da ih se smatra ljudima koji krađu, prose itd. Iskustva nogometaša Roma pokazuju da se oni u momčadima i prilikom igranja utakmica osjećaju ravnopravnim članovima tima. Ako je riječ o profesionalnim nogometašima, trenerima, ili sportskim djelatnicima oni od nogometa imaju i dodatne ili primarne izvore prihoda što im osigurava ili barem poboljšava egzistencijalne uvijete.

Sve ovo rezultira vertikalnom društvenom mobilnosti, što u konačnici rezultira smanjenjem diskriminacije i rasizma. Mnogi autori upravo prekid školovanja navode kao najveći problem, odnosno navode važnost obrazovanja kao rješenje za izlazak iz siromaštva, marginalizacije i društvene isključenosti Roma (usp. Cretan & Turnock, 2008; Messing, 2008; Horvai, 2010). S druge strane jedno istraživanje pokazuje da je „ključni prediktor uspješne integracije romske populacije njihova profesionalna integracija” (Dincă & Lucheș, 2018: 1).

Za razliku od drugih integriranih Roma, koji integracijom u šire društvo prekidaju doticaj sa sunarodnjacima, Romi, bivši nogometaši koji danas rade kao treneri i aktivisti u romskim udrugama, čak i kada više ne žive u romskim naseljima, rade s drugim Romima i na taj način ostvaruju (dodatne) prihode, ali i postaju posrednici u integraciji, ne samo između većinskog društva i romske zajednice, već i između pripadnika različitih romskih zajednica. S obzirom na heterogenost romskih zajednica, nogomet kao najpopularniji sport olakšava integraciju u etničku zajednicu na lokalnim i transnacionalnim razinama. Činjenica da su Romi, odnosno kako sami navode braća, pomaže im u integraciji u etničku romsku zajednicu, unutar članica Europske unije (u primjeru ovoga istraživanja iz Slovenije, Hrvatske, Italije, Mađarske, Češke) ili u tzv. trećim zemljama (Srbije i Bosne i Hercegovine). Tim prilikama u komunikaciji koristite različite jezike i dijalekte: romske (s Romima iz Mađarske, Italije i Češke), južnoslavenske, a mlađe generacije engleski jezik.

Upravo ove transnacionalne sociokulturne aktivnosti, prenošenje dobrih praksi i osmišljavanjem zajedničkih inicijativa – traženje potpore od krovne europske nogometne organizacije (UEFA-e), institucija Europske unije, nacionalnih nogometnih saveza itd. pa i materijalno pomaganje u smislu pozivanja na gostujuće utakmice i pokrivanja troškova jedni drugima, pomažu u integraciji i socijalnoj inkluziji u većinska zapadna društva.

Ovo istraživanje, provedeno multilokalno, pokazuje da se integracijski proces može i treba promatrati i preko granica država te da, iako su aktivnosti transnacionalne, rezultati su i nacionalni i lokalni. Važno je istraživati kako pripadnici same manjinske zajednice koja je marginalizirana vide proces socijalne inkluzije i integracije u društvo. Iako kazivači Romi imaju *de iure* građanska prava, nogomet im služi za integraciju, koju objašnjavaju umanjenjem diskriminacije, nejednakosti, siromaštva i socijalne isključenosti. Istraživanje pokazuje da Romi nisu samo pasivni subjekti koje većinsko društvo želi integrirati, već da oni sami različitim osmišljavanjem i provođenjem aktivnosti i svakodnevnim praksama oblikuju i preispituju vrijednosne norme vlastitih zajednica, običaje, svoja prava itd. Tijekom istraživanja nastojali su mi pokazati koliko se sami trude da budu prihvaćeni i smatrani jednakima, ali i na koje izazove i probleme nailaze. Istraživanje pokazuje da je važna koordinacija i suradnja obrazovanih Roma pojedinca i udruga Roma na lokalnoj, regionalnoj, državnoj razini i preko državnim razinama, nevladinih organizacija, državnih i međunarodnih institucija u prenošenju dobrih praksi, osmišljavanju programa i njihovim implementacijama.

Stoga se nadam da će ovo istraživanje doprinijeti i stvaranju javnih integracijskih politika s porukom da je važno djelovanje vladinih i nevladinih tijela, udruga pripadnika manjinskih i marginaliziranih zajednica na što više korištenje nogometa (ali i drugih sportova), ne samo lokalnih, nacionalnih već i transnacionalnih aktivnosti u integracijskom procesu.

3. Kada stranci postaju 'naši' – uloga nogometa i stranih nogometaša u integracijskom procesu (stavovi navijača)

3. 1. Uvod

Polazeći od činjenice da su brojni vrhunski nogometaši zvijezde, *celebrity* (Biti, 2020) i da su neki od njih stranci u zemlji u kojoj igraju, u ovom poglavlju traži se odgovor na pitanje kada stranci postaju 'naši'. Cilj je komparativno istražiti stavove navijača HNK Hajduk iz Splita prema stranim nogometašima koji su igrali i igraju u HNK Hajduk (u manjoj mjeri stranim nogometašima koji igraju u utakmicama s HNK Hajdukom), zašto i pod kojim „uvjetima“ navijači prihvaćaju strane nogometaše i (ne)prihvaćaju različite imigrante s istim sociodemografskim karakteristikama, s naglaskom na etničke, regionalne, religijske, rasne razlike te spolnu orijentaciju. Cilj istraživanja je saznati mogu li i kako nogomet i strani nogometaši doprinijeti integraciji različitih imigranata i društvenoj inkluziji te kako navijači vide integracijski proces. Možemo li kroz njihove stavove prepoznati dosadašnje modele integracije (npr. asimilacijski, multikulturalni, interkulturalni), (usp. Aggestam & Hill, 2008 prema Bolmberg, 2020) ili podtipova, miješanih modela koji iz njih proizlaze. Budući da su navijačke skupine¹ u javnom diskursu percipirane kao nasilne (Šantek, Zečević, Nuredinović, 2020; Šantek, 2017; Perasović, 2001; Lalić, 1993; itd.), često etiketirane kao desno orijentirane (Lalić, 2015, 1990; Lalić & Pilić, 2011; Vrcan, 2003) i karakterizira ih *huliganski identitet* (usp. Leeson, Smith & Snow 2012; Bodin, Robene & Heas, 2007; Spaaij, 2006),² istraživanje sam odlučila provesti analizirajući stavove navijača. Osim toga, nogometne utakmice često su mjesta za izvedbu fiktivne nacionalne, regionalne i lokalne zajednice i koriste se kao mjesta za promociju pojedinih nacionalnih agendi i prezentaciju nacionalizama (usp. Sack & Suster, 2000; Quiroga 2013; Kuper, 2010; Vrcan, 2003; itd.).

Globalne migracije, unutar kojih se odvijaju i migracije nogometaša (usp. Elliot & Harris, 2015; Blecking & Dembowski, 2010; Lanfranchi & Taylor, 2001), reflektiraju se i na imigracijske procese u Republici Hrvatskoj. Dolazak stranih profesionalnih nogometaša u HNK Hajduk od sedamdesetih godina 20. stoljeća do danas (usp. Gizdić, 2010) smještam u širi migracijski kontekst, s naglaskom na prostor Hrvatske. Ovo razdoblje izabrala sam budući da su se od tada promijenile makropolitike okolnosti što promatram kroz teorije studija granica (vremenskih, prostornih, zamišljenih, simboličkih, stvarnih, usp. Balogh, 2019; Agier, 2016;

¹ Pod navijačkom skupinom podrazumijevaju se organizirane skupine sa strogo utvrđenom unutarnjom hijerarhijom i kodeksom ponašanja (usp. Leeson, Smith & Snow, 2012). O povijesti i tipologiji navijača u Europi vidjeti više: Dubal, 2010; Mills, 2009.

² U literaturi se pronalazi primjer grčke navijačke skupine „Zlatne zore“ i „nastajanja novih diskursa isključivanja imigranata iz društva, često s konkretnim akcijama, brutalnim napadima i premlaćivanjima imigranata na ulici“ (Perasović, 2015: 195).

Wilson & Donnan, 2012). Do devedesetih godina 20. stoljeća Hrvatska je bila dio Jugoslavije što je omogućavalo brojne unutarnje migracije,³ dolazak nogometaša iz drugih jugoslavenskih republika i pokrajina. Prikupljena etnografska građa se kontekstualizira kroz promjene država, društvenog i političkog konteksta: osamostaljenje Republike Hrvatske od Jugoslavije, ulazak Hrvatske u Europsku uniju i Hrvatsku na izbjegličkoj ruti. Ovo razdoblje obilježava i Domovinski rat, tranzicija i posttranzicija; makroekonomske i makropolitike promjene, retradicionalizacija društva, povećanje međunarodnih migracija različitih uzroka, dobrovoljnih migracija (npr. ekonomski migranti, digitalni nomadi, ali i migracije/kupoprodaje/transfera nogometaša) i prisilnih izbjegličkih migracija, mogućnost registriranja navijačkih udruga itd. (u ovom slučaju Torcide i Našeg Hajduka).

Posljednji popis stanovništva, iz 2021. godine, u odnosu na prethodni iz 2011. godine, pokazuje da je Hrvatska u deset godina izgubila 413 056 osoba odnosno 9,64 % stanovništva.⁴ Uz negativne demografske trendove, odnosno činjenicu da Republika Hrvatska gubi stanovništvo zbog starosti i niskog fertiliteta (usp. Klempić Bogadi, 2023; Strmota & Ivanda, 2022; Akrap & Ivanda, 2019), gubitak stanovništva rezultat je i velikog iseljeničkog vala nakon ulaska Hrvatske u Europsku uniju (usp. Strmota, 2020; Troskot, Prskalo, Šimić Banović, 2019; Akrap, Strmota & Ivanda, 2018; Jerić, 2019; Jurić, 2018; Rajković Iveta & Horvatin, 2017; Župarić-Iljić, 2016). Od razdoblja ranog novog vijeka, a posebice od kraja 19. stoljeća do danas, s hrvatskoga etničkog prostora uglavnom se iseljavalo (usp. Gregurović & Klempić Bogadi, 2023; Šakić & Dobrovšak, 2020; Čapo, 2019; Grbić Jakopović, 2014; Holjevac, 1967), a puno manje useljavalo. Tijekom i nakon 1990-ih velik udio useljenika odnosi se na koetničke migrante (npr. Hrvate iz Srbije i Crne Gore) koji su se potaknuti ratovima i raspadom Jugoslavije preseljavali u Republiku Hrvatsku (usp. Gregurović S., 2023; Rajković Iveta, 2012; Čapo Žmegač, 2007, 2002) te na iseljenike i poslijemigracijske generacije koji su osamostaljenjem Republike Hrvatske pozvani na povratak u domovinu (usp. Štikš, 2010). Prema posljednjim podacima Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske, u 2022. godini u Republiku Hrvatsku⁵ iz inozemstva je doselilo 57 972 osoba, od toga je 17,8 % hrvatskih državljana i 82,2 % stranaca. Ukupan broj doseljenih osoba iz inozemstva uključuje raseljene osobe iz Ukrajine (11 121 osoba, 19,3 %), kojima je odobrena privremena zaštita u Republici Hrvatskoj. Najviše useljenika doselilo se iz

³ O tipologiji migranata više vidjeti Grbić Jakopović, 2014; Brettell & Hollifield, 2000; Mesić, 2002; Heršak, 1989.

⁴ Usp. Objavljeni konačni rezultati Popisa 2021. <https://dzs.gov.hr/vijesti/objavljeni-konacni-rezultati-popisa-2021/1270> (pristup 22. 10. 2022.).

⁵ Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2022. Vanjska migracija stanovništva prema zemlji podrijetla/odredišta i državljanstvu u 2022. (Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, <https://podaci.dzs.hr/2023/hr/58061> (pristup 6. 8. 2023.).

Europe (34 367), i to iz „ostalih europskih država“ njih 29 200 (najviše iz Bosne i Hercegovine (6 949), Srbije (3 948), Kosova (2 258), Sjeverne Makedonije (1 578), Albanije (1 131) itd. te država Europske unije (5 167) najviše iz Njemačke (1 407), Slovenije (727), Italije (590), Austrije (306), Poljske (290), Francuske (287) itd. Iz Azije se doselilo 11 874 osoba, iz Afrike 675, Sjeverne i Srednje Amerike 343, iz Južne Amerike 304, i Oceanije 65. Od 2006. godine, kada je u Hrvatskoj odobrena prva međunarodna zaštita, do danas odobrena je zaštita za 951 osobu.⁶

U javnom i medijskom diskursu osim demografskih problema, uz što je vezana depopulacija dijelova Hrvatske, ističe se važnost useljavanja za ispunjavanje zahtjeva tržišta rada, kako bi se broj radno aktivnog stanovništva održao na razini koja omogućuje optimalno funkcioniranje gospodarstva, socijalnog i mirovinskog sustava, odnosno države u cijelosti. Nedostatak radne snage posebice je aktualna medijska tema u turizmu tijekom ljetne sezone. Potvrdu ovih podataka nalazimo i u podacima Hrvatskog zavoda za zapošljavanje, prema kojem najviše radnika nedostaje u uslužnim i trgovačkim zanimanjima, obrtničkim zanimanjima i pojedinačnoj proizvodnji, te u jednostavnim zanimanjima (www.hzz.hr). Ministarstvo unutarnjih poslova svake godine izdaje sve više dozvola za boravak i rad u Republici Hrvatskoj. Tijekom istraživanog razdoblja, broj radnih dozvola se povećavao, a u 2023. godini izdano ih je čak 172 499, od toga u najvećem broju u djelatnostima: graditeljstvu 68 912; turizmu i ugostiteljstvu 45 868; industriji 24 034, prometu i vezama 11 497, trgovini 5126.⁷ Iz istog izvora saznajemo da je najveći broj dozvola izdan državljanima sljedećih država: Bosne i Hercegovine – 38 236, Srbije – 24 028, Nepala – 23 493, Indije – 15 627, Sjeverne Makedonije – 13 412, Filipina – 10 999, Kosova – 9 922 i Bangladeša – 8 749. U međuvremenu je, 1. siječnja 2023. godine, stupio na snagu i novi Zakon o strancima,⁸ koji olakšava boravak i rad u Republici Hrvatskoj. Recentno istraživanje o dolasku stranih radnika u Hrvatsku provele su znanstvenice s Instituta za migracije i narodnosti iz Zagreba, u okviru projekta „Strani radnici u RH“ nakon eksplorativne faze projekta „Hrvatska – nova imigracijska zemlja?“ (Gregurović, et al. 2024, 2021).

Tema dolaska stranih migranata, useljenika i sezonskih radnika i njihova integracija posebno je važna za Dalmaciju kao turističko područje što je bio razlog za odabir istraživanja upravo na ovom prostoru. Osim toga, u ukupnom broju doseljenih osoba iz inozemstva u Republiku Hrvatsku tijekom 2022. godine najviše ih je došlo u Grad Zagreb te u Splitsko-dalmatinsku županiju (6 822 osobe, odnosno 11,8

⁶ Podaci se odnose zaključno s 31. 12. 2023. <https://mup.gov.hr/pristup-informacijama-16/statistika-228/statistika-trazitelji-medjunarodne-zastite/283234> (pristup 12. 2. 2024.).

⁷ Ministarstvo unutarnjih poslova RH, <https://mup.gov.hr/UserDocsImages/statistika/2024/1/statistike%202023%20boravak%20i%20rad.pdf> (pristup 12. 2. 2024.).

⁸ Zakon o strancima, NN 133/20, 114/22, 151/22. <https://www.zakon.hr/z/142/Zakon-o-strancima> (pristup 1. 2. 2023.).

%)⁹ Ostale dalmatinske županije također su privlačne doseljenicima. U Zadarsku je doselilo 3 443 osoba, Dubrovačko-neretvansku županiju 1 712 te Šibensko-kninsku 1 520. (ibid.)

Iako postoje brojni radovi o navijačkim skupinama koje su napisali hrvatski i međunarodni znanstvenici različitih znanstvenih provenijencija (sociolozi, politolozi, etnolozi i kulturni antropolozi, vidjeti radove autora iz Hrvatske: Bartoluci, Lalić, Mustapić, Nuredinović, Perasović, Šantek, Vukušić itd.) te znanstvenici istih struka, koji se bave imigracijom (vidjeti radove hrvatskih autora: Čačić-Kumpes, Gregurević M. i S., Kumpes, Rajković Iveta, Župarić-Iljić itd.), nisam naišla na rad koji ima sličan istraživački fokus ovoga istraživanja. Tematski najbliži radovi propituju stavove navijača i razmjere rasizma u britanskom nogometu (Cleland & Cashmore, 2013, 2014). Na razini Hrvatske, istraživali su se stavovi općenito prema imigrantima u Hrvatskoj (Međimurec, Mustač & Čipin, 2024; Čačić-Kumpes, Gregurović & Kumpes, 2012), prema tražiteljima azila i izbjeglicama (Gregurović M., 2023) odnos religioznosti i stavova prema imigrantima (Kumpes, 2023, 2018). Navedeni radovi temelje se na kvantitativnim sociološkim istraživanjima.

3.1.1. Izvori i metodologija

Ovo poglavlje, kao i cijela knjiga, temelji se na kvalitativnom istraživanju prvenstveno provedbom polustrukturiranih intervjuja s ciljem dobivanja dublje perspektive shvaćanja stavova o stranim nogometašima, drugim strancima, integraciji imigranata, ali i općenito, ljudskog ponašanja i načina shvaćanja stvarnosti u kojoj se nalaze (Zapata-Barrero & Yalaz, 2018). Multilokalnom etnografijom (*multi-sited ethnography*) (Marcus, 1995), istraživanje je provedeno s navijačima i navijačicama Hajduka koji žive na više lokaliteta srednje i južne Dalmacije: Zadru, Splitu, Sinju, Šibeniku, Makarskoj, Pelješcu, Dubrovniku te općinama i zaselcima na tom prostoru. Ukupno su intervjuirana 32 navijača, s ciljem dobivanja uvida u heterogenost i kompleksnost navijačke scene. Četvero navijača živi u gradu Zagrebu, troje u drugim državama no oni su podrijetlom iz Dalmacije (jedan roditelj im se odselio iz Dalmacije ili su oni odselili). Petero kazivača neko je vrijeme (od pet godina do 30-ak godina) živjelo izvan Dalmacije u koju su se vratili nakon završenog (u tri slučaja prekinutog) fakultetskog obrazovanja, promjene posla ili odlaska u mirovinu. Svi intervjui provedeni su licem u lice. Najveći dio intervjuja proveden je na prostoru Dalmacije. Intervjui su provedeni u domovima navijača, u kafićima, prije ili nakon zajedničkog gledanja utakmice. Kriterij za odabir kazivača bio je da oni sami sebe smatraju navijačima Hajduka (dio kazivača članovi su udruge Naš Hajduk (sedam)

⁹ Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2022. Vanjska migracija stanovništva prema zemlji podrijetla/odredišta i državljanstvu u 2022. (Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, <https://podaci.dzs.hr/2023/hr/58061> (pristup 6. 8. 2023.).

koja ima upravljačka prava u klubu, dio navijačke skupine Torcida (petero). Dvoje ih je tijekom života prestalo biti službeni član Torcide (prestali su plaćati godišnje članarine) no i dalje se smatraju navijačima (više vidjeti u odlomku 3. 2. *Navijači Hajduka*). Bicala sam kazivače s različitim iskustvima participacije u navijačkoj sceni (aktivna i „umirovljena“ Torcida, jezgra Torcide, članovi Torcide iz različitih podružnica, članovi Našeg Hajduka, član Društva prijatelja Hajduk iz Zagreba, navijači koji ne pripadaju organiziranim skupinama). Navijači su različite starosti (od 18 do 82 godina), oba spola (muškaraca 25, žena 7), različite razine završenog obrazovanja (srednjoškolsko obrazovanje završilo ih je 20, visokoškolsko obrazovanje 11 i jedna osoba je doktor znanosti). Različitih su zanimanja i trenutnog radnog statusa (namjerno se izostavlja poveznica spola s trenutnim zanimanjem, odnosno radnim mjestom): nezaposleni, prekarni radnici (fizički radnici, radnici „na crno“, građevinski radnik, „majstor za sve“, tesar, marangun), trgovac, konobar, radnik u pozivnom centru, radnik u turističkoj agenciji, pomorac, ekonomist, privatni poduzetnik, medicinski tehničar, recepcioner, student, fizioterapeut, dipl. ekonomist, inženjer kemije, novinar, pravnik, odvjetnik, grafički dizajner, profesor u srednjoj školi, defektolog, doktor humanističkih znanosti, umirovljenici. Kazivači su anonimizirani, označeni su prema spolu m/ž, godini rođenja, gradu rođenja i stanovanja (zbog anonimnosti navode se bliži veći gradovi ili poluotok, dakle namjerno su izostavljeni podaci o malim mjestima i selima. Ako je osoba živjela na više mjesta, podatke navodim kronološki kroz život kazivača. Na kraju navodim razinu obrazovanja (SSS, VSS¹⁰). Ako je bitno za razumijevanje citata kazivanja, uz kazivanje se navode podaci o navijačkoj participaciji, zanimanju i sl. Dio kazivača poznavala sam preko obiteljskih ili poslovnih kontakata. Ovi kazivači rado su pristali na intervju, vrlo otvoreno i jako detaljno odgovarali na pitanja. Navijači s fakultetskim obrazovanjem, od 40-ih godina života na dalje, imali su potrebu dodatno objašnjavati splitski i dalmatinski mentalitet. Odgovarajući, odlazili su u druge teme koje su premašivale prvotne ciljeve rada, no sami su ih isticali jer su smatrali da su važne za razumijevanje istraživačkih pitanja. U radu je naznačeno što su kazivači sami dodavali, no važno je naglasiti da su i oni tako sukreatori istraživanja. Nadalje, pored samih odgovora, pojedini su navijači pokušavali ulaziti u dijalog sa mnom, i propitivali neke svoje ili druge navijačke postupke, kako bih ih ja objasnila. Posebice se to odnosi na njihova dvostruka mjerila i opravdanja navijačkog ponašanja koji se kosi sa stavovima koja imaju kao građani. Objasnjavali su kako su mijenjali razmišljanje tijekom odrastanja, obrazovanja i života u drugim sredinama, što je također navedeno u analizi građe. Preko prvih kazivača metodom snježne grude (*snowball* metoda; usp. Patton, 1990: 237) dolazila sam do drugih kazivača. Tri navijača predložila su da se zajedno sastanemo s potencijalnim kazivačem/kazivačicom na što su i ti kazivači pristali. Ovako provedeni intervjui rezultirali su „gustim opisima“

¹⁰ Budući da je samo jedan sudionik istraživanja doktor znanosti, zbog anonimiziranja navodim vss.

(usp. Geertz, 1973) budući da su se zajedno prisjećali nekih događanja, utakmica i komentirali ih. Nekoliko preporučenih kazivača, koje sam intervjuirala samostalno, tijekom intervjua odgovarao je jako šturo te sam stekla dojam da su pristali na intervju samo zbog osobe koja ih je preporučila. Četiri potencijalna kazivača također sam upoznala preko drugih kazivača, susretala ih na zajedničkim druženjima (npr. prilikom organiziranog gledanja utakmica u kafićima) i s njima i neformalno razgovarala o temi istraživanja te su mi dali kontakt da se dogovorimo za intervju. Međutim, ti intervjui nikada nisu dogovoreni. Nakon što kroz više pokušaja nismo mogli dogovoriti susret, ili su ga dva puta odgađali, shvatila sam da zapravo ne žele razgovarati i odustala. Ovo potvrđuje zatvorenost navijačke zajednice koju su isticali i drugi istraživači. Najzatvoreniji su bili mladi navijači (od 18. godine do ranih dvadesetih). Među navijačima koje sam susretala bili su i brojni maloljetnici, no njih nisam intervjuirala. Budući da je analiza prikupljene etnografske građe bila različite kvalitete na što je utjecalo prethodno poznanstvo s navijačima, željela sam napraviti svojevrsno kontrolno istraživanje koje je provedeno uz pomoć moje bivše studentice iz Splita. Zajedno smo razradile kriterij odabira kazivača. Četiri navijača bili su njezini prijatelji ili dugogodišnji poznanici za koje je znala da su navijači Hajduka te ih je izravno pitala žele li sudjelovati u istraživanju, a dvoje navijača joj se javilo da želi sudjelovati u istraživanju nakon što je preko privatnog profila na društvenoj mreži objavila poziv za istraživanje. Ovi navijači preporučili su još četvero sudionika istraživanja. Ovisno o ranijim poznanstvima i otvorenosti navijača, intervjui su najčešće trajali oko 80 minuta, no neki su bili i puno duži pa je najduži intervju trajao oko dva i pol sata, a jedan svega 20-ak minuta. Sa 16 navijača provodila sam kraće dopunske intervjue.

Tijekom istraživanja koristila sam i metodu sudioničkog promatranja (usp. Bryman, 2012: 430- 468). „Etnografija i sudioničko promatranje podrazumijevaju proširenu uključenost istraživača u društveni život onih koje on/ ona proučava” (ibid. 431). Bryman razlikuje šest uloga istraživača u ovoj metodi. Moja uloga bila je minimalni sudionički promatrač (ibid. 443). Ovu metodu koristila sam tijekom gledanja nogometnih utakmica, uglavnom u javnim prostorima, ponajviše kafićima u Splitu, okolici Sinja i na Pelješcu tijekom ljetnih mjeseci. Za većinu prisutnih moja uloga bila je tajna, dakle nisu znali da sam na tim događanjima u ulozi istraživačice. Za manji dio sudionika, čiji broj se širio s mojim češćim dolascima, uloga je bila javna. Na početku sam na utakmice odlazila s članovima proširene obitelji i prijateljima navijačima, koji su ujedno bili ključni informatori (*key informants*, ibid. 439) u istraživanju. Oni su me upoznavali sa svojim prijateljima i poznanicima drugim navijačima ali i ukazivali mi na nepoželjnost nekih mojih postupaka (npr. fotografiranje transparenata) kojima bih pobudila pažnju navijača. Ova metoda pomogla mi je za upoznavanje potencijalnih kazivača i uključivanje u razgovore što je doprinijelo učvršćivanju kontakata s navijačima. Na ovaj način dobivala sam uvid u ponašanje navijača, verbalne i druge ekspresije na koje sam se kasnije

osvrtała prilikom intervjua, glavne izvore podataka u istraživanju. Terenske bilješke prvom prilikom snimala sam na diktafon na mobitelu, te transkribirala, a u manjoj mjeri zapisivala nakon povratka s terena (ibid. 447-452). Ostvarivanje kontakata s nepoznatim navijačima i navijačicama, samostalni pronalazak novih kazivača bio je iznimno težak, zapravo neostvariv, pretpostavljam zato što sam žena iz Zagreba. Budući da je velik dio ovoga istraživanja proveden tijekom pandemije Covida-19, dio vremena okupljanja su bila onemogućena, utakmice su se igrale bez gledatelja što je otežalo istraživanje. Za potrebe istraživanja, osmišljavanje pitanja za intervju, protokol promatranja i kontekstualizaciju dobivene etnografske građe, ali i samog praćenja svih tema vezanih uz HNK Hajduk i navijačku scenu radila sam analizu medijskog diskursa (izvještavanja nakon utakmica kroz dnevne novine Slobodnu Dalmaciju i Sportske novosti) na koja se referiram u analizi građe.

Nakon sređivanja terenskih bilježaka i transkribiranja intervjua, napravila sam kodiranje intervju a te tematsku analizu etnografske građe (Braun & Clark, 2006). Razmišljanja i stavove navijača i navijačica HNK Hajduka u radu sam analizirala kroz nekoliko većih cjelina. Poglavlje počinje odlomkom pod naslovom *Navijači Hajduka* u kojem analiziram odgovore na pitanje od kada su moji kazivači navijači i kako oni dijele navijače. U ovom dijelu posebno su izdvojene navijačice. Osim opisa identiteta navijača prilikom analize etnografske građe dio istraživanja posvećen je ulozi i isprepletenosti Hajduka s regionalnim identitetom i vidljivim markerima identiteta u javnom i privatnom prostoru navijača. Budući da sam došla do zaključka da su ova dva identiteta usko povezana i prožeta problematizirala sam povezanost navijačkog i regionalnog dalmatinskog identiteta kroz odlaske na utakmice, navijanje i navijačke ekspresije protiv Drugih te opravdavanje navijačkog ponašanja kao dijela pripadanja zajednici. Iduću veću cjelinu rada posvetila sam prikazu i analizi stavova navijača o stranim nogometašima u HNK Hajduk i razlozima njihova prihvaćanja. Ovo poglavlje strukturirala sam kronološki od osnivanja kluba do danas s naglaskom na utjecaj promjena granica, društvenog i političkog konteksta te promjenama migracijskih tokova. U zadnjoj cjelini analiziram tko su za intervjuirane navijače poželjni i nepoželjni imigranti, u razdoblju od 1970-ih do danas, s posebnim osvrtom na raspad Jugoslavije, Domovinski rat, izbjeglice, suvremene sezonske radnike i različite doseljenike. Poglavlje završavam analizom stavova navijača o tome koje imigrante bi Hrvatska trebala primiti, dosadašnjom integracijom imigranata u Dalmaciji te koji je prema njima poželjan model integracije potencijalnih useljenika. U zaključku dajem odgovor na pitanje mogu li nogomet i strani nogometaši doprinijeti integraciji imigranata.

3.2. Navijači Hajduka

Postoje različite podjele i definicije navijača u Republici Hrvatskoj (usp. Šantek et al., 2020; Perasović & Mustapić, 2013; Perasović & Bartoluci, 2007; Lalić, 1993; itd.). Dosadašnja istraživanja bila su usmjerena na organizirane navijačke skupine pa tako i navijačku skupinu Torcidu (usp. Perasović & Mustapić, 2017; Pilić, 2002; Lalić, 1993 itd.), te na primjeru navijača Hajduka propitivanje teorijskih implikacija, možemo li ih promatrati kao subkulturu, (neo)pleme ili društveni pokret (Perasović, 2015). U novijim istraživanjima vidljiva je promjena paradigme od percepcije navijača kao „nogometnih huligana” prema pripadnicima „društvenog pokreta” (ibid.), nogometnih navijača kao političkih aktivista (usp. Glaurdić, 2019) te lokalnih heroja koji se uslijed prirodnih nepogoda i drugih javnih potreba iznimno brzo aktiviraju i stavljaju na raspolaganje (Perasović et al., 2021). Suvremeni nogometni klubovi sve više postaju promicatelji konzumerističke kulture i time prestaju biti simbol lokalnih zajednica, a navijači kao društveni akteri stvaraju društveni pokret. Čitajući dosadašnja istraživanja, koja su provođena s članovima Torcide i Našeg Hajduka, svjesna sam da dio njih neke moje sugovornike, koji sami sebe smatraju navijačima ne bi percipirali „pravim“ navijačima, kao što smatraju sebe. Međutim, u ovom istraživanju željela sam saznati stavove što heterogenijih pripadnika navijačke scene HNK Hajduk, stoga je osnovni kriterij za odabir sugovornika bio da oni sami sebe smatraju navijačem ovoga kluba. Da bi se objasnila njihova uključenost u istraživanje postavljena su im pitanja od kada su i kako postali navijači, postoje li, i koje su po njima, glavne razlike među navijačima Hajduka te što za njih osobno znači biti navijač Hajduka. Pri tom je važno naglasiti da ovaj rad nema ambiciju dati novu klasifikaciju navijača HNK Hajduk.

Najčešći odgovori na pitanje od kada ste navijač Hajduka su: „Od rođenja”; „Od kad znam za sebe.”; „Po rođenju to tako dobiješ i svi oko tebe (...) baš svi oko tebe navijaju za Hajduk.“ (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss)

Kazivač koji se rodio u Sarajevu kazao je da kada je njegov otac prvi puta došao u rodno mjesto na Pelješac i kada su ga prijatelji pitali: „Što ti je žena rodila?” Nije rekao sina, već: ‘Hajdukovca!’” (m, 1968., Sarajevo, Pelješac, sss). Kazivačica iz Zagreba kazala je da su prijatelji njezina supruga stalno ispitivali kako će im se zvati sin. Nakon što su ona i dijete došli iz rodilišta kod kuće ih je dočekala iskaznica Našeg Hajduka (ž, 1989., Split, Zagreb, vss).¹¹ Jedan od slikovitijih odgovora na pitanje od kada je navijač Hajduka je:

Pripadnost. Znači imaš u Splitu, je l' - šta je reka Bosna (nadimak za Slavenu Bilića, op. a.), citirat ću, imaš tri stvari: svetoga Duju, Marjan i Hajduka. Ako

¹¹ Autorica je imala slično iskustvo i kod rođenja svog sina. Samo se tada još moglo učlanjivati u klub, a ne u udruhu.

si iz Splita i rođen si u Splitu, prvo se s tin infetaš (zaraziš, op. a.) i s tin se poistovjećuješ i to je to ka. (m, r. 1979., Split, sss)

Svi navijači kazali su da je Hajduk svakodnevno prisutan u njihovim životima, od obaveznih jutarnjih čitanja vijesti do gledanja utakmica. Tko god može, utakmice gleda na stadionu. Ljudi iz udaljenih mjesta slušaju radio prijenose, gledaju utakmice zajednički u kafićima ili u domovima. No zanimljivo je da se na prostoru Dalmacije utakmice često gledaju i na poslu, tijekom radnog vremena:

Kad iman priliku, oden u Split na utakmicu, kad mogu. Inače gledan preko televizije, a kad radin, imaju stranice na Facebook, ove 'uživo Hajduk' gledanje utakmice... (m, r. 1982., Pelješac, sss)

Provodeći većinu ljeta, ne samo tijekom četverogodišnjeg istraživanja, već posljednjih 16 godina na prostoru južne Dalmacije, posebno Pelješcu, susretala sam se s istim ljudima koji na jutarnjim kavama te popodnevnom i večernjim *bevan-dama* govore o Hajduku (prošlosti, sadašnjosti, igračima, transferima, trenerima, utakmicama, golovima, vodstvu Hajduka itd.). Zanimljivo je da u jednom malom pelješkom mjestu koje još nisu prepoznali turisti, Dubi, tijekom zime živi svega nekoliko stanovnika, a ljeti se mjesto napuni iseljenicima, uglavnom muškarcima iz Kalifornije, SAD-a. Iako su ovi mahom osamdesetogodišnjaci u mladosti napustili Dubu, nisu prestali pratiti Hajduk, i sada ljeta, sate i sate provode pričajući upravo o njemu. Kazivači su izdvojili zanimljivost da je jedan iseljenik iz pelješkog naselja Trpnja osamdesetih godina 20. stoljeća po mjestu vozio automobil s registracijom Sjedinjenih Američkih Država na kojima je pisalo „Hajduk“. Moja zapažanja isticali su i drugi intervjuirani navijači:

Ma Hajduk je malo više od nogometa za nas (...) Baš sam pitao prije 4 – 5 godina u starijem društvu: 'Šta pričate o Hajduku?' To su ljudi od 60 godina, prijatelji iz djetinjstva pa onako: 'Daj, šta vam je o tom Hajduku, šta pričate non stop? Kako vam se dá to gledat i pratit?' da bi oni meni odgovorili... 'To je jedino nešto što mi imamo vanserijski, a da traje toliko dugo. Nama je Hajduk maltene sve.' – kao Dalmaciji ... To je nešto jedino, što je stalno i što je na nekoj europskoj i svjetskoj razini poznato... I dobro mi je objasnio, ja se slažem s time. (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss)

Kazivačevi roditelji u Makarsku su se doselili iz Vrgorca i Metkovića, jedna baka mu je bila iz Imotskog, no rekao je da se u svim tim mjestima „Navija i živi za Hajduk“. Da je tema razgovora Hajduk stalna pronalazimo i u djelima novinara i književnika Miljenka Smoje, kojeg su moji sugovornici isticali, nabrajajući uz Hajduk druge markere splitskog identiteta. U djelu „Dnevnik jednog penzionera“, pišući doživljaje o boravku u Zagrebu, opisuje/piše svojim Splićanima: „s te dištanice vi doli ste sad za mene lokalpatrioti, kampanelisti, vi mislite da je doli centar svita,

da se oko vas sve vrti; vi samo znate činit konfužjane i balit o „Ajduku“. (Smoje, 1981: 51).¹²

Prikupljena etnografska građa pokazuje da se navijačka pripadnost prenosi uglavnom prema muškoj liniji, s oca na sina ne samo u dalmatinskim mjestima rođenja već i nakon preseljenja očeva u druge dijelove Hrvatske ili inozemstvo. Međutim, zabilježila sam da su upravo očevi vodili kćeri na utakmice:¹³

Oduvijek, jer smo svi u kući, odnosno mama ništa ... žene je to manje zanimalo... Tata, did, svi su navijali. Ja sam svjesna da sam od sedme godine navijačica Hajduka jer je tada Hajduk bio super, u kući smo imali onu malu naljepnicu „Bili“, zastavice ... oduvijek sam navijačica Hajduka. Pratila sam nogomet oduvijek, još čuvam albume sa sličicama sve od Meksika 1982. ... tata mi je kupovao sličice u gradu na trafici... i dan danas ih skupljam, europska prvenstva (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Samo je jedna navijačica rekla da se u njezinoj obitelji navijanje prenosilo i preko ženske linije:

U mojoj familiji i radijski (smo) pratile utakmice sve. Dakle ne samo... važne, prvenstvene i ove visokog rizika, je l', ove derbi¹⁴ utakmice... pratila i baba, znači od '60-ih, '70-ih (godina 20. stoljeća), ono faze zlatne generacije Hajduka, je l'? To uvijek tako imamo u sjećanjima. I mater je to pratila redovito. Prati to i danas. Ima 85 godina i ne odustaje. Ja imam 62 i ne odustajem. (smijeh) (ž, r. 1960., Split, vss)

Navijačica iz zaleđa Zadra (r. 1990., vss) i navijač iz zaleđa Šibenika (r. 1991., sss) rekli su da su svi u njihovim selima navijali za Dinamo. Oni, ali i nekolicina njihovih prijatelja, iz inata su počeli navijati za Hajduk. Oboje su redovito gledali utakmice svjetskih i europskih nogometnih prvenstava te nogomet igrali kao djeca, kao što je objasnila navijačica:

¹² Više o ulozi Hajduka u regionalnom identitetu vidi odlomak 3. 3. *Navijački i/ili regionalni identitet: uloga HNK Hajduk*.

¹³ Iako je u ovom istraživanju riječ o malom broju navijačica, primijetila sam da su u tim obiteljima uglavnom bile samo kćeri. Ovo je zanimljiva tema koju bi valjalo proširiti i istražiti kakva je praksa kada očevi navijači imaju i sinove i kćeri i mijenjaju li se ove prakse prema godinama i generacijama. Također sam primijetila različite stavove kada muškarac dobije sina ili kćer, kako kažu „Rodija se sin i rodilo se dite“, što je i opjevala Klapa Šibenik u istoimenoj pjesmi: Rodija se sin. Usp. <https://www.youtube.com/watch?v=JswbgCQ0aGg>. Zahvaljujem recenzentici na informaciji o pjesmi. Tako mi se navijač iz Dubrovnika (r. 1957., vss) dvadesetak minuta žalio kako mu je jedini životni neuspjeh što nema sina već samo tri kćeri i kako ne može sa sinom ići na utakmice.

¹⁴ *Derbi* (engl.) važna i odlučujuća utakmica, susret najboljih momčadi, gradskih ili lokalnih suparnika, zbog suparništva privlači posebno zanimanje gledatelja, <https://nogomet.lzmk.hr/clanak/derbi> (pristup 23. 9. 2022.).

... kroz igranje u selu ko klinka ... počela ne samo igrati ... nego i pratit, gledat utakmice... Meni u familiji nije niko neki fan Hajduka (...) u mom selu ... dosta ljudi ... druga polovica devedesetih... Post-rat, zadarsko zaleđe to je izrazito miješano područje u kojem nakon rata naprosto buja taj nacionalizam dodatno i onda se Dinamo uklapa u tu viziju hrvatskog kluba... Croatia tada kako je Tuđman preimenova Dinamo, je bila zapravo jako popularan klub. A možda je moje opredjeljenje za Hajduk tad bilo iz tog nekog dječjeg otpora ... (ž, r. 1990., okolica Zadra, vss)

Analizom etnografske građe, zaključuje se da se navijači Hajduka međusobno razlikuju prema nekoliko kriterija, osnovni su: koliko često odlaze na utakmice i kako navijaju što je povezano i s time na kojoj tribini sjede, zatim prema podružnicama, pripadnosti Torcidi, Našem Hajduku.

Četvero navijača koji su šturo odgovarali na pitanja, naglasak su stavili na sličnosti, poput:

Svi smo jednaki, ali nismo isti... Da, postoje razne potrebe i ideje na stadionu Hajduka, tako da se da neka podjela naći... jedno je svima da stvarno na tom stadionu se slavi veselje, život, Dalmacija... I zbog tog samog sebe, i zajednicu... (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss)

Prva podjela navijača je na *ultrase* i *supportere*, a unutar njih razlikuju i *kufere*. *Ultrase* najbolje opisuje citat: „Navijači šta su, ono, A.C.A.B.,¹⁵ nasilje, razumiš, tučemo se do bola, branimo zastavu ... ultra nasilje i tako ti đirevi.” (m, r. 1979., Split, sss). Termin *ultrasi*, počeo se koristiti u Italiji prije više od pola stoljeća, označava najvjernije navijače i njihova otvorena neprijateljstva prema rivalskim navijačkim skupinama (usp. Perasović, 2015: 187; o *ultrasima* također vidi radove Lalića, Mustapića, Šanteka, Nuredinovića, Vukušića). *Supporteri* su navijači koji redovito idu na domaće utakmice te poneke u gostima, vole *balun*,¹⁶ ali nisu nasilni. *Kuferima* nazivaju one „koji idu na gostovanja bez da se išta potrude oko organizacije i tu su samo za ekipu” (ž, r. 1996., Split, vss)

Najvažnija podjela prema sudionicima istraživanja je ona prema tome koju tribinu navijači odabiru za gledanje utakmica. *Utrasi* su na sjeveru. Kazivači navijači *ultrase* često opisuju kao „mladu“ Torcidu, *mulariju* (srednjoškolci do ranih dvadesetih godina starosti), no literatura pokazuje da je *ultras* scena heterogena i prema starosti (usp. Glaurdić, 2019; Perasović & Mustapić, 2017; Pilić, 2002). Na sjeveru se, kako objašnjavaju, 90 minuta navija, stoji, pjeva, rade koreografije, maše zasta-

¹⁵ A.C.A.B. je akronim od engleske rečenice kojom se vrijeđa policija. Umjesto slova koriste se i brojke iz redosljeda u abecedi 1312. Navijači *ultrasi* ova slova ili brojke pišu na grafitima, prije i transparentima na tribinama, međutim to je kažnjivo prema Zakonu o prekršajima protiv javnog reda i mira.

¹⁶ *Balun* je lokalni, splitski naziv za loptu, u širem smislu i za nogomet.

vama, sviraju bubnjevi, ali i „rade piz*arije, bacaju baklje, pirotehnika i to sve“ (više kazivača). Na sjeveroistoku je *jezgra* Torcide, taj dio se naziva „kop“ i od tu se „vodi navijanje i sve”.¹⁷ Članovi Torcide su objasnili da *ultrasi* imaju jezgru i širu jezgru, da jezgra čini 20-ak starijih navijača, a širu jezgru 70 – 80 članova. Kada je „neki veći problem ... veća utakmica... di treba veći broj ljudi da se organizira, onda će se pitat i tu širu jezgru. (m, r. 1995., Split, vss). Uz jezgru „se najčešće vezuje, je l', ovo negativno... tuče, paljenja, destrukciju”. (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss). Pripadnike navijačke skupine Torcida, navijači opisuju kao naglašenu „mušku“ navijačku skupinu s tradicionalnim, patrijarhalnim vrijednostima i strogom unutarnjom hijerarhijom i kodeksom ponašanja. Navijačka skupina Torcida osnovana je 1950. godine. O njezinom osnivanju ali i od samog početka djelovanja prakticiranje nespportskog, nekulturnog ponašanja, šovinističkih ispada, kršenju zakona i propisa itd. izvještavano je i na sastancima Politbiroa, Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske, već 18. 12. 1950. godine u izvještaju pod naslovom *Izvještaj partijske komisije o nekim negativnim pojavama u sportu* (Štambuk-Škalić, 2006: 581- 604).

Istočnu tribinu odabiru *supporteri*, navijači koji žele gledati utakmicu, koji podržavaju klub. Svi navijači su objašnjavali da je to uglavnom „stara“, „umirovljena“ Torcida „koja je već izživila se, prošla svoje, a ostali su ka vjerni” (percepcija tko je „stariji“ ovisi od starosti kazivača, za dvadesetogodišnjake su stariji svi od 30 godina), tu su i obitelji s djecom. Na sjeverozapadnoj tribini sjede različiti tipovi navijača.

Ultrasi se prepoznaju, a prepoznaju ih i drugi (policija, navijači drugih skupina) i po načinu odijevanja. Oblače se u crno (od cipela, hlača) no najvažnija je crna majica s kapuljačom (marke Thor Steinar, Fred Perry) i jakne *spitfire* (*spitke jakete*, *spitfajerice*). Ovakva odjeća služi za mimikriju u masi, odnosno otežava prepoznavanje identiteta počinitelja prekršaja:

Kad napraviš neki incident, neku pi*dariju ka, ne mogu te odma skužit. Odma minjaš majicu ili ti neko doda majicu ...kuiš, neki stavljaju ono fantomke, neki vezuju one ka nindže majice. Ovisi sve šta i kako, ono. U biti je 'snađi se...', ka. (m, r. 1979., Split, sss)

Međutim isticali su da takve majice sada moraju ilegalno unositi na stadione, a zbog bojazni od napada drugih navijača neće ih nositi niti po drugim gradovima, posebice kada se igraju *derbi* utakmice:

Obučesh krivu majicu, isto dobijesh zabranu (dolaska na utakmicu na stadion, op. a.) ... ima ona Alfina, Thor Steiner šta ima u sebi ka kapuljaču i unutra je fantomka... ako s tin udeš na tribinu, moš dobit zabranu. Ako te skuži. ... Godinu dana vjerojatno. Ovisi. Mogu ti tražit i dvi, al' ono, uvijek se žališ neka sranja (...) Ti neš u Zagrebu šetat u Thor Steiner hudici ... (m, r. 1998., Split, student)

¹⁷ *Kop* je također najpoznatija tribina na Liverpoolovu stadionu.

Odjeća i drugi navijački rekviziti mijenjali su se kronološki i oni prate svjetske navijačke trendove, kao što prikazuje citat:

Ogrnit se sa tri iljade šalova ... neki rekviziti ... pripadaju... prošlom desetljeću pa i čak stoljeću, je li. Znači, jer ta ultras navijačka subkultura prati neki modni... Ne ide se više ni tol'ko u dresovima Hajduka na utakmice. Sad su već neke ono... navijačke marke koje se znaju ... Thor Steinar, North Gate... Adidas... Al' to je amo reć neka casual subkultura šta je tipa u Engleskoj se koristila da bi se infiltriralo u redove drugih navijačkih skupina ... (prije, op. a.) je onda bija drukčiji đir. Onda su se nosili dresovi ... puno šalova, neki šeširi, klobuci ... Ali ... šta se krivo gleda ljude koji idu s puno šalova na utakmicu, pogotovo ako se ide na gostujuću utakmicu jer šal u navijačkom svijetu je trofej. Je li, šta imaš više šalova, lakše ti ih je oduzet ... možda dvista-trista (će nosit šal ili dres, op. a.) – možda će malo s podsmijehom gledat, ali da će mu iko išta nešto reć, neće. Možda će se između sebe rugat i to je to. (m, r. 1995., Kašel Stari, sss)

Članovi Torcide na tribinama su zajedno prema podružnicama iz kojih dolaze na utakmice, posebno se izdvaja najstarija skupina Nesvrstani.¹⁸ Kao podružnice ili podskupine nabrojali su veće skupine iz Splita, koje su obično formirane prema kvartovima: ST dica, Žuti mravi, Torcida Kman, Skalice, Pujanke, Mertojak, Šurikeni; mjestima iz Dalmacije, npr.: Kaštela, Makarska, Trogir, Omiš, ali i drugih hrvatskih gradova: Zagreb, Osijek, Slavonski Brod, Đakovo ili iz europskih gradova u kojima postoje velike hrvatske iseljeničke zajednice. Navijači su posebno ponosni što postoji podružnica Zagreb, o kojoj su kazali, odnosno opisao ju je bivši član:

Torcida Zagreb je najjača podružnica jer su u Zagrebu je*enom, najjačem rivalu, i nikad nisu ostali bez zastave, nikad nisu izgubili transparent ni ništa. I to je ono, praktički nemoguće. A Bad Blue Boys Split ne postoje. (m, r. 1998., Split, student)

Torcida Zagreb ti je baš više ta ono ultras priča i oni su ti baš... dio Torcide, k'o i ovi dolje iz Splita i čak su možda i dio nekakve jezgre... kad sam ja bio, a i sada – sada još i više su ti baš nekakav ono dosta onako ono tajanstveni gerilski underground, znaš ono...Potpuno neformalno djeluju i ono, znaš, malo tko zna tko je sve član te grupe. (m, r. 1986., Zagreb, vss)

Da bi nastala jedna podružnica, da bi zaslužila mjesto na tribini i pravo da izloži svoj transparent treba „bit dosta dugo u tome i trebaš stvorit ime prvo za sebe da bi onda moga sa deset sličnih ljudi osnovat nešto.” (m, r. 1998., Split, student) Razloge zajedničkog sjedenja su veća vidljivost, čuvanje „krpa“ (zastava, isticanje transparenta), obrana od drugih navijačkih skupina, pa i drugih podružnica. Na

¹⁸ Naziv Nesvrstani osnivači su odabrali jer su iz različitih splitskih kvartova.

komentar pitanje zašto dolazi do međusobnih tučnjava navijača na sjeveru, dobiva se odgovor:

Jer je*iga, to je, tu su ogromne tenzije. Bez obzira šta bilo koji drugi klub bija, je*iga, pijano, drogirano, slučajno gurneš nekoga malo jače i odma nastaje sra*je. Većinon su- ono, baš je tenzijama nabijeno. Al' zato ono šta san reka, tu triba postojat hijerarhija i triba – ka i šta se dešava – dođe deset ljudi odma za koje znaš da ne smi niko taknit i onda ih razdvoje (m, r. 1998., Split, student)

Svatko tko je bio na utakmici Hajduka na Poljudu (ali i na Dinamovu stadionu čak i kada igra hrvatska nogometna reprezentacija) zna da numeracija sjedala u praksi ne funkcionira. Unutar jedne tribine, posebno sjeverne način sjedenja, određuju navijači međusobno. Većina navijača rekla je da se „zna tko na kojem mjestu sjedi na sjeveru i sjeveroistoku“. Objasnili su da mjesto na tribini za sjediti (tj. stajati, jer se uglavnom stoji), kao i raširiti transparent, treba zaslužiti i osvojiti navijačkim stažem i drugim zaslugama:

Ha ide hijerarhija, znači... tu sidi, ne znan... Ekipa s Kmana tu taj sektor i ti tu nemaš šta tražit. Ti nisi s Kmana. Ideš tamo di su tvoji ka, razumiš... Ima točno ono dva-tri reda di mi sidimo i sad će doć neki ono... Jozo iz Kaštel Štafilića ono prvi put na utakmicu i on će ka tu sist između nas. 'Jes ti glup ka?' (smije se) 'Šta š ti tu između nas? Aj tamo!' Razumiš, 'Ko si ti?' Ka: 'Iman kartu.' 'Pa imamo i mi kartu!' Ka, razumiš. U nas je to još malo divlje, nije to ka vanka. Mislin, imaju stjuarti i sve, al to je zato jer zahtijeva UEFA, ali te stjuarde, to niko – ni oni isto ka, niko ne vodi računa.¹⁹ Onda ti točno znaš kako ćeš nać, recimo, ne znan... Krivoga iz Spinuta, da š ga nać u donji dio stadiona, na ulazu S, a ako oćeš nać, ne znan, Robija sa Skalica, gori je na istoku, razumiš, u vrhu. Točno znaš ono di, šta, ko i kako. (m, r. 1979., Split, sss)

Moš ti donit transparent, ali ga možda neš obisit... Taj izgled tribine je isto jako bitan, razumiš. Znači šta grupa više drži do sebe, razumiš, bolje je složena tribina, ono, s transparentima, sa svime. Znači imaš jedan udarni transparent i oko tog udarnog transparenta se slažu ka drugi transparenti. Neš ti sad donit, ono, ne – znan – doli stoji 'Kontra mraku, kontra sili' sa grbon – šta je jedan od udarnijih. Sa'š ti donit, ne znan, 'Torcida Ploče' i obisit ćeš priko njega ili do njega – ka, ne'š. (smije se) Jel nisi tu ka, razumiš. Ka ovi šta su manje važni su sa strane, a ovi šta su sve više po sredini su ka važniji. (m, r. 1979., Split, sss)

Izrada transparentata, osmišljavanje koreografija i planiranje drugih događanja na stadionima i oko njih usmeno dogovara jezgra Torcide. Osobe koje dobiju zaduže-

¹⁹ Ovakvo ponašanje (boravak na sjedalu tribine za koje se nema odgovarajuća ulaznica) prema Zakonu o sprječavanju nereda na sportskim natjecanjima (Narodne novine br. 117/03, 71/06, 43/09, 34/11 i 114/22) predstavlja prekršaj te je kažnjivo.

nje da nešto naprave jesu članovi šire jezgra. Odabiru se prema različitim zaslugama, kao što je vidljivo iz iskustva bivšeg člana šire jezgre Torcide:

Ko mlađi san prije tu radija te koreografije... (za) po sto – dvista ljudi, kužiš... To ono dođeš ujutro na stadion u šest uri ... i lipiš papire na (sjedala, koje navijači u određenom trenu dižu iznad glave i stvaraju sliku, poruku, op. a.) kužiš... (jedna osoba, op. a.) crta, dizajne i te piz*arije sve ka. To je opet veća uloga dosta (...) Pa to tribaš zaslužiti, kužiš (...) Ka šta zaslužuješ promociju na poslu, tako funkcionira grupa navijačka. (m, r. 1998., Split, student)

Na potpitanje čime se to zaslužuje, isti navijač je kazao:

(smijeh) A to je sad već ono neko pitanje... Individualno ... al ono. Tu stvarno svega imaš. Šta legalno, šta ilegalnog. (...) Uglavnon, broj gostovanja je dosta važan... Način na koji ti živiš za taj klub... vidiš je l neko strastven, je l neko srčan navijač... Jako je bitna ekipa s kojom se družiš. Kol'ko ste aktivni, kol'ko pomazete od uređivanja grafita... Al' isto tu ima i tih ... tuča i ovoga i onoga. I tu si sigurno stvaraš neko ime. (...) mislin da to triba bit tako u nekoj hijerarhiji ... Sad na sjeveru ima 90 % momaka šta nemaju osamnaest godina. I nemoš ti očekivat od tih momaka da će oni to – prihvaćat te uloge, obavljat ih ono kako triba jer je*iga. Prvo su premladi, drugo nemaju iskustva, treće – ko zna šta je njima u glavi. (m, r. 1998., Split, student)

Moraš bit spreman ako izbije sukob. Niko tebi ne brani ni pobić ni ništa, ni izać, al' će te se drukčije gledat (...) Amo to reć pokazat neka mu*a, je li? (razmišlja)... opet se sve to svodi kakav si amo reć tip navijača... imaš ljude koji su zaduženi za ulicu – znači amo to nazvat huliganizam – i one za tribinu, koji više brinu o izgledu tribine, o pjesmama koje će se pivat, o koreografijama i tako tin stvarima. (m, r. 1995., Kaštel Stari, sss)

Budući da navijači odlaze na utakmice od djetinjstva, prikupljena etnografska građa pokazuje da se odabir tribine mijenja s godinama, ovisno o njihovoj starosti i s kim idu na utakmicu. I dok su očevi djecu vodili na sigurnije i mirnije (zapadne i istočne) tribine, većinu navijača privlačio je sjever, kao što je objasnio bivši član Torcide:

... ka uvik bi škičava i gleda ono ka šta rade tamo na sjeveru. Ono bengalke, 'vamo-tamo... Pa mislin' da je bija ono neki derbi, ono Hajduk – Dinamo ... otiša san s prijateljima i to mi je bilo ono – ka još mi je bilo bolje nego šta izgleda vamo s druge tribine ... osjetiš se ... povezan s drugin ljudima ka... ka da si u nekon krdu. (nasmije se) (m, r. 1995., Split, vss)

... kad sam bila mala pa kad me tata vodio, ja sam išla na najveće utakmice kad je Hajduk igrao ... onda se sjećam... kad bi gledala svog tatu kako je sretan s tim prijateljima, kako skaču, to je mene strašno veselilo. I naravno to navijanje. Prenijela sam to i na djecu (...) E i polako su, znači bili su na

sjeveru, pa su onda malo išli na sjeveroistok, pa malo na sjeverozapad ... iako mi svi brijemo da smo svi kao Torcida iz skupine i organizirani su, ali postoje razlike. ... sadašnji su malo agresivniji od onih. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Iako je dio navijača u mladosti (što smatraju srednjom školom i ranim dvadesetim godinama) odlazio na sjever, sada odlaze na istok. Objasnili su da na sjeveru „moraš sudjelovati u svemu, ti si dio ekipe”. Kao primjer navodili su kada se diže koreografija, većina navijača od stotinjak do dvjestotinjak sudionika koja diže dio koreografije koji se nalazi na njihovu sjedalu, ne zna što predstavlja cijela koreografija, kao što je navijačica opisala, koja je tek gledajući fotografije nakon utakmice shvatila što je bila slika u čijem stvaranju je i ona sudjelovala:

Sjever ... ćeš vidit i ovoga šta bubnja one bongose ... on je uvijek okrenut put tih Torcidaša, a ne put terena. Imaš ... momke šta uvijek te transparente skidaju, stavljaju ... ako je taj dan koreografija, tebe dočeka na sidalu isprintana ... mali letak... piše... *imaš ispod sebe crveni*, ne znan, *karton – kada damo znak, digni se na noge, digni ga gori poviše glave i ne spuštaš ga dok ne čuješ... taj i taj zvuk*. Razumiš? Ti nemaš pojma šta će tu bit nacrtano. Jedan put sićan se (oponaša misaoni proces, op. a.): ‘Gospe ti, šta će sad bit napravljeno?’ ... Mrzin kad počnu tamo nešto ... prodesničarski, ubila bi se da san nešto tu stavila. Jedanput ti je bilo, je*ote, ja gledan: ‘Ajme, šta su digli?? Nije valjda neka tamo ustašija, nešto – ubit ću se.’ Ja gledan ono u jednon trenu: ‘Je*ote, ma jel’ ovo Mišo Kovač, šta je?’ I posli gledala nakon utakmice, a ono bila Gospe jer je bila Velika Gospa, ‘naš, pa su napravili... Tako da tamo kad su ti ta, – te neke akcije njihove... stvarno neki sociološki fenomen, kako se takvi momci koji vjerovatno ih je teški propusi u glavi (smije se) ... ono u stanju su... za ono do čega in je tako žarko stalo ono, organizirat, napravit nešto šta je doslovno vridno divljenja k'o takvog... (ž, r. 1991., Split, vss)

Koreografije koje se rade često su reakcija i na aktualna društvena stanja, javne kritike i sl. Takve koreografije, za razliku od fašističkih, šovinističkih i rasističkih, ostali navijači podržavaju, hvale i misle da bi ih trebalo biti više:

Jako poštujen ovu ekipu unutar Torcide koja osmišljava koreografije. Ona vrlo zna bit kreativna, ona zna bit ubojita. Meni je to uvijek refleksija društva u kojem živimo. Silno sam se veselila svim njihovim transparentima i za vrijeme '90-ih kad su vrlo derali po vlasti, s pravom jer je Split bio bez struje, a Zagreb se popločavao, recimo, mramorom. (smije se) (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

Stavovi navijača prema navijačima na drugim tribinama su različiti. Najveći incidenti su na derbi utakmicama, koje prema objašnjenju kazivača, nisu više samo s NK Dinamom, već i s NK Rijekom i NK Osijekom. Unatoč tomu što se na sjever-

noj tribini ne može kupiti alkohol, ponašanje navijača sa sjevera i kritiku navijača s drugih tribina slikovito je opisala jedna navijačica:

Znalo je bit, nereda na utakmicama ili sa sjevera ovi počmu bacat baklje u teren u nekon, 'naš ono, u sedandesetoj, kad Hajduk treba zadat gol, kad treba se nešto konkretno napraviti, oni počmu bacat baklje i onda se deru istoku ka: 'Istok, poludi!' A onda ih istok ono (oponaša duboki glas, op. a.): 'Buuuu, sram vas bilo!'... (smije se) To mi je uvijek bilo drago isto kako imaju mu*a reć ovima: 'Daj pa retardirani ste, šta sad radite?' (ž, r. 1991., Split, vss)

Kad su ... baklje ili neki neredi ... znaju ukiniti publiku na sjeveru i onda ta ekipa sa sjevera dođe okolo. Ti nemoš virovat kol'ko to promini strukturu ljudi. Znači, prije par utakmica su bili ti sa sjevera na istoku. To je bila ono... Ajme majko meni, jedva san čekala da se vrate tamo. To ti je ono, bože prosti, k'o da je kvocijent inteligencije opa za ono... za trećinu. Svedu se na te primete koji stoje po stolicama ... Ja ne znan je l' oni budu još luđi zato šta nisu na sjeveru ... ne znan stvarno. Ono šake, desnice polete, je l', to sve ide... (ibid.)

Neki sadašnji i bivši članovi Torcide smatraju da ima većih Torcidaša od njih, da im nije kao njima bitan Hajduk, već „navijačka skupina zbog skupine“:

Ništa Hajduk, nego samo navijanje i navijačka skupina i radi sra*ja, nered. Šta mi je isto okej, dapače, ali ne znan. Više san ono – više mi je Hajduk ono... istetovira san Hajdukov datum, nisan Torcidin naprimjer. Jer ono, kužiš, smatran da bi to treba... zaslužiti, je l'. Baš tol'ko živit – mislin, kol'ko ima redikula sa, šta ja znan, 1950 na prsa. (m, r. 1998., Split, student)

Jedan kazivač je prestao biti član Torcide zbog „tzv. profesionalnih navijača koji su to zbog sebe samih” (m, 1991., Split, Barcelona, vss). Dio kazivača naveo je da ne voli navijačke bojkote i kada se na utakmice ne ide zbog nogometa, već navijačke skupine svu pažnju skreću na sebe. Kao primjer lošeg iskustva navedeno je:

Mi smo sjedili na sjeveru, onda ovaj na megafonu 'Sad ćemo svi lagano izać'... izlazili, selili se ... vozali ajd tamo, ajd vamo... previše je pozornosti dano tomu dojmu navijačkome, a nije se gledala utakmica. To se meni malo ne sviđa...to kad su oni sami sebi (svrha op. a.) (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Pet navijača bili su aktivni Torcidaši, jedan je bio dvije godine u jezgri. Naglašavali su povezanost navijača kao jedne zajednice, pojašnjavali i potvrđivali hijerarhiju unutar navijačkih skupina te objašnjavali norme ponašanja odnosno navijački kodeks ponašanja (usp. Leeson, Smith & Snow, 2012). Iako ih to nisam pitala, otvoreniji navijači samoinicijativno su govorili o svojevrsnim inicijacijama, zajedničkim planiranjima koreografija, unošenju rekvizita, ali i pripremi nedozvoljenih

radnji. U slučaju da ih uhvati policija, isticali su: „Nema ko je – ko je uspija, uspija je (pobjeći op. a.).” – svi smo ono... On nikoga nikad neće cinkat, to se zna, niko nikad ništa neće odati... Jaka je ta povezanost...” (skriven identitet, kazalo više navijača). Svi skupljaju novac, kako su pojedini objasnili *lemozinu*²⁰ (m, r. 1975., Split, sss) za odvjetnike uhićenih navijača ili druge potrebe navijačke skupine. Tijekom utakmica, na stadionima se često skuplja novac za potrebite obitelji, npr. kojima je kuća izgorjela i sl.

Razloge prijelaza iz aktivne u „umirovljenu” Torcidu, promjenu tribine pa i smanjenja odlazaka na utakmice pojedini kazivači objasnili su kao svojevrsan prijelaz, kao što ocrtava citat:

A prijelaz... bude jedno razdoblje di su neki stariji i ta njihova grupa se ... raspadne ... oni sad predaju, amo reć, tribinu mladima da oni opet pokrenu ... prepuste njima (...) mislin da je više do godina. Jednostavno neko dobije dite, odu na brod, posal... Ja mislin da svako normalan ne može to ostat aktivan dugo dugo. (m, r. 1995., Split, vss)

Dio navijača nisu članovi navijačkih udruga, niti su to ikada bili. Razlozi zašto se nisu imali potrebe nikada uključiti su: odbija ih ponašanje Torcide, vole ići na utakmice i vole Hajduk neovisno o članstvu. Objašnjenje ocrtava navijačica, koja je učlanila svog sina jer je to, kako je objasnila, ipak „muška” skupina, i drago joj je da je on dio zajednice. Ovo je ujedno i oličenje patrijarhalne kulture – sin je muško pa je uvriježeno da bude dio muške grupe:

A ta organizacija (navijača op. a.), malo mi je vojnički ustrojena. Ja sam potekla iz onog navijaštva – dođe popodne. Di ćeš? Odi na utakmicu. I samo sam došla, ne treban bit organizirana, zato se i nisam nigdje učlanjivala, ne trebam se ja učlanjivati da bi ga volila (smijeh). Nego sam samo tila navijat, ali sina – da (učlanila je op. a.), obavezno. (ž, r. 1972., Split, Zagreb, vss)

Budući da je, kao što je već spomenuto, velik dio istraživanja proveden tijekom pandemije COVID-19, neke utakmice igrane su bez gledatelja, a na nekima je broj gledatelja bio ograničen. Svi navijači su isticali da je Torcida kupila sve te karte i da ih preko njih mogu kupiti samo njezini članovi. Također je ulaz na stadione bio dozvoljen samo osobama koje su se cijepile ili koje su svaki puta morale imati negativan test na COVID-19. Veći broj intervjuiranih navijača protivio se cijepljenju, a dio ih je nabavljao i lažne testove. Nekolicina navijača tijekom intervjua jako je negodovala i bila ljuta zbog novonastalih prisila i kontrola radi kojih im je bio otežan ulazak na stadion:

²⁰ *Lemozina* je regionalizam u značenju milodar, milostinja. Usp. https://hjp.znanje.hr/index.php?show=search_by_id&cid=e191WRk%25253D (pristup 23. 10. 2022.).

A i tu su ovi svi testovi pusti, piz*arije. Svaki vikend, jer se nisan cijepija, potrošim ono, 60 kuna test, 60 kuna karta. Očeš, nećeš, izade te sto eura misečno... Al' to je sad baš problem zadnje dvi godine, s tin testovima. Jer te s tin dr*aju za popi*dit. Još su panduri ono, samo čekaju ono nekog – da se neko usku*či, da ima krivi test i ono, dobiješ zabranu, dobiješ kaznenu prijavu, dobiješ sve živo...prijatelj dobija ... volonterski rad, tri iljade kuna za krivi test. Za lažirani test...Mhm. Jer je to kaznena prijava. Falsificiranje državnog dokumenta. I to je na nekoj, na prijateljskoj utakmici. Najgluplje, iša san i ja sa lažnon, al' me nije uvatilo. (m, r. 1998., Split, student)

Klub navijača Torcide, 2011. godine osnovao je udrugu Naš Hajduk s ciljem okupljanja navijača tj. članova koje veže ljubav prema Hajduku (o Našem Hajduku više vidi Glaurdić, 2019; Krolo, 2019; Šantek & Tregoures, 2017). Većinski vlasnik NK Hajduka, Grad Split, s Udrugom je zaključio ugovor kojim Udruga dobiva pravo nominacije sedam od devet članova Nadzornog odbora s ciljem da nogometni klub funkcionira po narodnom „socios“²¹ modelu. Udruga blisko surađuje s Društvima prijatelja Hajduka iz Zadra, Šibenika, Mostara i Zagreba.²²

Tri navijača i jedna navijačica, članovi Našeg Hajduka, kao razlog participiranja u udruzi navode da im se sviđa „taj model 'narodni klub'... da klub pripada narodu“ iako također navode da pojedini stariji navijači smatraju da „treba dovesti jednog gazdu“. Navijači su se osvrnuli na osnivanje Našeg Hajduka i preko njega bolju poveznicu s brojnijim navijačima:

Zanimljivo, uopće i vidit koliko silno vole klub! Šta Hajduk znači, koliko su odgojeni, koliko je to žar, koliko je to duboko u njima i ovaj stvarno san tu vidila samo onaj jedan naboj – grade nešto, a ne da ruše, jel'. (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

Naš Hajduk. Mene je zaista uvukla ta priča toga... Ja znam da to nije još uvijek narodni klub i da nogomet nije narodni nogomet, ovaj današnji nogomet... Ali ništa šta je bilo nešto, nije bilo nešto preko noći ... ja ovo vidim kao neku dugoročnu priču na kojoj će se trebat radit godinama i godinama i godinama da bi se zaista, za početak mogle prisvojiti dionice tog kluba, koje su sad na 30 % u vlasništvu Našeg Hajduka, što nije malo. (ž, r. 1990., okolica Zadra, vss)

Nakon nekoliko godina prekida, jedan navijač posljednjih šest godina ponovno redovito odlazi iz Zagreba na utakmice u Split na koje već drugu godinu zaredom ima i pretplatu. Posebno ga je privuklo osnivanje Našeg Hajduka, međutim nije se ponovno aktivirao u Torcidi. Također je član Društva prijatelja Hajduka (DPH) iz

²¹ Model „socios“ označuje model „jedan član- jedan glas“. Primjenjuje se u španjolskim klubovima FC Barcelona, Real Madrid i Athletic Bilbao, samo što se kod domaćih navijačkih skupina često pogrešno i pojednostavljeno shvaća.

²² Više o udruzi vidi na službenim stranicama <https://nashajduk.hr/> (pristup 15. 12. 2022.).

Zagreba (osnovano 1949. godine). O radu društva i njegovom poveznicom s Našim Hajdukom kazao je:

Više ono okuplja ... starije i umirovljene Torcidaše ili ... navijače koji ono nisu Torcida... koji su amo reć ono istok (...) postoje nekakve ono poznanstva i veze između DPH-a i Torcide, tipa ono kad DPH radi neke humanitarne akcije, onda ovi ... Podrže, daju neke novce, a drugo ono da ti se pazi da kao da je to odvojeno i da ovi iz Torcide ono tamo ne dolaze jer ipak ono DPH djeluje tu u Zagrebu i ono djeluje javno i zna se di su prostorije i tako dalje pa onda ovi ono tamo ne idu da ne bi još dodatno navlačili Boyse da ovi tamo ono dolaze praviti probleme i ono (...) Znači ono ja sam član DPH Zagreb, ali kad je skupština Našeg Hajduka, ja mogu ić u Split i sudjelovat na skupštini ko iz svi iz Našeg Hajduka. (m, r. 1986., Zagreb, vss)

3.2.1. Navijačice Hajduka vs. „Ne vagini na tribini!“

Nogomet danas sve više igraju i djevojčice i žene. U Sjedinjenim Američkim Državama nogomet koji igraju žene popularniji je od onoga koji igraju muškarci. U Europi ga najviše igraju žene u Skandinaviji, dok su najuspješnije Španjolke i Engleskinje (o europskom nogometu koji igraju nogometašice više vidi: Scraton, Fasting, Pfister & Bunuel, 2018).²³ U Republici Hrvatskoj nogomet većinom prate muškarci. HNK Hajduk podržava Ženski nogometni klub Hajduk, osnovan 2021. godine (kao sljednik ŽNK Marjan, koji je djelovao od 2003. godine) koji koristi identičan dres i grb. Ipak, radi se o dva odvojena kluba. Nitko od intervjuiranih navijačica niti navijača ne odlazi na utakmice ovog kluba. Prilikom gledanja utakmica HNK Hajduk susretala sam i navijačice, no osim jednoga izlaganja na znanstvenom skupu (Bartoluci, Perasović & Dergić, 2021), jednog diplomskog rada pod naslovom: *Žene i navijačka scena – primjer Torcida* (Drpić, 2021) i fragmentarnih spominjanja (Hodges, 2019; Perasović & Mustapić, 2018, 2013; Perasović 2015) nisam naišla da su i one uključene u istraživanje. Ovim istraživanjem željela sam dobiti uvid i u njihova navijačka iskustva, stavove i razmišljanja. Svjesna sam da su navijačice općenito, pa tako i navijačice HNK Hajduk manjina, što potvrđuje i međunarodna literatura (Pfister, 2018: 46) a u prošlosti ih je bilo još manje:

Ženske te vrlo malo su išle – moja baba i mater nikad, one su se čudile tome, kao bila je ta jedna (u mjestu op. a.) koja je išla na sve utakmice ... Ona je jako volila nogomet gledat. Njoj je to bilo baš super gledati utakmice... Bila udana, imala i troje djece. Dva sina i jednu kćer, (19)26. godište. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

²³ O ženama nogometašicama u Hrvatskoj usp. Grgić, 2018; a o oblicima rodne neravnopravnosti, diskriminaciji i seksizmu kojima su izložene nogometašice u Hrvatskoj usp. Bartoluci & Baršić, 2020.

Upravo s podacima da je navijačica bila udana i majka troje djece, ukazuje se da osim zanimanja za nogometne utakmice, život ove žene nije odudarao od tradicijski ukorijenjenih rodnih uloga, odnosno poželjnog ponašanja žene u maloj zajednici. Kada govorimo o tradicijskim rodnim ulogama i poželjnim obrascima ponašanja djevojaka i žena na prostoru Dalmacije i dalmatinskog zaleđa one kreću od djetinjstva. Dakako, postoje razlike u gradovima i malim mjestima, uz obalu, na otocima i u zaleđu, između bogatijih i siromašnijih obitelji, jesu li u obitelji samo kćeri, no glavne razlike u rodnim ulogama su te da su djevojčice od majki i baka, učile tzv. „ženske“ poslove koji su bili u domeni privatne, odnosno obiteljske sfere (kuhanje, briga o djeci, kućanski poslovi). Do pedesetih godina 20. stoljeća, u osnovnu školu, kasnije zanate, uglavnom su odlazili dječaci. Smatralo se da oni moraju znati čitati i pisati, da im „treba“ škola jer će „ići u svijet“, za razliku od djevojaka koje će se ionako udati i biti kod kuće. Muškarci su nasljeđivali obiteljske nekretnine, a djevojke su dobivale miraz, koji je uključivao tekstilne predmete koje su same izrađivale već od dvanaeste godine nadalje uz pomoć ženskih članica obitelji, namještaj za spavaću sobu, kasnije i šivaću mašinu, domaće životinje (npr. nekoliko ovaca i kravu), rijetko novac ili zemlju. Djevojačka „vrijednost“ mjerila se njezinom marljivošću u izradi ručnih radova, kuhanju, obavljanju kućanskih poslova, ali i šutljivosti i poslušnosti. Momci su imali pravo na dokolicu i igre. Muškarci su odlazili na privremene radove, migrirali, a žene su ostajale kod kuće i čekale ih. Nakon ženidbe muškarac je zastupao obitelj u javnoj sferi, on je išao na sajmove, trgovao sa životinjama i nekretninama, sklapao poslove s drugim muškarcima, zastupao obitelj u javnoj sferi (usp. Bandalović & Buzov, 2011; Galić, Buzov & Bandalović, 2009; Čapo Žmegač, 1998: 251-275).

Iako iz medija saznajemo da Hajduk ima navijačica umirovljenica, npr. „Najstarija navijačica Hajduka živi u Karlovcu na Švarči; 92-godišnja Dika je uz Hajduk već 72 godine,²⁴ te 'Baka Anđa (108) je najstarija navijačica Hajduka: „Popit ću pivo kad budemo prvaci!“²⁵ Stavovi prema navijačicama u prošlosti, dakle kada su ove navijačice bile mlade, bili su različiti. Smatralo se da ženama nije mjesto na utakmicama, a za one rijetke koje su ipak odlazile govorilo se da su „muškarac“:

Ja ne znam tih prvih godina, ali poslije se znalo: 'Ovdje sjedi Marija Bublina' i gleda utakmice, navija (...) Bilo se potpuno normalno prihvatilo, ali nije (...) često se zna reći 'Ma one puste ženske po utakmici', a sad ide baš puno ženskih na utakmice (smijeh) (...) To je bilo neobično ... meni je mama govorila: 'Pa nisi muškaraca pa odaš na te utakmice', ali ja sam imala i prijateljicu koja je volila nogomet. Sjećam se kad su došle te pubertetske godine, od 12–14, onda

²⁴ Usp. https://www.kasonline.eu/aiovg_videos/najstarija-navijacica-hajduka-zivi-u-karlovcu-na-svarci-92-godisnja-dika-je-uz-hajduk-vec-72-godine/ (pristup 16. 10. 2022.).

²⁵ Usp. <http://bit.ly/2PHYQRp> (pristup 16. 10. 2022.).

je u (rodnom mjestu kazivačice op. a.) jedan mali nogometni klub, bio čak u Prvoj B ligi – (ime kluba op. a.) ... mi smo se tada, naravno, zaljubile u te nogometaše pa smo išle gledati te utakmice ... I tada bi meni mama govorila: ‘Šta ideš na utakmice? Nisi Marija Bublina!’ – jer se zna da samo jedna, ta žena, je išla na sve utakmice. I sad i dan danas meni govore ‘Vidi (ime kazivačice op. a.), Marije Bublina, ide još uvijek na sve utakmice’ jer idem i na domaća gostovanja i na sve (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

I dok su očevi vodili kćeri na utakmice, kada su bile u djevojačkoj dobi, majke triju navijačica bile su protiv, bile su zabrinute i smatrale da se ne trebaju družiti s navijačima. Isto potvrđuje Drpić te navodi da su majke navijače smatrale „pro-palicama“, „narkomanima“, „huliganima“, koji pripadaju svijetu koji je opasan za njihove kćeri i „nije za žene“ (Drpić, 2021: 17).

Navijači i navijačice uočavaju da je danas sve više djevojaka i žena na utakmicama. Transformacija rodnih uloga na ovim prostorima započela je nakon Drugoga svjetskog rata, potaknuta je promjena zakona, prvenstveno obaveznom obrazovanju, sve češćem zapošljavanju žena, pravom participiranja na izborima (pravo glasa), urbanizacijom i deruralizacijom, promjenom zakona o nasljeđivanju, na način da se imovina dijeli na supružnika i svu djecu neovisno o spolu.²⁶

Potvrdu o povećanom broju navijačica Hajduka, u protekla četiri desetljeća, pronalazimo u fragmentarnom podatku u znanstvenoj literaturi (Perasović, 2015: 185). No iako je evidentan porast njihova broja na tribini, konstantna je i njihova mala prisutnost u jezgri (dakle među *ultrasima*):

Prisutnost oba spola na navijačkoj tribini definitivno je dokaz različitosti u odnosu na razdoblje 1980-ih godina, ali ispod površine brojčane prisutnosti, istraživanjem dolazimo do podataka o konstrukciji tvrde jezgre u kojoj dominira muški spol, a prevladavajuća percepcija svih intervjuiranih aktera (uključujući i žene) izražena je tvrdnjom da postoji svega nekoliko žena koje se mogu smatrati dijelom jezgre. (ibid.)

Promatrajući navijačice Hajduka na Poljudu, vidljivo je da ih ima različitih starosti. No prateći medijski diskurs, vidljivo je da medijsku pažnju dobivaju ponajviše mlade i lijepe djevojke, što osim njihovih fotografija pokazuju i naslovi članaka, poput: „Oluja sa sjevera/ O Hajduče, navijačice su tvoje uvik uz te: Uz podršku ovih vatrenih Torcidašica, ‘Bili’ bi mogli i do trofeja”,²⁷ „Nisu svi na Poljudu gledali

²⁶ Zanimljivo je da iako ovaj zakon postoji više od pola stoljeća, na prostoru Dalmacije i dalje se često primjenjuje običajno pravo nasljeđivanja, tj. da sin ili sinovi nasljeđuju nekretnine, posebice obiteljsku kuću jer je važno da se zadrži prezime.

²⁷ Usp. <https://net.hr/hot/zvijezde/o-hajduce-navijacice-su-tvoje-uvik-uz-tebe-pogledajte-vatrene-torcidasice-jedna-od-njih-je-i-poznata-novinarka-b2bbd3aa-8d6a-11ec-abc8-82bc07655370> (pristup 15. 10. 2022.).

samo na travnjak: I one su privukle brojne poglede! Lijepe navijačice nisu prošle nezamijećeno, pogledajte galeriju, možda se i prepoznate”.²⁸

Navijačice koje godinama dolazi na utakmice, same su navodile razloge, zašto misle da djevojke i žene dolaze na utakmice, ali i razbijale predrasude o tome da se starije žene ne sređuju za utakmicu:

Pazi, žena uvijek ima i, naravno, mladih cura, maloljetnica koje dolaze jer ... tu su i momci i tu su i te ljubavi, privlači ih naravno neko i ko ima malih poremećaja u ponašanju – sve smo to prošle, jel'? Privlače nas momci, jel', koje bi mi sad spašavale. (smije se) I ovaj, tako da imaš uvijek njih na sjeveru, dakle ove mlade. Imaš i nešto starijih žena ka šta sam ja, starijih koje dolaze jer imaju naviku. Ovaj, meni je muž uvijek govori da mu je mater imala prijateljice koje su isto ovako u poznim godinama išle. Dvi pristojne žene ono, ni po čemu ih ne bi vezala uz scenu, ali su odlazile na sve utakmice. Tako da ono, ja mislin da mene isto iz daleka neko da vidi ne bi reka da iden na Hajduka, ali iden. (smije se) E. E, smišno je bilo kad san – ja uvijek iden sa ruksakon i uvijek iman šminku sa sobon. I najnormalnije mi je doć sa ton šminkon, je l'? (...) Ali ono (smije se), tako da moš bit gospođa i na tribini. A moš bit i puknuta! (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

Prema stavovima sudionika istraživanja, navijačice se dijele na one „prave“ koje redovito idu na gostovanja i one koje povremeno odlaze na utakmice. Navijači različitih generacija, kazivali su da je uvijek bilo djevojaka i žena koje su bile jako aktivne, odlazile na sve domaće i gostujuće utakmice, pojedini su isticali da poznaju navijačice:

Par cura mislin, cura – žena u biti, sad su već u, ne znan, 40-ima i tako to – da imaju priko 200 gostovanja. (m, r. 1995., Split, vss)

Ima ih i to onih pravih, koje su ono, koje isto idu svugdi. Nema ih puno, al' ih ima. I te ono – okej, te poštujen, al' opet ima onih puno više šta dolaze iz đira: 'Ja san bila, vidila, slikat ću se' i tako to. (m, r. 1995., Kaštel Stari, sss)

No unatoč tomu što neke navijačice poštuju, smatraju da je navijanje ipak „muški“ svijet jer žene ne mogu sudjelovati u brojnim navijačkim aktivnostima, posebice organiziranim tučama. Sociolozi Perasović i Mustapić (2018; 2013) navode da su žene na tribinama, posebice sjevernoj, među *ultrasima*, marginalizirane. Jedan navijač slikovito je opisao muške i ženske „mogućnosti“:

A je*iga, šta će. Ipak je to muški svit (...) Njih deset – dvadeset koje su ozbiljni ka amo reć navijači, a ove ostale – ima žena krcato! To su uglavnon ...

²⁸ Usp. <https://slobodnadalmacija.hr/mozaik/panorama/paznju-su-zestokim-navijanjem-na-poljudu-privukle-one-lijepe-navijacice-nisu-prosle-nezamijeceno-svi-su-gledali-u-njih-pogledajte-galeriju-mozda-se-i-prepoznate-1234473> (pristup 15. 10. 2022.).

Simpatizeri, koje idu na svaku utakmicu, al' ... idu u mirnon điru ono. Sa', ne znan – ne mora ić sa momkon i braton. Ide sama, sa svojon ekipon ono. Ima njih krcato... Ali rijetko ćeš njih vidit u nekin tućama. Di će žena? Mislin... Dođe i u kombiju! A sad nisan nikad čuja... Pale baklje i to, al... Nisan nikad čuja da su bile u nekin tućama. Neš njih vodit na organizirane tuće i to. (m, r. 1975., Split, sss)

Razliku između navijačica slikovito objašnjavaju primjeri kazivanja:

Pa iskreno mislin da... su tu problem cure koje dolaze na tribinu iz razloga šta će one doć tu, pokazat će se ili in je baza šta in je momak navijač... Čisto da dobiju na važnosti, da se uližu malo toj muškoj ekipi. Al' isto tako znan, tipa s Pujanki, imaju dvi – tri cure šta imaju priko sto gostovanja, šta žive za Hajduk. Ima iz Makarske isto par cura šta ih se više cijeni, nego onooo... Ne znan, ova Hana – ona je od mene deset puta aktivnija (...) Neće njima niko ništa reć, kužiš, al' ono. Točno to moš vidit po osobi jel' ona tu došla ka jer ona voli Hajduka ili ona tu voli ono, znaš te... muške i tu mušku pažnju, znaš ono. Malo će ka... Pokazat se. (m, r. 1998., Split, student)

A ima žena uvik tu, a sad koliko su ono infetane, neman pojma. Razumiš, vamo di san ja nema žena, ono. Ili dođu neke ono na istok, naperlitane, s nekima u društvu ka, onda se mi zaje*ajemo: 'Vidi, ova zna ekipu iz Dnjipra '84²⁹ iz šuca!' Ka vidi se da je prvi put na utakmici čin on gleda kartu ka di će sist, vidiš da je prvi put na utakmici, razumiš. To je ono isto – mislin! To je super šta je tako, al' ono... Malo je to, ovi... nama bezveze jel' ti si, ono, mrzneš mu*a na Marsoniju u drugi misec po buri, a ovi dođu kad je ljeto i velika utakmica, onda od njih ne moš uč, ne moš sidit, ne moš pušit travu, ne moš ništa, razumiš. Još ti dođe ka: 'Ja tu sidin.', 'A jee, ti tu sidiš!' Ono... Ti sidiš tamo! Razumiš, ono... (m, r. 1979., Split, sss)

U ovom istraživanju, nitko od intervjuiranih navijačica niti navijača nije znao je li ikada ijedna žena bila u jezgri Torcide. Jedan kazivač koji je bio u jezgri kazao je:

Pa mislin da nije. Da je baš u jezgri, nije, al' ono dosta je – neko je – dosta je tih ljudi iz jezgre imalo neke cure koje su isto išle na utakmice iii – al' nisu ka bile uključene u neke... ne znan, neke odluke ili takve stvari, ali ka, bile su dosta... amo reć upućene jer su išle na gostovanja i tako... možda njih četri – pet koje su baš ono isle... cilo vrime. (m, r. 1995, Split, vss)

Mislin, neće ona bit u jezgri ipak... Bit će blizu. A bit će blizu, je*iga. Neke žene tamo svi znaju, je*ote. I to u – ne znan... Jedna je profesorica u školi na primjer, za koju ja znan. Ima tu svega. Ima tu ozbiljnih ljudi. Ima tu baš svega... Pari mi se da ih je (sve) više. I ono, ne samo mulica, nego i žena ono od tri banke, četri banke. Znan ih ja desetak sigurno... (m, r. 1975., Split, sss)

²⁹ Dnjipr iz Dnjipopetrovska, tadašnji Hajdukov protivnik u Kupu UEFA.

Ulazak u jezgru *ultrasa*, vrlo zatvorenu i dominantno mušku grupu postiže se zaslugama. Istražujući talijansku nogometnu skupinu, sastavljenu od *ultrasa* i *ultrašica* Ilaria Pitti na osnovi etnografskog istraživanja analizira sudjelovanje žena na ultras sceni. U ispitivanju uloge i položaja žena unutar razmatrane grupe, autorica skreće pozornost na njihovu percepciju postojećih rodnih razlika pokazujući kako ultrašice objašnjavaju nejednakosti između muškaraca i žena na temelju spola tj. bioloških razlika. Zaključuje da postojeće obrasce muške dominacije potkrepljuju rodnim identitetom u muškoj skupini. Umjesto da dovode u pitanje mušku dominaciju i suodnos spola, autorica zaključuje da su naponi navijačica usmjereni na to da budu prepoznate kao *ultrašice* „unatoč tome što su žene“ (Pitti, 2018: 1). Andrew Hodges (2018), također zaključuje da bi navijačice bile prihvaćene u navijačkoj skupini, moraju pristati na „muška pravila igre“. Iako u ovom istraživanju, navijačice i navijači smatraju da je dio navijačica „pravih“ da su neke navijačice aktivnije i od navijača, niti jedna navijačica nije pokazala interes, niti pozna neke druge navijačice, koje bi htjele sudjelovati u jezgri Torcide.

Na organiziranim gledanjima utakmicama koje sam pratila u kafićima na Pelješcu i Splitu tijekom ljetnih mjeseci bilo je i dosta žena. Uglavnom su dolazile mlade djevojke i žene s malom djecom koje su bile lijepo uređene, odjevene kao za večernji izlazak. Često su zbog buke sjedile separirane na udaljenijim stolovima, koji su se nalazili dalje od vanjskog televizora pred kojim su bili uglavnom muškarci navijači te mlade djevojke. Kada sam bila u nekom društvu gdje je bilo i žena pokušala sam otvorenim razgovorima dobiti informaciju o razlozima njihova dolaska i interesu za Hajduk, no razgovori su brzo završeni uz najčešće odgovore: „A di bi tribala bit?“

Ilaria Pitti (2018) ističe da posljednjih godina raste broj istraživanja o navijačicama koje su fokusirane na njihova iskustva (Papa, 2011; Pope & Williams, 2011; Llopis Goig, 2007; Selmer, 2004; Sülzle 2005 prema Pitti). Pitti dalje navodi da ova istraživanja ističu sličnosti u načinima na koje muškarci i žene podržavaju omiljenu momčad (Selmer, 2004. prema *ibid.*), te naglašavaju s čime se navijačice moraju nositi u negostoljubivom okruženju koje karakteriziraju mizogine predrasude i seksistička ponašanja povezana s rasprostranjenom mačističkom kulturom (Farrell et al., 2011 prema *ibid.*). Mogućnosti angažmana navijačica u mnogim navijačkim skupinama ograničena su nizom predrasuda koje žene prikazuju kao „neautentične navijačice“ koje dolaze na stadion samo gledati (muške) nogometaše (Sülzle, 2005; Crawford, 2004 prema *ibid.*).

U ovom istraživanju željelo se istražiti iskustva navijačica prilikom prvih dolazaka na tribinu u odraslijoj dobi (npr. nakon što su prestale dolaziti s očevima), jesu li se njihovi stavovi mijenjali i prihvaćaju li danas navijačice drugi navijači. Jedna navijačica kazala je da se ona još kao dijete morala u svom selu izboriti za ravnopravnost:

Znaš šta, morala sam se ja već u selu postaviti, iako je to manji broj ljudi, ali naprosto igralište nije bilo mjesto za žene, znaš. I u smislu kad bi i došla igrati

ovako nogomet, onda bi uvijek i ti stariji ljudi iz sela komentirali da: ‘Šta cure imaju radit ovdje? ... tako da nije u tom smislu meni ovo bilo ništa novo, već sam se naučila donekle postaviti. Onda sam naučila da ...’ Ok ja sam sad tu, mene ovo zanima i nije me briga’ plus nisam ja nikad išla, u Zadru je stadion manji i nije da imaš tu grupicu kao ultrasa... ko kod Hajduka na sjeveru sad da ti imaš neki žešći kor veći pa da je kao u tom smislu zastrašujuće... Osjetiš ti neki tip pogleda ili neka dobacivanja ili komentare (...) ali onda se isto ljudi s vremenom, ako dolaziš... na tebe naviknu. Ali moraš biti dosta ono, ka: ‘A dobro, nije me briga. Evo me, tu sam.’ (ž, r. 1990., okolica Zadra, vss)

A prvi put (na sjevernoj tribini op. a.)... Ajme. Ne, ne grozno. Ne ajme grozno – nisan se osjećala ni nelagodno, nego je to meni sve bilo ono haaa (imitira gledanje oko sebe u čudu op. a.). Više san gledala ljude oko sebe i ljude na tribini, nego utakmicu prva dva-tri puta možda jer je to ono – malo je amo reć šok. Još pogotovo zato šta je to bilo lito. Svi ti tipovi su bili goli, bez majice i meni je to bilo ono šta je ovo sad: ‘Di san ja ovo došla?’ I bila san jedina ženska u krugu 20 metara... (navijačica je osjećala i primijetila i da nju navijači promatraju, op. a.) od dosta ljudi koji idu na sjever san čula da: ‘Žene idu na sjever tražit k*rac.’ Čula san, čula san, to mi je reka jedan sugovornik: ‘Ne vagini na tribini!’ (smijeh) Al’ onda ono kasnije me više nije bilo briga. Došla san pogledat utakmicu i to je to. (ž, r. 1996., Split, vss)

Na pitanje navijačima jesu li čuli za uzrečicu „Ne vagini na tribini“, i što misle o takvom stavu, kroz smijeh su objašnjavali da je to zato što se mora rimovat „ka i sve drugo“. Svi navijači naglašavali su da je Torcida „muška“ skupina, no dio ih je kazao da nema ništa protiv da i djevojke i žene dolaze na stadione. Objasnjavali su da su od dijela navijača djevojke i supruge također navijačice, da im je bitno da one „razumiju“ što za njih znači navijanje i da znaju „kada mogu a kada ne s njima, u čemu mogu, a u čemu ne mogu sudjelovati“. Jedan navijač je kazao:

Uvik je bilo nešto žena, al ono ka: ‘Šta će žena na stadionu?’ ... al ko da je iko drža previše do toga... bilo je par grafita (...) Nikad nisan čuja da ih je to spriječilo. Šta te boli ku*ac šta budala misli.... Al nije, nego zato šta se uglavnom kontalo da ženske tu, ne znan, ono, iz đira. One tu došle – trea vatat momka i grebat se za dim, drogu ili šta ja znan. Tražit igrača za udat se, pa ka zato. (smije se) (m, r. 1975., Split, sss)

Ovo kazivanje, kao i većina drugih potvrđuje većinu muških navijačkih razmišljanja o razlozima zašto djevojke i žene dolaze na utakmice. Tijekom istraživanja u medijima i javnom navijačkom diskursu bilo je aktualno da su *ultrasi* talijanskog kluba Lazija zabranili pristup navijačicama u prve redove. Na ovo je reagirala Marija Čaćić, feministička analitičarka koja je izjavila da ju to ne iznenađuju, s obzirom na njihove ranije rasističke, antisemitske i fašističke ispade te objasnila:

Dva su moguća razloga: prezir prema ženama i paternalizam. Prvo, zato što oni drže da žene ne mogu biti prave navijačice, jer obično same nikad nisu igrale nogomet te ga stoga ne mogu razumjeti. Nadalje, žene pozicioniraju u odnosu na sebe, muškarce, pa u proglassu govore o 'ženama, suprugama i djevojkama'. Jedne su one koje na tribine dolaze jer traže partnera, druge zato da mu udovolje.³⁰

Konzultirajući međunarodnu literaturu o navijačicama (Pope & Williams, 2018: 161) autori se pozivaju na druga istraživanja u kojima se navijačice opisuje kao disfunkcionalne seksualne predatorice (Crawford & Gosling, 2004 prema *ibid.*), da su podređeni subhuligani (Cere, 2003 prema *ibid.*) ili gledateljice koje svojom prisutnošću na sportskim događajima pregovaraju o povijesnim oblicima muškog sportskog suprotstavljanja (Jones, 2008 prema *ibid.*). Više autora u svojim radovima navodi da rezultati istraživanja pokazuju da se stereotipno o navijačicama smatra da nemaju znanja o sportu, niti klubu za kojega navijaju te ih se smatra neautentičnim u navijanju (Esmonde et al., 2015; Hoeber & Kerwin, 2013; Crawford & Gosling, 2004; Crolley & Long, 2001 prema *ibid.*).

Tijekom istraživanja primijetila sam da dosta mladih djevojka odlazi na utakmice i da to podržavaju i članovi njihovih obitelji, no rijetke su navijačice koje desetljećima prate nogomet. Razgovarajući neformalno sa suprugama i majkama navijača,³¹ od kojih neke imaju i mlade nevjeste zaključuje se da većina navedenih smatra da je ženama nakon udaje, posebice nakon rađanja, mjesto 'kod kuće', što govori o prakticiranju ukorijenjenih tradicijskih rodnih uloga. Na moje namjerno provokativno pitanje, majkama i suprugama navijača: Što mislite o tome da žena ode na utakmicu, a suprug ostane kod kuće npr. s djecom? Najviše odgovora je bilo „Nema šanse (smijeh)”; (začudeno) „A tebi/tvom mužu je to normalno?” Opsežniji odgovori su bili: „To neš nigdi nać! Moj muž je nediljom išo na utakmicu, a ja sam doma peglala za drugi tjedan, radila s dicom domaći... eventualno ošla mater.” (ž, r. 1956., okolica Sinja, sss); „Da mi sin bude doma, a nevista na utakmici?! Ja jesam za tu ravnopravnost, no zna se red, di je kome misto i šta je čiji poso!” (ž, r. 1961., Pelješac, sss); „A draga moja, nije ti ovo Zagreb. Ovdí moš sama jedino u spizu i u frizera... ode ti je to sve još jako primitivno” (ž, r. 1978., jedan otok, Split, sss). Samo dvije visokoobrazovane navijačice, u tridesetim i četrdesetim godinama života kazale su da je to kod njih normalno. Istraživanje Drpića također potvrđuje da navijačice nakon što „postanu majke, bitno umanjuju aktivnosti u navijačkom svijetu jer ih nema tko zamijeniti u obavljanju obiteljskih obaveza” (2021: 21). Iako istraživanja na razini Hrvatske pokazuju da su promjene u rodnim ulogama i smanjivanju

³⁰ Usp. <https://www.dw.com/hr/navija%C4%8Dice-na-mu%C5%A1kim-nogometnim-utakmicama/a-45223891> (pristup 16. 10. 2022.).

³¹ Budući da je njima postavljeno samo jedno pitanje, nisu navedene pod broj ukupnih intervjuiranih kazivača u metodologiji.

patrijarhalnih obrazaca ponašanja vidljive kod mlađe populacije koja u većem dijelu podržava egalitarnije partnerske odnose i podjelu rada u obitelji (Klasnić, 2017; Leinert Novosel, 1999), autorice zaključuju da su još uvijek najvidljivije rodne nejednakosti unutar obitelji. I druge žene s područja Dalmacije, u neformalnim razgovorima na druge teme, isticale su da je u odnosu na Zagreb Dalmacija puno patrijarhalnija, a time je i položaj žena drugačiji. Primjerice nerijetko sam čula da se ženi kaže „luda ženska glavo“, i to ne samo da im kažu „muške glave“ (koje lokalna zajednica smatra pametnima), već to kaže i žena ženi pa čak i službena osoba, npr. u ljekarni farmaceutkinja stranci i turistici koju prvi puta vidi.

Starije navijačice primjećuju reakcije mladih navijača na njihov dolazak i boravak na utakmicama, tj. tribinama (istočnim, sjevernim) upravo zbog njihovih godina. Vlastito iskustvo opisala je navijačica:

Da. Jako (...) nemam osjećaj koliko imam godina pa u svojim godinama dođem stvarno gledat. Kad uđem na stadion, ja ne mogu disat od ljepote. Ja bi mogla bit sama na utakmici (...) jer baš volim gledat nogomet (smijeh) ... prije tri godine, došla sam na stadion, sjedila sam sa ... sestričnom ...sinom i nekim dečkima i onda sam čula iza: 'A vidi ove žene, vidi ove žene, vidi stare!' Ja uopće nemam osjećaja da sam – ja stara? ... mislim tada sam imala 48 godina, okrenem se ko zadnja nezrela osoba: 'Slušaj mali, ja sam ovdje na stadionu od '79.', ja se njemu idem puvat... (u facu, smijeh, op. a.) ... i onda: 'Dobro, dobro, oprostite, oprostite' I – sljedeća utakmica koju smo igrali ... smo izgubili, ulazim na tribinu, a oni dođu meni 'Di ste?' pozdravljaju rukom u rame onako navijački, boksački (smijeh). Ali sad se već prepoznamo tamo... (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Redoviti odlasci na domaće i inozemne utakmice, mijenjaju se s obzirom na životne okolnosti, no iz kazivanja je vidljivo da je Hajduk prisutan u svakodnevnom životu, ne samo navijača već i navijačica:

Idem na sva gostovanja na koja mogu ići... A i vani sam prije, sad ne. Prije, dok sam bila slobodna, da. Otkad imam djecu ne mogu, ali ja potičem sina da ide i ja se uopće ne bojim nimalo da on ide tamo jer mislim, znam jednostavno kakva su to djeca. Sebe bi opisala, ja sam stvarno zalučena tim Hajdukom. Znači uvijek, svaki dan čitam vijesti o Hajduku, odmah moram na njihovu stranicu, vidjet šta je s njima novo i u novinama šta je novo o Hajduku. Pratim koga kupuju, koga ne kupuju, tko je došao... Tako... Baš sam prava (smijeh). Sve ću otkazat ako imam ić na utakmicu, vodit druge... Oblačim se, imam jednu majicu. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Navijačice također sjede na različitim tribinama. Na pitanje kako bi opisali navijačice na sjeveru različita su kazivanja, najčešći su odgovori:

Ima svega. Amo to reć, to su neke kvartašice, klošarke, žele gurat taj neki đir, znaš ovo-ono. (m, r. 1995., Kaštel Stari, sss)

Pa imala si ti i na Hajduka šta su ženske imale transparent svoj. Imale su zastavu šta su nosile. Bilo je njih desetak. (m, r. 1998., Split, student)

Al' ja tipa sad ne bi – ne bi naprimjer doša sa curon na sjever navijat... To ne bi nikad napravija. Al' ono naprimjer otiša bi na istok sist i pogledat s njon.... Ka, tu iman ekipu, tu znan ono– želin divljat, želin bit svoj. Naravno da ćeš tražit curu koju, neš se praviti nešto isprid nje, jel'? S kojom ćeš imat otvoren odnos... Niti znan da bi ko od mojih naprimjer. (m, r. 1998., Split, student)

Navijačice su u djetinjstvu na utakmice odlazile s očevima, kasnije s prijateljicama, što neke i danas najčešće prakticiraju, neke odlaze i same, a neke s članovima obitelji:

Otac me vodi na istok i počea me puštat na sjever u srednjoj. I to zato šta san imala jednog momka u razredu koji je isto iša na sjever ... moj otac ... Zna ga je i počea me onda puštat s njim i sad s prijon iden na sjeverozapad (...) (ona, op. a.) je godinama pretplatnik na sjeverozapadu i onda eto ka. Ako već ona ide, iden i ja s njon... nas dvi i eventualno njena nećakinja i sestra... Ne idemo ono – nije to ka ekipno nešto ili da se družimo s ljudima na tribini... (ž, r. 1996., Split, vss)

Zanimljivo je što su navijači naveli da iako imaju djevojke koje prate nogomet, rijetko odlaze na stadion u parovima, već u muškom društvu, a one u ženskom. Razlog odlaska s prijateljicama, i u slučaju da su im momci navijači, vidljiv je u ovom primjeru:

Meni totalno isto paše jer mi je to dobra baza ka. U drugu ruku... sad da dođe bilo kojoj momak, tipa bija je moj momak na zadnju utakmicu sa nama i mislin da nije nikome smeta, nije smeta ni meni, al' da mi je ka... Prvotni gušt mi je ić sa njima tamo se zezat i bit solo, stvarno je. A ti neki pogledi – toga će uvijek bit. Dapače, one su malo (prijateljice op. a.) naprimjer infišanje u balun od mene, a ja san ti ono đir pratin Hajduka i pratin KK Split ... a one će pogledat i ono europsku ligu ... nerijetko čujen od njih da su dobile neki komentar ka: 'Šta ti tu ka žensko sad tu imaš pratit?' (ž, r. 1991., Split, vss)

Kao i navijači, i navijačice su kazivale da su im dani kada su utakmice posebni:

Od starta je taj dan drugačiji, energija je drugačija u zraku i mene je to nekako privukla iiii imala san neki mali krug ženski onako koji je odlazio na te utakmice... išla san i na sjever poprilično često i tu je jedan dobri ženski, ova ekipa ... one su sjajne cure koje redovito odlaze. (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

I ne da san indoktrinirana okruženjem navijačkim, nego zapravo san duboko toga svjesna i k'o građanka, jel'? I ovaj, ko neko ko prati sport. Nogomet je prekrasan sport, dinamičan, 90 minuta je to čiste rapsodije kad se igra dobar

balun. Hajduk je ima svoje svijetle i svoje loše momente. Nekad na utakmici i ne vidin toliko koliko te zapravo općini atmosfera. Pogotovo kad je derbi – to je jedno... To je ono vanserijski. I taj moment – da dan počinje puno ranije kad je derbi jer onda imaš krug svoj s kojim se nalaziš pa je piće pa je ručak neki zajedno pa je roštiljanje pa je negdi kvartovski neki moment (...) Tako da recimo moji ti uvijek tamo roštiljaju, uvijek se ono, ladi se vino, led je, sve je tu. Ovaj, ili ono baza kad je bilo 100 godina Hajduka – pa to nema nigdi! To je svaki kvart živija za to. (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

Navijačice znaju da postoje i ženski navijački klubovi, posebice u europskim klubovima. Paralelno ističu da je Dalmacija patrijarhalna sredina:

E to je interesantno, ženske navijačice... Mi se svi malo gledamo onako (smijeh, ispod oka, op. a.) Znači sad je baš popularno, puno djevojčica i puno više ženskih na stadionima ima nego kad sam ja išla ono kraj sedamdesetih i osamdesetih ... Sad je nedavno osnovan klub Bad Blue Girls i baš razmišljam i mislim da se nikad neće osnovati ženska Torcida jer svi znaju da je Torcida muška i ženske mogu reći – nije to baš ko ženska u Torcidi, nije ona prihvaćena baš ko muški, to je jer ono, mislim da se ipak još čuvaju te tradicionalne vrijednosti. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Za razliku od Torcide, koja je „muška“ skupina, udruga Naš Hajduk okuplja i žene i djecu. Predstavnici udruge izjavili su da je od tadašnjih oko 40 000 članova, 6100 bilo članica. Te da: „Što se stava udruge tiče, ali i našeg djelovanja, možemo reći da ne postoji nikakvo razlikovanje po spolu. Žene aktivno i ravnopravno sudjeluju i u operativnom radu udruge“³²

To je članstvo u našen Hajduku. To je sad – ovaj Jakobušić³³ je sada iznio taj podatak ... brojka raste. Meni je to super da san u tih 20%. Nije mala brojka i ono, nekad mi se čini toliko ih nema u političkim strankama gdje ih i zakon negdi obvezuje, da imaju zip model pa se ja zezam da treba napraviti zip model među navijačima (smije se) pa da bude ono jedna žena – jedan muškarac. Ali mislin da ima tendenciju tog rasta i mislin da je važno da nas se vidi na različite načine, i da nas ima, i da smo različite životne dobi, i ja bi rado o ovome govorila na raznim mjestima... da se čuje ova druga dimenzija. (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

Udruga Naš Hajduk, povodom Dana žena, 8. ožujka 2017. godine organizirala je izložbu fotografija „Žene na tribinama“, fotografkinje Maja Prgomet. Jedna navijačica, čija je fotografija s tribina bila na toj izložbi, kazala je da je izložba potakla i osvijestila priču i o ženskoj navijačkoj sceni. Jedna od članica udruge, Tanja Radmilo, tom prigodom kazala je:

³² Usp. <https://www.dw.com/hr/navija%C4%8Dica-na-mu%C5%A1kim-nogometnim-utakmicama/a-45223891> (pristup10. 10. 2022.).

³³ Lukša Jakobušić predsjednik uprave HNK Hajduk 2020. - 2024.

...ne smijemo zaboraviti sve žene koje su ugradile svoje živote u borbi za ženska prava. Ako želimo, a želimo, da se provodi Zakon o sportu, onda želimo ratifikaciju Istanbulske konvencije. Ako ne podržavamo nasilje na stadionu, onda ne podržavamo ni nasilje nad ženama ni u obitelji. (N. T., 2017)

Od svih intervjuiranih navijačica, dvije rekreativno igraju nogomet i danas. Jedna se osvrnula na nastavu Tjelesnog i zdravstvenog odgoja u osnovnoj školi, kada je nastavnik redovito samo dječacima davao nogometnu loptu, što mi je u neformalnim razgovorima potvrdio i velik broj drugih sugovornika, a ista situacija je bila i u autoričinoj osnovnoj školi u okolici Siska:

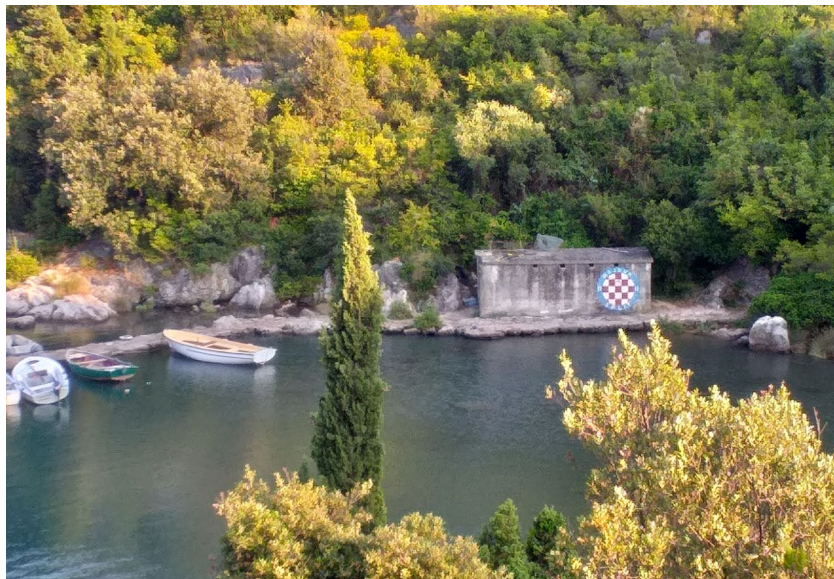
Možda je dio mog nekog otklona bio isto taj što meni kao curi općenito, tipa za igranje nogometa su već bili problemi, pogotovo u osnovnoj školi jer naš profesor iz tjelesnog ... nas je bilo devetero u razredu, tri cure i šest likova – i on bi uredno na tjelesnom odredija da likovi idu igrati nogomet, a cure su uvijek, on je davao navijače za skakanje i onda sam ja tu imala uvijek nekakve pobune u smislu: 'Ić ću igrati nogomet zato što ionako u selu igramo nogomet, van škole igramo svi zajedno nogomet' (ž, r. 1990., okolica Zadra, vss)

Druga navijačica, koja i danas s prijateljicama rekreativno igra nogomet, opisala je iskustvo i komentare mladića kada dolaze na teren i kada igraju:

Cure... s kojima idem na utakmicu – s njima igran balun. Imamo utorkon ka termin ... i tamo smo u početku bile atrakcija. Mislin, i to ti je ono... Doslovno muški se svedu na neku razinu primata ono, znaš ono. Vide tu osam devet žena kako idu igrati balun i onda ono ka: (oponaša gorilino hukanje, op. a.) 'One idu igrati balun!' ... 'Biće bolje igraju od tebe!' Nekome svome kolegi, je li? Do ono krajnosti: 'Biće su sve lez*aće', znaš ono, taj đir... To su ovi šta su glasni, je li, šta ćeš ih čuti, a ima ih ono šta su skroz cool, ali uvijek uvijek se nađe tako neki taj primat šta nalipi se na rubove tih terena i onda ka gleda k'o da je došlo svjetsko čudo igrati, a ne ono došle ženske bacit na balun, razumiš? ... sad smo već predugo u ton prostoru tako da su svi navikli na nas i mi na njih... sad je već to prešlo u ono lipa iskustva. Još kako su tu muški valjda malo zadrti, onda ono kad shvate da si tu stalno... hobi i to, onda se i oni opuste pa sad je to ono već... Zezancija je sve, sve okej. (ž, r. 1991., Split, vss)

3.3. Navijački i /ili regionalni identitet: uloga HNK Hajduk

Provodeći terenska istraživanja u mjestima na jadranskoj obali i zaleđu tijekom ljetnih mjeseci, uočava se prisutnost mnoštva markera/simbola identiteta Hajduka i Torcida na javnim prostorima (ogradama oko cesta, pročeljima zgrada, trafostanicama itd.), najčešće u obliku grafita (slika 14a), murala i natpisa: *Hajduk živi vječno!*, *Torcida natpis i/ili grb* (pa ime mjesta, godina osnutka), *Pape i dida bili su Torcida*

Slika 14a: Obilježja Hajduka u prostoru, Trpanj. Snimila M. Rajković Iveta, srpanj 2021.

Slika 14b: Pape i dida bili su Torcida, Ploče. Snimila M. Rajković Iveta, srpanj 2020.

(slika 14b), *Godine prolaze ljubav ostaje, Da života iman dva ja bi oba tebi da* ili uz šetnice kraj mora upisane slavne Hajdukove pobjede, Partizan-Hajduk 1 : 6 (slika 15). Uz markere identiteta Hajduka i Torcide često su marker nacionalnog identiteta (hrvatski grb), križ (kao oznaka religijskog identiteta), nacrtan vukovarski vodotoranj (slika 16), ponekad i hrvatska šahovnica u velikom slovu U (koje označava

Slika 15: Pobjeda Hajduka nad Partizanom 6:1, 9. 5. 1976. Šetnica Put mora, Trpanj, Pelješac. Snimila M. Rajković Iveta, srpanj, 2019.

Slika 16: Autobusna stanica na cesti Sinj – Trilj, snimila M. Rajković Iveta, srpanj 2021.

ustaški pokret). Na ulazu u pojedina dalmatinska mjesta, poput Pakoštana, preko cijelog zida jedne zgrade veliki je mural generala Hrvatske vojske Ante Gotovine, njegova slika je na pozadini zastave crven-bijeli-plavi uz natpis „dobro došli u misto generala Gotovine“, a na drugom zidu natpis Torcida i ispod njega hrvatski grb

Slika 17: Ulaz u Pakoštane, snimila M. Rajković Iveta, srpanj 2022.

(bez krune, pet povijesnih grbova hrvatskih pokrajina) (slika 17). Većina navijača iz Splita istaknula je grafit THE WORLD'S FINEST – vatra, kotač, Biblija i Hajduk koje su objasnili simbolima najvećih svjetskih izuma, ali i najvažnije stvari za njih. Grafit je napravila Torcida Skalice 2020. koji je i spomen na legendarnu koreografiju s utakmice protiv Evertona 27. 8. 2017. koja je završila rezultatom 1-1. Sve ovo prikazuje jaku isprepletenost navijačkog, nacionalnog, regionalnog i religijskog identiteta, odnosno desna politička uvjerenja. O simboličkom označavanju teritorija navijačkih skupina u Splitu više vidjeti u Nuredinović, 2019.

U velikom broju kafića na prostoru Dalmacije u staklenoj zaštiti izloženi su uokvireni dresovi HNK Hajduka s potpisima nogometaša (slika 18), izvješeni su šalovi Hajduka na zidovima, satovi s grbom Hajduka itd. Poneke pizzerije u ponudi imaju pizzu Hajduk (napravljena je od više vrsta sira i bijele je boje). Neovisno o tome igra li se taj dan utakmica, u javnom prostoru primjećuju se predmeti s motivima Hajduka i Torcide (ručnici za plažu, boce za vodu, novčanici), odjeća (najčešće majice na odraslim muškarcima, djeci, ali i bodijima i kapama za bebe). Na ponekim nadgrobnim spomenicima uklesani su grbovi Hajduka, a nerijetko se pronalaze i umjetni vijenci cvijeća koji su napravljeni u obliku Hajdukova grba.

Identitet navijača razvija se u povezanosti s drugim pripadnicima skupine te razlici s „drugima” koji su suprotni od nas (usp. Nuredinović, 2020: 120). Dio intervjua provodila sam u stanovima i kućama navijača, neovisno o tome žive li na prostoru Dalmacije ili u Zagrebu. U njima su na vidljivim mjestima izloženi ili su u svakodnevnoj upotrebi brojni predmeti s motivima Hajduka koji su ujed-

Slika 18: Uokviren dres HNK Hajduka s potpisima igrača, kafić na Pelješcu (ime namjerno izostavljeno), snimila M. Rajković Iveta, srpanj 2021.

no i markeri navijačkog identiteta (zastavice, satovi, šalice, čaše, posteljina, ručnici, deke itd.). Brojni stariji navijači koji žive u Dalmaciji, kao i iseljeništvu, nose prsten s Hajdukovim grbom, a njihova djeca koriste predmete za školu (od bilježnica, olovaka, ruksaka, majica itd.). Također je primjetno da dio navijača ima tetovaže koje pokazuju da su navijači Hajduka i/ili pripadnici Torcide (npr. istetovirano 1950, godina osnutka Torcide). Sve ovo pokazuje da je simbolika Hajduka prisutna u svakodnevnim životima navijača, ali i ljudi povezanih s njima (beba, djece) od rođenja do smrti. Na račun Hajduka smišljaju se i zanimljivi natpisi, poput onog na pogrebnom poduzeću u Pločama: *Samo Hajduk živi vječno, svi ostali su moji!* (slika 19)

Slika 19: Pogrebno poduzeće, Ploče, snimila M. Rajković Iveta, srpanj 2020.

Tijekom intervjua, ali i u svakodnevnim razgovorima, vidljivo je snažno isticanje regionalnog zajedništva, pozivanje na slavnu Hajdukovu prošlost, posebice velike uspjehe u međunarodnom kontekstu koji su rezultirali i s prepoznatljivošću Splita, kontinuitet postojanja kluba više od jednog stoljeća, kao što je vidljivo u primjerima naracija:

O Hajduku se sve zna (...) I Hajduk je ono za Split, da nije bilo Hajduka, Split bi bija i dalje... Mislin još je uvijek provincija ka i ne bi masu ljudi znalo za Split... Hajduk puno znači za Split i za Dalmaciju općenito... Jer ono, poistovjećuje se. Pa Hajduk je bija ogromni klub. Hajduk je dobiva Manchestere i Reale, ono. Hajduk je igra... polufinale kupa šampiona,³⁴ igra je četvrt finale Lige prvaka, ono. To je bilo, ono... razumiš. I onda si ti, ovi... Iša si, igra si po njemačkima, po danskama, po, ne znan, engleskama, po španjolskama, razumiš, i dolazi klub iz Splita, razumiš, šta je bia ono u Jugi, ka. Uz sve ostalo... Znači bija si uvijek kontra. Tuka si ono Zvezdu, Partizan, ne znan, Dinamo... To su bili klubovi... Ti si bija... još i prije. Od iljadu devesto jedanaeste to traje, razumiš. (m, r. 1979., Split, sss)

Oduvijek je bilo u familiji ... svi ovdje prijatelji ... odgojeni smo u biloj... u duhu Hajduka i jedva čekamo kad će utakmice (...) regionalno zajedništvo! Jednostavno dišeš za to. Ni ja sam ne mogu virovat koliko je ta ljubav jaka ... Dite iz Dalmacije koje se rodi i koje druka za Hajduka, to je jednostavno... Ne može se opisat ričima... To je ono, kako ide ona pisma: 'Bog, Hajduk i niko više' i to je to. Religija neka... Drukčije se odnosimo prema tome. Ja svaki dan odem na Facebook, na internet, moram pogledat nešto i pročitat o Hajduku... (m, r. 1982., Pelješac, sss)

Ee eee. Mislin obožavan – živin taj život i obožavan taj način života i to zajedništvo, ta skupina - to mi je... najdraža stvar na svitu. Mislin sad iden u nedilju u Zagreb na Hajduka. (m, r. 1998., Split, student)

Analizom građe uočavam da pod pojmom zajednice akteri podrazumijevaju isprepletenost navijačke i regionalne dalmatinske zajednice. Regija označava „kraj, područje... označuje prostorni predjel koji se od šire prostorne cjeline razlikuje po nekim osobitostima, rabi se u zemljopisnom, povijesnom i kulturnom pogledu (Heršak, 1998: 227; o regiji i regionalnom identitetu također vidjeti Banovac, Blažević, Boneta, 2004) i regionalizma koji označava „naglašenu (možda pretjeranu) zaokupljenost i/ili ljubav prema vlastitoj regiji...“ (Heršak, 1998: 228). Čitajući literaturu o regionalizaciji, gdje je navedeno da se ista „može razumjeti kao način društvene artikulacije i posredovanja znanja” (Ristić, Marinović, Lazar, 2016: 10), dolazi se do saznanje da slično misli dio intervjuiranih sudionika ovog istraživanja koji su dodatno objašnjavali, pokušavajući mi, kao istraživačici koja ne pripada ovoj regiji, dočarati kulturu i mentalitet iz kojeg dolaze, odnosno objasniti sve što je po njima bitno da bih shvatila značenja koja su njima važna.

³⁴ Kazivač griješi. Hajduk je igrao polufinale Kupa pobjednika kupa i Kupa UEFA-e, ali ne i Kupa europskih prvaka/Lige prvaka.

Pripadnost, navijačkoj a time i regionalnoj zajednici stječe se rođenjem i a nastavlja prakticirati u interakcijama s ljudima istog podrijetla, navijačkih preferencija, a zadržava se i kada se odsele u drugu sredinu. Pripadnost odolijeva različitim izazovima, kao što je vidljivo iz kazivanja navijačice koja živi u Zagrebu i udana je za Zagrepčanina (kojega nogomet ne zanima):

Nedavno je bio jedan veliki sukob u mojoj sadašnjoj obitelji (...) onda mi je svekrva rekla: 'Pa jooj... taj Hajduk!', a ja sam njoj za stolom rekla: 'Pa šta, ja Hajduka više volim i od muža i od djece i od sebe!' (smijeh) Često se pitam šta to znači?, Je li to identitet? Vjerojatno je to i neka nostalgija jer me povezuje i s djetinjstvom i sa tim dalmatinskim identitetom i kako se uvijek druži puno sva rodbina (...) Ja mislim da meni to daje neku pripadnost (...) meni je nevažno jel ikad išta Hajduk osvojio, mi ga jednostavno volimo! Čini mi se da je to ta neka sigurnost, kao da se malo osjećamo nadmoćno, da smo velika zajednica, povezana, iz različitih dijelova... I onda taj dalmatinski identitet, da. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Istraživanje pokazuje i potvrđuje da Hajduk kao nogometni klub ima veliku ulogu u povezivanju navijača odnosno stanovnika Dalmacije u konstrukciji regije.³⁵ Naime, „regionalni identiteti predstavljaju proizvode društvenih institucija i određenih figuracija moći/znanja i da njihove prostorne dimenzije, odnosno fizički lokaliteti izražavaju i uspostavljaju granice u društvenoj stvarnosti, odnosno da usmeravaju i ograničavaju društvene procese“ (Ristić, Marinović, Lazar, 2016: 23).

Ako ovu pripadnost zajednici promatramo kao identitet, može se zaključiti da je to oblik primordijalnog identiteta (Geertz, 1973), koji se koristio za objašnjenje nacionalnog identiteta, no mišljenja sam da je ovdje primjenjiv na spregu navijačkog i regionalnog identiteta. „Izraz „primordijalno“ ima više značenja: prvotno, izvorno, prirodno, primarno, bitno, nepromjenjivo, neizrecivo, predmet odanosti ili posvećenosti i ono što je izvan svjesne kontrole“ (Katunarić, 2003: 150). Dakle, prikupljena etnografska građa potvrđuje da Hajduk ima sva ova značenja za navijače. Da ovakva razmišljanja nisu izdvojena, pokazuje istraživanje Alana Bairnera koji, istražujući odnos između prostora, sporta te formiranja i reprodukcije nacionalnih identiteta, navodi da prostor pruža kontekst u kojem se igraju i gledaju nacionalni sportovi, a igranje i gledanje tih sportova zauzvrat prostoru daje dodatno značenje. Kao posljedica toga, nacija, sport i prostor postaju međusobno prepoznati i povezani te koji u cjelini nude značajne uvide u primordijalno oblikovanje nacionalnih identiteta (Bairner, 2009: 223).

Budući da je jedna navijačica u svojoj karijeri radila s brojnim maloljetnicima istaknula je važnost pripadnosti zajednici kroz sport:

³⁵ O ranoj identifikaciji Hajduka sa Splitom i Dalmacijom vidi Iveta, 2023.

Zanimljivo šta sport čini... u odrastanju... taj osjećaj pripadanja je užasno važan. To je ono temeljna psihološka potreba, kao što ti je pripadanje obitelji, nekom vršnjačkom krugu... Tu ima puno ljudi koji su marginalizirani, zbog svog – svoje osobnosti. Zbog svoje sje*anosti (smije se), svega onoga šta mu je u odrastanju teško, jel'. A odjedanput taj dan je utakmica – on je u filmu, njemu adrenalin raste, znači on je sretan! Endorfin je isto ono do neslučenih dimenzija. Tako da taj osjećaj pripadanja nekom, nečemu je užasno važan. I sad, pazi, oće li se tu on priklonit ... oće li on u klub kad se dođe upisat, oće li on negdi kliknit sa ovin ultrasima ili fjubašima ili već kako sve imaju nazive... Fjubaši, eeeee!... ekipa koja ti isto tako radi ovu koreografiju i jako je aktivna u klubu... Afff... Fjubaši jer su bili ono, malo okrenuti ovom ekstremu više (...)

Znači možeš fanatično, luđački navijat, možeš bit lider u nečemu, ali napraviti to bez raznih drugih devijacija, jel'. (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

Na primjeru citata vidljivo je razmišljanje kako integracija u (navijačku) zajednicu i izgradnja identiteta ukazuju na potencijal nogometa i navijačke scene kao elemente društvene promjene.

3.3.1. Odlasci na nogometne utakmice, navijanje i navijačke ekspresije protiv Drugih

U ovoj cjelini analiziraju se dobiveni etnografski podaci o stavovima navijača prema Drugima. Tko su za navijače Drugi, jesu li se oni i zašto mijenjali od kraja 1970-ih do danas te kako se manifestiraju stavovi prema njima na utakmicama. Budući da se aktivnost navijača, i prema navijačima, a što potvrđuje i literatura (usp. Lalić, Šantek, Perasović, Nuredinović itd.), mjeri odlaskom na utakmice, postavljena su im i pitanja vezano za odlazak na gostovanja, te je li se to i kako mijenjalo tijekom godina. Većina navijača iz Splita i bliže okolice na utakmice Hajduka odlazila je s očevima od djetinjstva, često i prije polaska u osnovnu školu: „Počela san ić na utakmice kad san se rodila, doslovno (smijeh), jer to je nama ono doma bilo po defaultu. Čin se rodiš, moraš ić na Hajduka. Ono, otac me vodi na te utakmice... kad san počela šetat.” (ž, r. 1996., Split, vss). Navijači se sjećaju raznih dječjih dogodovština i verbalnih izričaja prema protivnicima i Drugima. Tako se navijačica prisjetila:

Možda san imala tri – četiri godine (...) I bila je utakmica Hajduk – Dinamo. I predsjednik Dinama je tad bija Zlatko Canjuga. I ja san ti čula oca doma kako govori: ‘Canjuga pederu, Canjuga pederu!’ – jer naravno moraš ka vridat tu suprotnu momčad i sve suprotno. I došli smo ti na utakmicu i ja san čacu pitala ka: ‘Tata, tata, a kad ćemo mi početi vikati: Canjuga, pederu?’ (smijeh) Eto! Mislin, nisan znala šta je to ništa, ali ka ja san čula da se doma viče: ‘Canjuga, pederu’ i meni je to bilo *fun*. (smijeh) Tako da san ja ka dite tila vikati: ‘Canjuga, pederu’. (smijeh) (ž, r. 1996., Split, vss)

Intervjuirani navijači na utakmice u Split samostalno su počeli odlaziti od 13. godine života, ne samo oni iz Splita već i iz okolice:

Bio sam ponosan što sam s 13 godina išao autobusom u Makarsku sa svojim društvom. Bio sam najmlađi, otišao sam na prvu utakmicu. I čak sam učestalo išao... Desetak utakmica, petnaest godišnje bio otišao, kao dječak... (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss)

Učestalije odlaske na utakmice svi vezuju uz srednju školu. Ovo je bilo posebno važno za djecu iz manjih okolnih mjesta koji su došli na školovanje u Split što im je olakšalo redovite odlaske na domaće utakmice. Većina intervjuiranih od mladosti je imala godišnje pretplate. U istraživanju se dotaklo pitanja kako se pripremaju za gledanje utakmice. Tražilo se da izdvoje tko su im najjači protivnici. Kazivače se zamolilo da opišu atmosferu na barem jednoj utakmici koja im je ostala u sjećanju (npr. pjesme koje se pjevaju i protiv koga), da opišu navijačka ponašanja i koji je njihov stav prema tome (više o navijačkoj ekspresiji navijača Hajduka vidi u Pilić, 2002). Dio navijača koji nije bio razgovorljiv, iako su potvrdili nedolično ponašanje, kazivao je da se ne mogu sjetiti konkretnih primjera:

A misliš protiv nekoga drugoga? A nisam ti tu baš da pamtim te zločeste stvari i ružne, tako da ne znam, ne sjećam se stvarno... Iako je bilo poskočica, to su sve kratke pjesme, samo da se uvrijedi protivnika ili tako nešto, i znale su biti dosta grube, da. (m, r. 1999., okolica Splita, sss)

Iz kazivanja navijača koji su bili otvoreniji saznaje se da su navijačke pjesme usmjerene prema drugim nogometnim klubovima, ljudima drugih regionalnih, etničkih, rasnih i religijskih pripadnosti. Navijači znaju jako puno pjesama usmjerenih prema Drugima i drugačijima, no imaju različite stavove prema njihovu izvođenju:

A sve ih znam (...) Evo na primjer šta mene smeta. Na primjer ona 'Šugava Rijeko, puna si Srba, ne brini Rijeko, ima još vrba.' To ja sinu ne dam pjevati. Nemoj mi te... Na Srbe, na muslimane strašno... ima i ona 'Od Vežice do Lovrana...' ³⁶ tako, baš ružno (...) A u Zagrebu, na primjer, navijanje protiv Dinama imputiranjem Boysima da su Bosanci... da nisu oni Purgeri, nego da su Bosanci. Naglašeno je ovo spominjanje bosanstva i onda ono, kad je bio Bandić živ. Vole Bandića, vole Mamića – to su im sponzori kluba Purgera... Sad vidim u zadnje vrijeme to protiv Bosanaca je jako usmjereno isto kad je u Zagrebu, ali protiv Srba strašno. Ili ona 'Visoke peći potpaljujem ja, dva reda koksa, četiri purgera. Purger se dere 'A-a-a-a', bit će pečenja, radujem se jaaa.' ono i onda 'Radujem see', ³⁷ i to je cijela koreografija onako – jedni viču,

³⁶ Kazivači su ovu pjesmu recitali u raznim inačicama, najčešća je: „Od Vežice do Lovrana sve je puno muslimana, od Kantride do Turnića, sve su djeca popa Đujića/djeca Poturica.” Prema objašnjenju navijača pop Đujić “je bija glavni četnik u Dalmaciji četrdesetih. U Kninu. Baš koljač, ku*vin, smeće jedno”. (m, r. 1975., Split, sss)

³⁷ Nije poznato je li većina navijača koja pjeva tu „pjesmu“ svjesna da se radi o obradi pjesme Maljčki beogradske rock grupe Idoli iz 1981. godine.

drugi dodaju, totalno uvježbano... E te meni onako, malo nisu... (u redu, op. a., smijeh) (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Osim navedenih pjesama, koje je većina navijača navela, pojedini navijači još su spomenuli pjesme ili skandiranja: „Petnaesti studenog zgazit ćemo Dinamo, zgazit ćemo Zagreb grad, isti je k'o Beograd” (m, r. 1975., Split, sss); „Mi Hrvati ne pijemo vina, nego krvi četnika iz Knina“ (više navijača); „Od Ilidže do Irana, bit će zemlja muslimana“ (m, r. 1979., Split, sss); „Ubij, zakolji jer Hajduk postoji“, „I šakama, i nogama, i letvama, i bocama – sve za našeg Hajduka“ (m, r. 1979., Split, sss); „Dinamo nabijen na k...“ (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss), „Ajmo, ajmo ustaše“ i „Srbe na vrbe“ (više kazivača).

Poneki navijači više su htjeli govoriti o ljubavi i podršci prema Hajduku, da je ljepše i bolje kada se pjevaju pjesme koje to pokazuju. Svi su izdvajali „Ale ale, ja te volin Hajduče“, refren pjesme „Oluja sa sjevera“ (Vinko Coce). Pored nje svima se sviđa nova pjesma Miše Kovača i Saše Antića: „Ja ne mogu drugo nego da ga volin“.

Navijači rođeni do osamdesetih godina 20. stoljeća naglašavali su da je raspadom Jugoslavije i Domovinskim ratom počelo jače isticanje nacionalizma i desnih stavova na tribinama. Da su netrpeljivost i stvaranje rivalstva između NK Dinama iz Zagreba i Hajduka počele devedesetih godina 20. stoljeća, kao što je vidljivo iz objašnjenja navijačice:

Hrvatsko proljeće i to, dakle bila san mala curica i bilo je na rivi isto tako ono prvenstvo, osvajanje i, ovaj, bilo je jedno ludilo dočeka na rivi, di su svi vikali ono: 'Savka-Tripalo,³⁸ Hajduk-Dinamo!' Znači to su – u Jugoslaviji je to bilo jedan drugi kontekst, jel', to su bila dva naša bratska kluba, jel'?... ali naravno da uvijek rivalstvo postoji... Mrzin Dinamo (smije se) i sve šta je odozgar i gotovo! ... To su ono riči kojima se odgajalo generacije, je l', taj sjever. Zapravo opet to vezano ono uz centralizaciju moći, uz to da je Zagreb privilegirano oduvijek bio, je li, i od '90-ih na jedan drugi način, da je to sad umjesto Beograda, dobili smo Zagreb. Umjesto jednog transparentnog prvenstva, transparentnih prvenstava, mi dobivamo moć jednog čovjeka, lova koja determinira sve, sudačke odluke, kupnje igrače – znači sve je to obojeno, ima tu jako puno politike! ... I ovo je – ovo je isto jedan dio političke borbe za drugačije i za bolje društvo, u jednon velikom segmentu... Stvarno, mislin, ako nam poživaju stvari na korupciji, Mamić, sudac i rezultat utakmice – dominacija Dinama i velika lova, koncentracija moći, s lovom moš kupit igrača kojeg hoćeš, a, i možeš dobit utakmicu kako god hoćeš – o čemu pričamo? (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

Većina intervjuiranih navijača, rođenih 1960-ih i 1970-ih, navodila je da su današnji mladi navijači agresivniji i skloni desničarenju. Sudionici ovog istraživa-

³⁸ Hrvatski političari Savka Dabčević-Kučar i Miko Tripalo.

nja objašnjavali su da se desničarstvo manifestira skandiranjem ustaškog pozdrava: „Za dom spremni“, „Ajmo, ajmo ustaše“, dizanje HOS-ove zastave na utakmici, pozdravljanje fašističkim pozdravom, uzdignutom desnom rukom (analizu etiketiranja navijača Hajduka kao ekstremnih desničara vidjeti Perasović, 2015). Navijačica čiji je i sin navijač, ističe da joj to smeta i da mu to ne dopušta:

Vidim da su mlađi malo agresivniji i skloniji su nacionalizmu. Ja se sjećam ... mi smo bili kao ovaj 'normalni nacionalizam' (...) Znači umjereni, primjereni, a sad su baš skloni tim ekstremima. Tipa ja svome sinu ne dam neke pjesme pjevati, ono di idu i na nacionalnoj i klanja (...) možda zato i jer sam i obrazovana... Nisam ja prije toliko doživljavala desnu Torcidu kako sada nekako zna otići... (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Navijači su povezivali navijački identitet s patriotizmom, ali i nacionalizmom. Stariji navijači (od 25 godine nadalje) i obrazovaniji isticali su da sami primjećuju promjenu svojih stavova sada s odmakom te smatraju da bi ipak trebalo postaviti granice:

Sa nekin odrastanjen, s nekin tin poimanjen nekih tih akcija, radnji i toga. Ono, ne znan. Nisan neki nacionalist – da se razumimo, obožavan Hrvatsku, da u ovoj državi sutra bude rat iša bi prvi na crtu, ali vidin tu dosta... Koliko god je pozitivnih stvari, vidin i negativnih stvari (...) dosta je usko povezano... navijanje i patriotizam... Ali ono, neka granica nacionalizma i patriotizma smatram da bi tribala postojat (...) Tipa nervira me šta na nekin nebitnin utakmicama šta se veliča – ne znan – Hrvatska, Vukovar i to. Ja bi više ono da se tu piva, nean pojma, o Hajduku, o pizdarijama... (m, r. 1998., Split, student)

Osim nekoliko navijača koji nisu imali stav o ovome, većina intervjuiranih navijača ne podržava neofašističke stavove navijača *ultrasa* sa sjevera. Pojedini su ovakvo ponašanje pripisivali brojnim mladim navijačima, no paralelno su i isticali da je s njima jezgra Torcide koji su stariji i koji bi im trebali objasniti da to nije u redu. Dio navijača, također pripadnika Torcide, sebe smatra ljevičarima i liberalnima, ali ističu da se u masama na tribinama, posebice na sjeveru i istoku ne može reagirati:

Dosta tih pisama i svi ti koji pivaju ne razmišljaju na taj neki rasistički – na rasističkon levelu, nego se piva jer je amo reć neka provokacija. Provokacija toj drugoj ... I dosta toga- uvjeren san ono da 98% ljudi piva to samo jer svi ostali pivaju... ali isto tako znan da to neće niko, niko ne želi reć: 'Ej, ljudi, ka... jeste normalni, pa šta mi ovo pivamo?' ... nije namjereno da se nekoga uvridi tu na nacionalnoj razini, nego se više koristi ka provokaciju. A sad ono šta... šta to je rasistički napjev, mislin da ljudima koji vode navijanje to nije dovoljno, da oni sad zbog natpisa u medijima ka prestanu to pivot. (m, r. 1995., Split, vss)

Mislin uvijek imaš ti, ne znan, ja se isto smatran lib- na neku stranu liberalnu i ono, otvorenim, al' ja to... ne mogu baš otvoreno govorit. Među takvin ljudima (...) Teške Hrvatine i to i onda uvijek me sprdaju ka (...) Al' da moš otvoreno bit takvog stava, mislin da baš i ne. Pogotovo zato šta su te mlađe generacije, malo su isprane ono i nisu tol'ko osviještene. A to nije Torcida kriva. To je kriva dio – generalno društvo i način obrazovanja. I kako š ti nekome to mlademu – a mlađi su ono, dosta problematični, kužiš. Jer su ono za potuć se. Ti tu – ne znan. Isto desnice – digne šaku ono... Sra*je je ka. (m, r. 1998., Split, student)

Sedmero navijača smatra da se nakon osamostaljenja Hrvatske i Domovinskog rata, desni politički stavovi povezuju s hrvatstvom, a hrvatstvo s ustaštvom i nacionalizmom:

Dosta ljudi se pretvaralo desničarom jer bi ljevičar značija da si ti ne-Hrvat ... kad bi se ti identificira k'o desničar, to je nosilo sa sobom to neko ustaštvo, neke te desničarske stavove i dok nije bilo nekog ono – ka možeš ti bit desničar, možeš ti bit desni po nekin stavovima, ali ne trebaš ono ić u neki neonacizam ... A dok je sad to puno – puno rjeđe da ćeš ti nać nekog neonacista u Torcidi ili ako ga nađeš, na njega ostali gledaju k'o redikula. (m, r. 1995., Split, vss)

Istodobno s promjenom makropolitickog konteksta, u Split se doselilo stanovništvo iz dalmatinskog zaleđa („Vlaji“), ali i Hrvati iz Hercegovine, koji su prema navijačima, rođenim Splitsanima, donijeli svoju kulturu, mentalitet te dodatan nacionalni naboj:

Uglavnon su ti danas navijači, svi su uglavnon ono... (imitira hercegovački naglasak, op. a.) Desn'čari! Razumiš. Pogotovo sad ono u Hajduku. Isto ono, centralna zastava je HOS. (...) Znači ono rugaš se ka crncima bacajući banane, ali to je više u cilju ka omalovažavanja protivnika... Nego, nego tu taj čisti neki ka... Rasizam. Čak i ono, ono malo... Ishitreno! Jel ima boljih načina kako protivnika je*avat. Ne na takav način. I ono hukanje i ti đirevi i sve to – sve debilana. Znači svaka ta ono, ne znan: 'Aajmo, ajmo, ustaše'... po ekipe ka, u biti većina ekipe je protiv, al ono... Ne reagira se baš možda kako bi se trebalo reagirat jer bi bila teška sranja... tuče, pizdarije, razumiš. Još bi se više polariziralo ka sve skupa. Pogotovo šta... Znači, UEFA jako ono, odnosno FIFA! Je jako osjetljiva na rasizam. Znači sve utakmicu su 'Stop rasizam', 'Stop ovo', 'Stop ono'. I sad, normalno, ovi su *Against Modern Football* i, normalno, di će udarat nego vamo di su ovi najosjetljiviji, razumiš. Samim tim ti je kukasti križ ka na... Na Poljudu kad je bija... zna da kad je kukasti križ da je sranje ka, razumiš? Al zna da će napraviti sranje... Mislin, ima ih! Fala bogu... Ekstremnih ono desničara, ono masu. Razumiš. I to su u velikoj većini tamo. Jel je takvi glupi đir, ono. Ali ovo šta su napravili je više, po meni, ka. 'Amo razjebat HNS na taj način', nego šta sami zastupaju te neke ideje, tih sranja. (m, r. 1979., Split, sss)

Ovaj citat, ali i nekolicina drugih, pokazuje da pojedini navijači namjerno rade zabranjene stvari, usmjerene protiv Hrvatskog nogometnog saveza, UEFA-e FIFA-e, odnosno svojim ponašanjem protive se modernom nogometu i na ovaj način šalju poruke nogometnom *establishmentu* (isto potvrđuju i Perasović, 2015:187; i Lalić, 2015). Dio navijača isticao je od 1990-ih: „Hajduk je dugo vodi bitku, još uvijek vodi (glasnije), sa sucima, savezom, vamo-tamo, di te konstantno raketiraju, granatiraju, potkopavaju na svakakve načine.” (m, r. 1995., Kašel Stari, sss). Stariji navijači smatraju da je velik dio „mladih *ultrasa* pod utjecajem starijih pojedinaca“ i da dok s jedne strane na tribinama izražavaju verbalne ekspresije protiv Srba, istodobno slušaju srpske narodnjake:

To prvo gledaš tko napada. Napadaju ljudi ... koji se nisu rodili kad je bio rat, koji nemaju pojma, neg onaj kojemu se nešto desilo i koji je prošao rat sigurno ga ne bi napao jer mu je to rana... Stavljaju se u dio srca ... A to su obično ti 15 – 16 godina, koji su ajmo reć izmanipulirani od starijih... Ovaj može na primjer slušati tu, na toj tribini: 'Ubi Srbina', vamo-tamo, a on nema pojma ni ko je Srbin (...) bio slučaj u Dubrovniku kad su nekome odvjetniku razbili auto zato što ima BG table i onda je u 24 sata oni Nik Titanik ... napravio je karikaturu – znači razbili su mu, crne majice, dva zuba u glavi doslovce i razbili mu auto i zagrlili se: 'Ajmo sad na narodnjake', na cajke (m, r. 1982., Pelješac, sss).

Više navijača smatra da razni uzvici i skandiranja s tribina nemaju izravno značenje, već dolaze s ciljem da bi omeli utakmicu, igrača u napadu, odnosno da se događaji na tribini trebaju sagledati u širem kontekstu:

Sve ti je na n-tu potenciju tako da, znaš ono, nije to generalno rasizam. To je hukanje ako taj, recimo, je dobar pa nan se približava голу, šta, kako ćeš ga drugačije eliminirati iz igre, obeshrabrit, poniziti da ne da gol, da u zadnji čin se nešto dogodi, utječeš mu, jel', psihički ga ideš... Provokacija je neugodna! Neugodna i ružna i ovo znaš, malo san možda i neobjektivna. U onon nekon dijelu mi je to teško jer stvarno ne podržavan. Za mene je Deklaracija o ljudskim pravima Biblija! I funkcioniran i životno i poslovno... na tome je meni sve! Svi su rođeni jednako vrijedni, ali oču ti reć u navijačkom svijetu je to ono... Zapaliti! Mislin svako od njih je valjda jedan put čuja: 'Nemoš, aj pali doma', el'? (smije se) Nemoš palit tuđu imovinu! Ali u ton ludilu... (diže ruke, op. a.) Teško je to nekad racionalno objasniti! ... to navijačko... (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

Istraživanje pokazuje, a primjeri izdvojenih citata potvrđuju, da unutar navijačke scene dio navijača smatra da su mlađi navijači, uglavnom *ultrasi*, desno orijentirani, detaljno navodeći njihova kolektivna neofašistička i šovinistička ponašanja na tribini, no istodobno ih opravdavaju mladosti, neznanjem, da ta skandiranja uglavnom nemaju značenja koja inače imaju već da za njih imaju neka druga značenja. Nakon

trogodišnjeg empirijskog istraživanja Torcide, Perasović (2015) smatra da je kvalifikacija navijača kao „ekstremne desnice“ pogrešna i promašena. Navodeći rijetku frekvenciju, kontekst ovakvih skandiranja (također navodi utakmice Hajduka s NK Rijekom i ritualno provociranje i ponižavanje Armade), te značenja koja navijači pridaju svojim skandiranjima i drugim ekspresijama, objašnjava da „za većinu aktera uzvik „za dom spremni“ predstavlja vezu s Domovinskim ratom, a ne s Drugim svjetskim ratom, također većina ljudi iz jezgre smatra neprihvatljivim skandiranje „ajmo ustaše“, koje se pojavljuje još rjeđe nego „za dom“, a mnogi su ispitanici izjavili da dio toga što na stadionu viču ne bi ponovili u drukčijem kontekstu i da su takva skandiranja prisutna zbog provokacije i dišpeta.“ (2015: 192) *Dišpet* (prkos, inat) „u ovom slučaju znači otpor moćnicima koji prijete sankcijama, a pojačan je činjenicom da HNS predstavlja moć u lokalnom okruženju i da od ovakvih uzvika trpi štetu sličnu onoj od bengalki.“ (ibid.) Ovakvo objašnjenje djelomično se može iščitati i iz prikupljene etnografske građe u ovom istraživanju, no navedena ponašanja drugom dijelu intervjuiranih navijača smetaju i osuđuju ih i upravo te navijače smatraju ekstremnom desnicom. Pored toga, postavlja se pitanje na koje je ukazalo i nekoliko intervjuiranih navijača: ako je Torcida strogo hijerarhizirana skupina čija jezgra odlučuje o radnjama i izgledu tribine, radi li se o pojedinačnim nedemokratskim radnjama ili je to stav jezgre? S druge strane postavlja se pitanje opravdava li psihologija mase, neznanje i krivo tumačenje neofašistička, šovinstička i rasistička skandiranja i transparente? Osim toga, skandiranja s tribina kojima zazivaju i veličaju zločinački režim ne mogu se pravdati nikakvim prosvjedima i navodnom borbom za poštene odnose u nogometu, čak i ako ne izražavaju prave političke stavove onih koji to uzvikuju.

Dio starijih navijača je ukazivao na nedostatak znanja iz povijesti, činjenicu da je Hajduk bio partizanski klub koji je odbio talijanske fašiste i ustaše i da im nije jasno zašto se (neki) *ultrasi* poistovjećuju s njima i veličaju ih. Uglavnom, provedeno istraživanje pokazuje da su navijački Hajduka i njihovi stavovi heterogeni. O povijesti Hajduka napisane su brojne publicističke knjige u kojima je jasno vidljiv stav kluba u pojedinim povijesno-političkim okolnostima, uključujući razdoblje Drugog svjetskog rata i poraća (usp. Dežulović, 2022; Eterović, 1989; Eterović, Reić & Vukašin, 1981. i slične monografije objavljujane povodom godišnjica kluba). Dva navijača i jedna navijačica rekli su da čuvaju Hajdukov dres za zvijezdom koji desetljećima imaju u obitelji.

Osim navijačkih pjesama usmjerenih prema Drugima, dio navijača svoje stavove izražava bacanjem predmeta na stadion (od upaljača, boca, dezodoransa, parfema, bengalki, čupanja i bacanja sjedala od stolica do paljenja stolica (u navijačkom žargonu „grijanja tribine“) i drugim verbalnim izražavanjem. Stavovi o ovim navijačkim aktivnostima različiti su, no veliki dio intervjuiranih navijača ih odobrava uz objašnjenja:

To je poseban adrenalin, ono palit pirotehniku i sve to. To je top! Razumiš, ima tu različitih metoda i snalažljivosti kako to unit. (m, r. 1979., Split, sss)

Kad san bija mlađi, s tin san se više bavija. S tin stranjima. Unošenjen i to, al' sad ono, je*iga... iman ono malo godina, iman i posal i ka, karijeru i to sve pa, pa ka. Ne da mi se baš zaje*avat s tin. Al' mis', da je legalno, prvi bi uša sa ruksakon pirotehniku jer meni je to teški top... bacanje baklji i pirotehniku. Ja san apsolutno za. Je malo ekstremno, je nekad u krivin trenucima, je da ti nekad sje*e cilu utakmicu, šta prekiš utakmicu pa ovi loše igraju, ali mislin da je to čisto čar navijanja. I da nema toga da se doslovno gubi jedan cili segment koji predstavlja... to sve... Mis' da toga triba postojat. Isto ka šta triba postojat i nereda nekad i, ne znan, tuča i to sve. Mislin da je to, da iti jedan taj segment oduzmeš, doslovno bi izgubija ono, identitet toga svega. (m, r. 1998., Split, student)

Veći dio navijačica podržava paljenje baklji, no za razliku od navijača, one osuđuju uništavanje klupske imovine:

Generalno ne podražavan, ali da pridaje nekon dojmju i atmosferi... Ova utakmica protiv Rijeke oni su zapalili dosta tih baklji. To je stalo unutar Torcide, lipo je izgledalo, nije nikome ništa nigdi završilo, super. Al' ima tih nekih utakmica kad i na sjeveru znaju zapalit stolicu. Ja gledan... Brate, svon. Klubu. Pališ. Je*enu. Stolicu. Pa šta ćemo s glupon glavon? Znači uništavaš imovinu svom klubu. To mi je totalno nebulozno, a pogotovo kad ih bacaju u teren i onda se sve to prekida (...) Navijaš za svoj klub, a nabijaš mu kaznu s tin bacanjen baklji u teren, s tin izvođenjen nereda, s tin prekidanjen kad ne triba. Znači svon klubu to radiš koji želiš da pobijedi, koji želiš da nešto postigne, jel'? Tako da mi taj dio stvarno nikad neće bit jasan, zašto to rade. (ž, r. 1991., Split, vss)

Stavovi o korištenju pirotehniku, kod nekoliko intervjuiranih navijača i navijačica podvojeni su, no podvojeni su i kod jedne osobe, kao na primjeru navijačice:

A ne znaan... s jedne strane mi je to u redu... ljudi znaju stradat... je neko bacija petardu, veliku... oni topovski udar valjda... vatrogasci su ti išli sklonit to s tartan staze i to mu je puklo i čovik je osta bez, ne znan, dva-tri prsta... I šta ljudi, znači, pale stolice na Poljudu, šta je meni ono... gađaju se bakljama, baklje se bacaju u teren... Svašta se baca u teren. To mi je nee, ali opet s druge strane opet ti ta pirotehniku zna nekako bit lipa... Nekako opet bude neki doživljaj, to sve vidit... to uništavanje, bacanje, razbijanje, bacanje u teren – to mi je ono... (ž, r. 1996., Split, vss)

Nedozvoljene se radnje puno oštrije i ozbiljnije kažnjavaju na međunarodnim utakmicama u zapadnoj Europi. Četvero navijača kazalo je da stranci dolaze na Poljud i samo zbog navijačkog doživljaja koji mogu ovdje iskusiti. Među stranim navijačima također ima crnaca, no oni navijačima ne smetaju jer donose novac:

A je*iga! To ide u to! Te baklje- zašto misliš da stranci priko lita dolaze na Poljud? Radi dobrog nogometa, a? (nasmije se posprdno, op. a.) ... To je njima doživljaj! Oni dođu ode- je*ote, znaš ti koliko tih stranaca bude oko Poljuda? ... to je krcato stranaca. Baš krcato. Čuješ ih. A na kraju krajeva vidiš ih! Nemoš ih falit. Oni blidi stranci. Ali je*iga, oni odu u *shop*, nakupuju se tih pi*darija... Donesu koju kunu. Šta, je*ate, ja se sićan kad san jedanput vidija dvadeset crnaca Francuza. Totalni padobranci. Svaki u onome dresu originalnom koji košta petsto kuna, pi*ke materine, i sad će neko njima nešto srat. Ma oće... E, to, recimo ako vidiš crnca na tribini, neće ga niko napast: 'Šta ti radiš tu?' Znaš ono? To su gluposti. Čovik bi reka da mi vamo jedemo ljude, bog te je*a ono. (m, r. 1975., Split, sss)

Na pitanje je li kada bilo napada na navijače crne boje kože, isti kazivač je nastavio:

Ma nije. Zašto bi ga neko napa? (pauza) Ma nema, u Splitu ... *skinsa* i tih debila! A bilo ih je pet – šest, al su bili redikuli. Ljudi su se sprdali s njima. Tipa... Napadne neke kosooke. Sutra navečer, ono, sa ... broda izađu oni marinci i ono tri crnca od metar i devedeset. 'Vidi crnci, vidi crnci!' ... (smijeh). (ibid.)

Većina kazivača spomenula je derbi Hajduk – Dinamo u Splitu, kada je za Dinamo igralo više nogometaša crne rase da su im navijači Torcidaši na teren bacili bananu, a razvili transparent na kojem su napisali prezimena Dinamovih igrača koji su bili crne rase i pored njih „maksimirski zoo“, odnosno „MAKSIMIRSKI ZOO – CHAGO, ETTO, DA SILVA“ (13. veljače 2006.). Isti incident, navodi i Lalić:

Ekstremno desničarsko skandiranje i pjevanje te drugo slično ponašanje (vizualno isticanje takvih simbola i poruka, vrijeđanje igrača tamne boje kože oponašanjem glasanja majmuna i slično) nužno je odrediti kao nasilje, zato što u njima dolazi do svjesnoga narušavanja moralnog integriteta te diskriminiranja drugih osoba i skupina. Verbalno i vizualno nasilje nerijetko služi kao uvertira u fizičko nasilje koje je obilježeno svjesnim narušavanjem tjelesnog integriteta drugih navijača i osoba te oštećivanja i razbijanja stvari i objekata. Uz ostalo, na našim stadionima je već dulje vrijeme razmjerno često ... „hukanje“ (2015: 157)

Hukanje i upućivanje rasističkih uzvika igračima suprotnih momčadi, navodili su i drugi navijači, uz isticanje da oni koji su ih upućivali zaboravljaju da i u Hajduku igraju nogometaši crne boje kože:

Joooooj!... u Splitu... igra je Hajduk – Istra ... i onda je stvarno provocirao jedan igrač Istre... crnac je. I strašno, ja mislim da je on dobija drugi žuti, nisam sigurna, i svi su: 'Hu, hu, hu!' ono kao da je majmun... E to mi je bilo strašno, jer s druge strane (za Hajduk op. a.) igrali su Kouassi³⁹... sve

³⁹ Jean Evrard Kouassi, igrač iz Obale Bjelokosti, igrao za HNK Hajduk od 2013. do 2015. godine.

ih odmah prihvatiš kao svoje. Ali ovo, to je cijeli stadion hukao, užas... (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Nogometaše crne boje kože koji su igrali i igraju za Hajduk se prihvaća, oni postaju Naši (više vidjeti u odlomku 3.4.1. *Prihvatanje stranih nogometaša: nogomet između „životne važnosti“ i „biznisa“*), no igrače protivničkih momčadi se omalovažava, kao što slikovito prikazuje citat:

Igrali su prije crnci za Hajduk pa nije bitno, ako su naši, naši su. (...) To ono šta san ti reka: 'Naši crnci su kraljevi na zemlji, u njih se niko ne smi dirat.' (smijeh) A onaj... 'a njihovi su majmuni' (smijeh). Njihovi su oni s početka Odiseje dvi i prve, oni majmuni šta lupaju s kostima! (smijeh) A je*iga!! To je tako, logično. Onaj... Ha više se! (m, r. 1975., Split, sss)

Torcida ima nekoliko prijateljskih navijačkih skupina, npr. „No Name Boysi“ iz Benfice, iz Lisabona, Gornje Zabrze iz Poljske, Sant Etienne iz Francuske. Navijača iz Portugala i Francuske ima različitih religijskih i rasnih podrijetla, no kazivanja pokazuju da i njih navijači prihvaćaju:

Pa mislin da je definitivno čudno vidit crnca ili mulata na sjeveru ili tako nešto, al' ono. U toj ekipi ima par njih. I kužiš, njih se sve prihvatilo. Al' opet imaš, od svake te skupine se uzme po nešto (...) Tipa Poljaci – oni su teški nacionalisti. Oni su nacisti teški i njih ćeš vidit. Oni su, njih pedeset nabildanih, istetoviranih ćelavih glava. Ono nemoš ih falit. Portugalci su ono ulica dir. Dođe njih sto ono sa Clion iz Lisabona i svega ima u autu. (m, r. 1998., Split, student)

S druge strane, u Splitu i Dalmaciji ne žive samo bijelci. Navijači su kazali da u Splitu i Makarskoj ima djece čiji su roditelji različitih boja kože (najčešće su majke crnkinje, supruge lokalnih pomoraca), ali i da trajno živi nekoliko obitelji *crne rase*. I ta djeca vole Hajduk i žele doći navijati na tribinu, no ponašanja *ultrasa* prema njima, koje je ujedno bilo razlog da jedan navijač prestane ići na sjever, opisuje njegovo kazivanje:

Bio jedan od događaja šta me odbilo tada da prestanem ić... potjeralo jednog klinca sa sjevera zato što je bio crn... dečko, nekih možda 12 – 13 – 14 godina... živio u Splitu... počeo ići na utakmice i doš'o mu je jedan utjecajni stariji Torcidaš ... i rekao mu je da on tu ne može. Da može ić na sjeverozapad, da može ić bilo di na Poljudu, ali tu kao sjeveroistok ... ne...mislim da je to bilo tada baš zbog boje kože. ... Znaš ono, kako će izgledat na nekakvoj slici, znaš ono, zaje*avat će ga ono da neke tamo 'crnčuge'. (...) ono prije nego šta ga je taj srao... bila ta neka zajebancija kao svi dižu desnice pa onda i mali. Ono, ne kuži pa diže i on desnicu i onda znaš ono, Splićani, zaje*ancija... svima jako smiješno... ono crnac diže desnicu, a što bi mnogi onda iskoristili

kao argument: ‘Pa evo vidiš kako mi’ Kao nismo rasisti, prihvaćamo crnce – ali zapravo jesi rasist jer si ono... ismijao si i tog malog sa svim tim što si napravio. (m, r. 1986., Zagreb, vss)

Razgovarajući s navijačima kako to da jedne crnce prihvaćaju, svoje nogometaše i pripadnike prijateljski navijačkih skupina, a drugima izvikuju rasističke uzvike, kazivači nisu znali konkretno odgovoriti, neki su se samo smijali, a neki su objašnjavali da se o tome ne razmišlja i ne pridaje važnost:

Ali ne da se to o tome aktualno priča, znaš, da će se pričat ono: ‘Je, mrzimo crnce. Torcida mrzni crnce’, i to, nego ono... Više je ka ono, ka, znaš... To je ka ta navijačka skupina i to je ono – mi smo takvi pa ka je*iga ono. Al’ tipa prije, pa prije su bile nacističke zastave po tribini i to sve. Mislin i sad ima ono kukasti križ negdi i to, keltski oni i tih stvari, ali nije to da se o tome ka, znaš, da se amo reć pridaje tol’ko važnosti ka... Mislin, to je ogromna važnost, ali niko ne predaje tome tol’ke važnosti... o čemu se baš razmišlja organizirano... mislin da je to malo više individualno, al’ ono. (m, r. 1998., Split, student)

Navijači su komentirali da rasističko hukanje crncima, u zadnje vrijeme zamjenjuje „ustašenje“, koje je najjače izraženo na utakmicama s NK Rijekom, budući da se Riječane smatra „Srbima“:

Hmmmm, bilo je... Ono hukanja, toga čak nema više ko prije... Sad je više ustašenje ... u điru, nego više crnci nisu zanimljivi. Sad se čeka utakmica s Rijekom da se... Ma da se narod... Kako se to... Opusti! Olakša! Izbaci, izjada! (smijeh)... Onda je to muka Isusova slušat. Daj, bokte je*o, doša san vamo, Hajduk igra, ne je*i, boli me ku*ac za Rijeku. A ja cilu utakmicu moran slušat o riječkin Srbima i popu Đujiću i... (smijeh) ... I onda nas još i kazne!... Odnija đava i njih i ko ih je izmislija ono... (smijeh) Iskreno. Rađe bi da ih nema. (m, r. 1975., Split, sss)

I dok dio intervjuiranih navijača smetaju ovakvi verbalni izričaji na drugim utakmicama, ne smetaju im kada je protivnička momčad iz Rijeke, koja je prema objašnjenjima rival gotovo na razini Dinama, neki kažu čak sada i više:

Ne volin nekako vrijeđanje na nacionalnoj osnovi. Ako... Dobro, možda će nekome glupo zvučat, al’ tipa kad igramo protiv Rijeke, ne smeta me uopće da se njih oslovljava ka Srbe jer ja to ne vidin niti ka neko – nacionalna mržnja, nego neko rivalstvo. (m, r. 1995., Kaštel Stari, sss)

Jedan kazivač kazao je da je povijest sukoba i netrpeljivost između Torcide i Armade (Rijeke) počela kada su u finalu Kupa maršala Tita igrali Hajduk i Rijeka u Beogradu 1987. godine kada je „Armada stala sa (na stranu, op. a.) Delijama (navi-

jači Crvene zvezde iz Beograda, op. a.) Navijači Zvezde i znači nisu tili bit uz svoje, razumiš.“ (m, r. 1982., Pelješac, sss). Kazivač je nastavio objašnjavati da se Rijeka smatrala filijalom Crvene zvezde u Hrvatskoj tijekom razdoblja Jugoslavije i da je njezinim raspadom počela i navijačka pjesma: „Rijeka je lučki grad i onda ima pisma navijačka, jel: ‘Šugava Rijeko, smrdljivi grade, puna si Srba...’ (...) ti dan danas imaš i Srba i muslimana i svih, jer je to lučki grad... I onda su oni pošli od te scene, ono kad je bilo na utakmici: ‘Ubi, ubi Srbina’ – ubi, zakolji, vamo-tamo (ibid.)

Istraživanje pokazuje da je tijekom jugoslavenskog razdoblja Hajduk imao, a ima i danas navijača iz Srbije, Bosne i Hercegovine, Slovenije, Kosova, kao i iz drugih država. Osim toga, u Splitu i u Dalmaciji ne žive samo Dalmatinci, Hrvati, katolici. Za Hajduk navijaju i navijači drugih etničkih pripadnosti koji žive u europskim državama, ali i u Splitu i Dalmaciji:

Ima stranaca, ... Poljaci ... imaju Torcidu... znam Francuze, ali znam i Srbe, splitske Srbe koji su tu i koji isto pjevaju te pjesme. Ima, da, da. To je ta mikro neka, ovi su Bosanci... Znači ja mislim te temeljne stvari bi morali prihvatiti, ali ... ne previše sebe promijeniti, jer ja vidim da više poštuješ one koji čuvaju, koji imaju neki stav i koji čuvaju malo tog svog identiteta... (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Kao što pokazuje primjer kazivanja, navijači prihvaćaju navijače različitih etničkih pripadnosti iako su na utakmicama brojne verbalne ekspresije protiv njihovih sunarodnjaka. U redu im je da su oni održali svoj identitet, ali im je i drago što su prihvatili Hajduk. Ovaj citat pokazuje multikulturalni model integracijskog procesa, kod pripadnika ranijih doseljenika na prostor Dalmacije.

Većina otvorenijih navijača je potvrdila da su tijekom života, a neki na stadione i danas unose nedozvoljene rekvizite, od zapaljivih sredstva do lakih opijata i droga. Dio navijača je otvoreno govorio o pušenju *jointa* (marihuane) i uzimanju *spida*. Jedna navijačica (identitet namjerno skriven) je rekla da joj je najveći gušt kada u poluvremenu zapali *joint*. Jedan navijač (također skriveni identitet) kazao je: „Smatran da je spid heroin ovoga doba. Jer tol'ko je pristupačan, tol'ko je jeftin. To je strašno nešto”.

Stariji navijači su kazali da u razdoblju Jugoslavije navijačice nisu pregledavali prilikom ulaska na stadione. Istraživanje pokazuje da navijačice drugi navijači ponekad traže da pomognu prilikom unošenja nedopuštenih sredstva:

Jee... Ja osobno nisan tila sudjelovat u tome. Imala san malo trave u grudnjaku. Al' na kraju san se us*ala i dala ovon tipu (smijeh) jer nisan tila. I bija je plan, ali sve su našli, sve su povatali. Četri tipa šta su bila s nama u kombiju su zatvorili u oni kavez kraj stadiona prije utakmice i uopće nisu mogli doć gledat utakmicu... (skriven identitet navijačice).

Posebne pripreme su za utakmice Hajduk – Dinamo, što rezultira da ih zaštitarke pažljivo pretražuju, a navijačice imaju strategiju kako im taj posao otežati:

Mene najviše pregledaju. To je nevjerojatno. Evo stvarno sve, izuvam se, sad sam si već uvela ... sabotazu, nosim najsmrdljivije tenisice... užas... onda te gospođe moraju meni to vadit ... Sve živo, baš skidaju i... Puno je lakše naravno u Splitu, to ništa, ono: 'Ajd prodite, prodite' torbu, sve... Ono kako je zabranjeno piće i hrana, a mi bi često išli i s djecom, to je ono kad kažu: 'Joj, mi moramo minjat zakon, moraju obitelji s djecom ić.' Onda sam s djecom išla na sjever, s najmanjom djecom i nikad se ništa nije dogodilo... mediji to napušu nego što stvarno je. Mene nisu nikad žicali da ja nešto unesem. Ali su ovi moji unosili... (smijeh) (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Jedna navijačica, imala je i iskustvo rada za zaštitarsku tvrtku koja je dobila posao pregledavanja navijača na Hajdukovu stadionu. O iskustvima pregledavanja žena na ulazu u Poljud kazala je:

I stvarno znači apsurd mi je prvo šta sve žene pokušavaju unit. Mislin, ne virujen da će žena od, da je žena od 50 godina došla bacit dezodorans u teren, ali to se ništa ne smi unosit... Ali je*iga, ljudi nađu način i svašta zna završit u terenu. (ž, r. 1996., Split, vss)

Na pitanje kako se osjećala u obrnutoj ulozi nastavila je: (smijeh) „Ajme, grozno san se osjećala! Jer ono... Upaljač. 'Naći, kol'ko puta mi je uzelo upaljač i ja svaki put bi bila pregorčena i onda san sad ja ta koja mora nekome uzet upaljač i onda ono: 'A sori, ... znan da ga imaš.' (napravi kiselu facu, smijeh)... Al' ono, tribala mi je lova i onda san išla radit“. (ibid.)

Iako u prvim intervjuima nije bilo predviđeno pitanje bi li navijači prihvatili nogometaša homoseksualca, nakon što mi je jedan navijač sam istaknuo da bi, pod određenim uvjetima prihvatili sve različitosti kod nogometaša, osim homoseksualca, u upitnicu za intervju uvrstila sam i to pitanje. Analiza etnografske građe pokazuje naglašeni maskulizam, heteronormativnost i mačizam kao odlike navijačke subkulture. Većina intervjuiranih kazivača navodila je učestalost homofobije kao što pokazuju odgovori na pitanje bi li prihvatili nogometaša homoseksualca: „Ne bi sigurno. Bilo bi mu: 'Spakiraj se i vozi'“; „Može biti crnac i sve, samo ne homoseksualac (smije se)“ (više kazivača). Grupa navijača, u jednom otvorenom razgovoru, spomenula je da se pričalo da je jedan igrač Hajduka iz Grčke (namjerno izostavljeno ime) istjeran iz kluba. Na upit o spomenutom nogometašu, prilikom intervjua drugi navijač je kazao: „Tako je. Ka da su ga uvatili s nekin tipon negdi, ali doduše stvarno je bija užasan na terenu pa se često potezala ta priča. A sad da je on bija na terenu odličan, ne znan bi li se potezala.“ (m, r. 1995., Kaštel Stari, sss). No ovom navijaču je svejedno koje je seksualne orijentacije igrač, kako je objasnio: „Ako je

dobar igrač, ako je dobar čovik, kako ću ti reć. Ne sudin ljude po ikakvin takvin stvarima” (ibid.). Tri navijača su rekla da im nogometaši homoseksualne orijentacije ne bi smetali, ali i oni su isticali da drugim navijačima bi:

Zašto ne ka? Šta? Ako igra ono dobro balun, zašto ne ka? Razumiš. Šta, ka da njih tamo nema gejeva? Samo šta mi to ne znamo ka, šta (...) (m, r. 1979., Split, sss)

U nas još ono, za homoseksualce, ja san otvoren prema tome, pa ako oće neko bit, nek bude... Ali ja san neki dan bio u društvu di oni razglabaju o tome, a završili su i škole, neko su ostali tu (pokazuje na glavu, op. a.)... To je meni najgore, taj... Ne znam, općenito ta politika i Hrvatska i to... Crkva ovo-ono. I ja sam vjernik, idem u crkvu i sve, a nerviraju me te neke stvari. Oni nešto idu pametovat, a oni prvo u svojim redovima... (nastavlja o svećeničkim redovima, homoseksualizmu i pedofilstvu, op. a.) (m, r. 1982., Pelješac, sss)

Primjeri slikovitih stavova kazivača navijača, ali i drugi primjeri njihova glasna mišljenja o stavovima drugih navijača su:

To je super tema. Ja sam sigurna da bi navijači Hajduka prihvatili sigurno sve te, baš i ja mislim to. Nema veze koji si, jesi naš, ako si ušao u Hajduka. I samo još pokazat poštovanje kao, kaže se: ‘Nemoj se ku*čit’, kao nemoj mi se praviti važan i poštuj to ime, a za gay... Mislim da da, da ne bi. Ni našeg, ni bilo kojeg. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Prostor nulte tolerancije bi ja to nazva. Za gejeve (...) To se zna ka. Kužiš, ka neka nepisana pravila već. Mislin ka, ako dođeš na sjever ono, neki stranac zaluta u nekoj rozoj majici, vjerojatno bi ga makli negdi sa strane. Ne virujen da bi dobija batina sad tu, al ono, ne bi sigurno moga bit tu. (m, r. 1998., Split, student)

Ovaj citat pokazuje da osim igrača, navijači ne bi prihvatili niti navijače homoseksualce. Navijačica se prisjetila derbija između Hajduka i Dinama tijekom devedesetih godina 20. stoljeća u Zagrebu, kada su navijači Dinama pjevali pjesmu:

Torcida na sjeveru, BBB na jugu, onda su BBB pivali neku pismu da je peder sv. Duje. I ja čujem, to su bili veliki momci, oni kažu. ‘Jesu li oni normalni?’ – Sveti Duje je svetac... U Torcidi su neke tradicionalne vrijednosti jako važne (...) (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Odlazak na gostujuće utakmice

Budući da je priprema i odlazak na gostujuće utakmice za navijače jako važan, postavljena su im pitanja idu li na njih, koliko često i kako te kako se to i zbog kojih razloga mijenjalo kroz njihov život. Navijači su najviše kazivali o odlascima u Zagreb i komparirali ga s odlascima u Split:

Kad idem u Splitu, to mi je skroz normalno. Tu samo razmišljam hoću li stić na vrime (...) E, al kad idem po Hrvatskoj, e to onda ne idem ja organizirano u autobusu nego uvijek idem s nekim... E tu se (u Zagrebu, op. a.) malo kao obučem „u ženu“, na primjer uvijek ispod imam bijelu majicu, a gore (na nju) si obučem da ne upadamo u oči onako kao navijačica. Al mi sin radi te transparente, radi i grafitu i svašta (smijeh) (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Dva navijača i jedna navijačica su otvoreno govorili i u uzimanju opojnih sredstava, te vrijeme i mjesto njihova uzimanja naveli kao glavnu razliku: „Ha evo... Ovaj... Na domaćin ću se opit, možda i nadrogirat, ode, prije nego, ne uopće prije nego šta uđen na stadion, nego već u Kaštelima ili tu negdi, a ovo ću sve napraviti na putu.“ (smijeh) (m, r. 1995., Kaštel Stari, sss)

Veći dio navijača prestao je ići na gostujuće utakmice, pogotovo u Zagreb jer imaju loša iskustva. Na gostujuće utakmice se odlazi organizirano autobusima, no češće iznajmljenim kombijima, što im omogućuje manju prepoznatljivost i nadzor policije. Navijače smeta što ih policija zaustavlja i pregledava (npr. na ulazu u Zagreb, na naplatnim kućicama/izlasku s autoceste u Lučkom, pred stadionom), smetaju im duga čekanja na ulazak na stadion, pregledavanja, namjerno zadržavanje izvan stadiona. Primjer negativnog iskustva opisuje citat:

Držali su nas znači prvo, uopće nismo mogli doć na stadion do 20. minuta prije početka utakmice. Onda i kad smo došli na stadion, nisu nas tili pustiti unutra... Doslovno me izuvalo tri puta (...) I tad smo uspili uć na stadion u 70. minuti... Malo idiotski, al' eto ... razumin da je to utakmica visokog rizika i onda je*iga, ono. Ti dolaziš iz Splita, doša si na utakmicu Dinamo – Hajduk. S te strane mi je čak i razumljivo, al' ono, to namjerno zadržavanje publike i navijača tako vanka... (ž, r. 1996., Split, vss).

Navijačka agresija česta je na nogometnim utakmicama, no još je češća prije i nakon utakmica (usp. Nuredinović, 2020; Perasović & Mustapić, 2017; Lalić, 1993). Pojedini navijači prestali su ići na derbi utakmice tzv. visokog rizika, zbog loših iskustava i prilikom dolaska i odlaska na stadiona, kao što pokazuje kazivanje navijača:

Pa s obzirom da sam ja i u Zagrebu često i sad sa suprugom na utakmici, čak sam prestao ići. Čak jedan put, kad su nas napali Dinamovi navijači, tad sam prestao ići na utakmice praktički, jedva smo živu glavu izvukli ja i (ime prijatelja op. a.)... skužili su nas, a nikakva obilježja nismo imali, jer je Dinamo – Hajduk igrao... (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss)

Navijačice su posebno isticale neodlazak na gostujuće utakmice zbog sigurnosti na stadionu:

Kad si na domaćen terenu, ono ne moraš gledat oće li te iko puknit šakon (smijeh) ... meni dan danas, evo nakon 26 godina mog života, zna bit nelagodno doć u Zagreb, kad me ljudi čuju kako pričan i to, je li... Još kad je utakmica, kad su ljudi još ono nabrijaniji ... zna ono malo bit nelagodno. A ono, kad si doma, pričaš ka i svi ostali (smijeh), niko te uopće ne gleda... (ž, r. 1996., Split, vss)

Dio navijača je studirao ili neko vrijeme stanovao i radio u Zagrebu te su najčešće uspoređivali odlazak na utakmice Dinamo – Hajduk. Prikupljena građa pokazuje različita iskustva. Kazivač koji je sredinom 1980-ih doselio iz Splita i drugi razred srednje škole nastavio pohađati u Zagrebu, prisjetio se gledanja utakmice: „Bilo je lijepo, uvijek jer nas je uvijek bilo više nego Dinamovih navijača“. (m, r. 1971., Split, Zagreb, Split, sss) Kazivač je rekao da je imao: „Velike prijatelje, navijače Dinama BBB” i da su se svi slagali, te nastavio:

U svakom pogledu. Dapače, mi smo imali kulturu navijanja uvijek. Oni ne, oni su tek formirali negdje devedesetih pa onda su uveli i naše društvo da nauče nešto o nama i našoj ... zajednici navijačkoj, pa je to bilo obostrano onako lijepo, razumijevanje... Nikad ništa teško nije bilo, ni u srednjoj školi ni na fakultetu.

Navijači koji su u vrijeme istraživanja živjeli u Zagrebu opisali su svoje dnevne prakse i isticanje navijačkog identiteta na dan kada Hajduk igra utakmicu:

Jedan mali performans, na primjer moj sin ima svu posteljenu na Hajduka, onda uvijek to kad je utakmica perem pa vješam (smijeh) ka umisto zastave, jer sam u Zagrebu. Ja objesim tu posteljenu (da se vidi ispred zgrade op. a.), pa onda malo sakrijem kao da se ne vidi baš previše grb i to (...) Ili uvijek nešto bijelo stavim, ili bijelu plahtu... Ja najviše volim onaj dres bijelo-plavi i onda uvijek, di god igra Hajduk, ja taj dan nosim bijelo, imam dugo jednu majicu bijelu sa nekim plavim-crvenim kockicama (službene klupske boje i boje rezervnog dresa, op. a.) ... taj dan me nitko ništa ne smije pitat jer ja bi da danima traje ta (utakmica, op. a., smijeh) Mislim, sudjelujem, bilo je i tih gadnih stvari, tih suzavaca i te neke tuče u autobusima... Ali ono kako sam ja žena, onda ja nisam opasnost (smijeh), ne prepoznaju (me) ovi protivnički navijači... ako ne mogu, uvijek slušam na radiju i to mi je možda isto ta neka moja uspomena. Možda sam ja nostalgična ustvari jer sam uvijek prije slušala utakmice Hajduka na radiju kad je bila Jugoslavija... obožavam slušat radio prijenose utakmica (smijeh) (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Kao što je ranije navedeno, dio intervjuiranih navijača prestalo je biti aktivna Torcida i odlaziti na sjevernu tribinu. Objasnjavali su da ih je s godinama počelo smetati ponašanje navijača, da nisu više željeli sudjelovati u aktivnostima navijačke skupine zbog kojih bi imali problema sa zakonom i što bi im moglo ugroziti njihove druge životne planove:

Zato što je to bilo baš onako (...) više ono *hc* (hardcore) priča ultrasa i Torcide ... i tih ono huliganskih stvari... Sukoba sa drugima što mi je onak' ono... dok sam bio nabrijaniji klinac mi nije tol'ko bilo onako problem, a drugo ... isto sam skužio da baš... Nekako i ne želim pa je onak' bilo tu ono svakakvih situacija, ono, di su nas napadali, di smo mi išli druge napadat i tako pa... što sam više bio stariji ... Onda sam skužio da to nije onak' ljudi... s kojima bi se inače družio ... budući da je to baš ono bila zagrebačka Torcida, bilo je to onako i dosta rizično... (m, r. 1986., Zagreb, vss)

Oni su deset puta više u tome od mene i smatran da ja to naprimjer ne bi moga u tol'kon ekstremu jer je*iga. Iman obrazovanje, iman i posa' i ono. Ka dosta san perspektivan, želin putovat i želin živit vanka i sve... Ti imaš kaznenu prijavu, ti nemoš izać iz države i onda je*iga. (m, r. 1998., Split, student)

Polovina intervjuiranih navijača i navijačica tijekom višegodišnjih odlazaka na utakmice, neko vrijeme (od sezone pa do više godina) također su prestajali odlaziti na utakmice upravo zbog ponašanja pojedinih navijača:

Torcida počela skandirat nešto... tol'ko glupo... desničarski, ustaški ili nešto. Ja znan da se moj otac tol'ko dekompenzira da je reka samo da idemo ča. (smije se) Još su igrali očajno, njega je to tol'ko izbezumilo. Reka je: 'Neću više nikad doć' i pokupili smo se usrid utakmice i otišli ča. Znači, ja san ti alergična na te, ove... Ka ne mislin da je to neko misto za izražavat te neke politike, pogotovo NE (zastane). Očito si dosada mogla svatit da san lijevo orijentirana pa pogotovo na desno orijentirane na Poljudu, u klubu koji nikad nije bija desno orijentiran niti je na takvin temeljima nasta. I onda kad se oni tako prave pametni, mislin... Ja san Hrvatica i domoljub utoliko, ali ustaša nisan niti san ikakav ustašoid pa kad išta ima primjesu toga, mene uvati ono muka (...) A onda utoliko sve to opravdan i nekakvon mladošću te Torcide. I tipa sitin se da mi je rođak tamo koji uopće nije takav (ž, r. 1991., Split, vss)

Stariji navijači, iz manjih sredina, poput onih iz Pelješca, kazali su da se mladi navijači odlaskom u srednju školu u Split prvo učlanjuju u Torcidu. No da se kod nekih brže, a kod nekih kasnije vide promjene stavova prema navijačkoj skupini, kao što pokazuje kazivanje:

A ovo uvijek, i u (naziv mjesta, op. a.) imaš tih maloljetnih ekstrema. To je jednostavno ... Ima ovdje jedan momak u (naziv mjesta, op. a.)... I vidim prošle godine – kapa Torcide, bedž Torcide, majica Torcide... I sad ja primjetio nešto slučajno, govori on, bio je u toj jezgri, oni su ti maloljetnici, adolescenti, ti do 16 – 17 – 18 godina i on je reko bio da on jednostavno nije mogao pratit taj ritam, jer kako je grupa prejaka, ne znam, onda je od ovih šta idu na utakmice, previše se traži i novaca i ovoga i onoga i on to nije mogo pratit i on je izašo. Pošto je i on i svaki koji napravi neki nered ili završi u istražnome

zatvoru, oni ga nikad, te navijačke kodekse, oni ga nikad neće ostavit samoga i treba mu uzet odvjetnika. Čak ima onaj odvjetnik jedan, oni u Splitu što je besplatan (m, r. 1982., Pelješac, sss).

3.3.2. Opravdavanje navijačkog ponašanja i/ili pripadanje zajednici

Ramón Spaaij među karakteristike navijačkog identiteta između ostaloga izdvaja „osjećaj solidarnosti i pripadanja koji se ističe kroz zajedničko djelovanje, požrtvornost i različitost od drugih“ (2008: 15). Većina intervjuiranih navijača tijekom intervjua tražila je riječi za opravdavanje navijačke agresije i često ju je pripisivala mladosti. Pojedini stariji navijači su svjesni da ne reaguju u skladu sa svojim uobičajenim razmišljanjima i stavovima, i da u navijačkim situacijama opravdavaju nasilno ponašanje iako niti sami ne razumiju zašto. Navijači su često bili svjedoci uhićenja drugih navijača. Osim na utakmicama, prije i nakon utakmica, kazivači su se dosta referirali na slučaj kada su navijači Torcida, 21. kolovoza 2019.⁴⁰ iz Splita organizirano otišli u Knin (mjesto Uzdolje) gdje su u ugostiteljskom objektu napali gledatelje koji su pratili nogometnu utakmicu Crvena zvezda iz Beograda i švicarskog Young Boysa. Navijači Crvene zvezde su srpske etničke pripadnosti, koji u Hrvatskoj imaju status nacionalne manjine. Navijači Torcida ovaj napad su opravdali riječima „šta imaju Srbi u Hrvatskoj, Delije navijat za Zvezdu“ (skriven identitet više kazivača).

Navijači se najčešće kažnjavaju zabranom odlaska na utakmice određeno vrijeme, no kao što potvrđuje istraživanje, nakon isteka zabrane ponavljaju iste radnje. Dvojici kazivača, očevi su također navijači, njih nisam intervjurala, no jedan sin je kazao da njegov otac ima zabranu odlaska na utakmice u trajanju od godine dana, dok je otac drugog navijača kažnjen četverogodišnjom zabranom. Oba su rastavljena te sada navijači majkama lažu kada odlaze na utakmice, objašnjavajući da to vrijeme provode s očevima. Ponavljanje zabranjenih radnji, potvrđuje i navijačica: „Čak znan jednog momka koji tipa zadnjih pet godina ima zabranu... (smijeh) jer istekne mu zabrana i onda dvi utakmice sve bude dobro, treću utakmicu ga opet uvate s nečin i opet dobije zabranu.“ (ž, r. 1996., Split, vss)

Tijekom istraživanog razdoblja najveći incident zbio se 21. svibnja 2022. godine kada je Torcida na povratku s utakmice Hajduk – Dinamo, na autocesti Zagreb – Split na odmorištu Desinec zaustavila promet i sukobila se s policijom koja je

⁴⁰ O događaju su izvijestili brojni mediji, npr. <https://www.index.hr/vijesti/clanak/torcidasi-koji-su-palicama-tukli-srbe-kod-knina-idu-natrag-u-pritvor/2129851.aspx>; <https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=Torcida%C5%A1i+napali+navija%C4%8De+Zvezde+kod+Knina>; <https://www.jutarnji.hr/vijesti/crna-kronika/foto-odala-ga-tetovaza-jedan-od-napadaca-na-srbe-je-pripadnik-torcide-koji-je-upao-na-teren-nakon-sokantnog-poraza-hajduka-9290720> (pristup 2. 9. 2022.).

intervenirala. Došlo je do velikih nereda, četvero ljudi je ranjeno vatrenim oružjem, 35 ozlijeđeno (navijača i policajaca) i uhićena su 43 navijača od čega velik dio maloljetnika koji su odvedeni u zatvor.⁴¹ Većina navijača smatra da su uzrok incidenta bila loša organizacija utakmice i sama policija:

To su pristojna djeca, samo su navijači (smijeh). A mislim ne smiju oni zaustaviti autoput, ali suludo je (...) ne smiješ ići u taj zahod... Znači putovali su četiri sata, čekali dva sata i vraćaju se nazad i ne daju im na benzinsku kupiti vode ili obaviti šta moraju. To moraš moć... Ovo šta je zabranjeno nositi transparente i bubnjeve. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Reći ću ti sad. Ja mislim da je tu kriva policija ... Policija je to loše organizirala... Oni su se pobunili, mlade uzavrele glave. Pregovarali su dva-tri puta da stanu na benzinsku... (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss)

Po medijima koji su izvještavali o stavovima javnosti iz Dalmacije i roditelja uhićenih navijača, također se vidi podrška koju je istaknula i navijačica, koja je na molbu prijateljica, majke uhićenog maloljetnog navijača bila njegova zastupnica:

Policija na prijemu u zatvoru, korektni, profi ... Vrlo složni (navijači op. a.), jedni za druge (...) I ta hijerarhija, ovi stariji koji su tamo bili su pomagali ovim, mlađi su neki pucali (...) To je interesantno i ti roditelji... kad su izlazili, onda su jedni mama i tata, oboje naočale uredno bijeli okvir, došli izvaditi sina iz zatvora... e i onda mama i tata raspalili muziku (...) Onda kad dođeš tamo (pred zatvor op. a.) i vidiš kakvi su ljudi ... Onda dođu ove mame nabrijane, onako testosteronski. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Poneki članovi obitelji, uglavnom supruge uhićenih navijača, osuđuju ovakvo ponašanje jer ono dovodi i do egzistencijalnih problema, kao što je ista navijačica pričala razgovor sa suprugom uhićenog navijača:

'Gospodo moja, 44 godine, imamo četvero djece od 3 do 16 godina. On je pomorac, on nikad neće na brod...' i sad je ja idem utješiti, kažem ja: 'A dobro gospodo, al dica će bit sritna, tata je u zatvoru zbog Hajduka.', a ona meni: 'Jeste li Vi normalni?! Jeste li Vi ljudi?! Mi se sramimo! Mi ne izlazimo iz kuće!' (smijeh) (...) (ibid.)

Zabilježila sam da i poslodavci u Dalmaciji, i to iz državnih i privatnih firmi, izlaze u susret navijačima tako da ih za vrijeme boravka u zatvoru vode kao da su na godišnjem odmoru: „Ali divni su mu bili (poslodavci, op. a.), oni su rekli: ‘Vučemo ga na godišnjemu.’“ (potvrdilo više kazivača).

⁴¹ O ovom događaju izvjestili su brojni mediji i portali, usp. B. S. HINA, <https://www.tportal.hr/crna-kronika/clanak/torcida- napad-na-policiju-autocesta-a1-desinec-20220522> (pristup 2. 9. 2022.).

Slika 20: Majice s natpisom Sloboda navijačima. Hajduk fan shop, Poljud, Split. Snimila M. Rajković Iveta, srpanj 2022.

Nakon spomenutog incidenta 2022., uhićenja navijača, navijači i klub su tiskali majice *Sloboda navijačima* (slika 20), a novac od prodaje se prikupljao za njihovu obranu, što su pojedini kazivači jako hvalili:

U Torcidi se sad skupilo od svake majice i to je štampano transparentno, predivno... Svaki dan vidiš uplatu ... koliko se skuplja za njihovu obranu. I zbilja nakon ovog uhićenja, odmah su zvali ove roditelje šta treba, novce... Ja sam vidla, Torcida je donosila tamo odmah dečkima, ko možda ima i starije roditelje, donesli su stvari... Oni su dosta solidarni, jer često na utakmicama su te kutije, skupljamo za različite stvari (smijeh) (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Drugi navijači ne slažu s vodstvom i politikom HNK Hajduk i Našeg Hajduka jer smatraju da je to samo financijski aspekt i da oni zarađuju prodajom, a maloljetnici pune policijski dosjee i ugrožavaju si budućnost: „Hajduk jedino što je učinio, tiskao je 70 000 majica *Sloboda navijačima* i onda od toga zarađuje. E kao oni misle da je to ekonomska, da je to firma. Kao Hajduk je sad firma.” (kazalo više kazivača, skriven identitet)

Na pitanje što misle o tučnjavama navijača dobivaju se različiti odgovori. Zanimljivo je što su one za dio sugovornika uobičajena pojava, kao što potvrđuje izjava: „A ovdje su skloni agresiji, nasilju ljudi, tako obračunavaju se i braća i susjedi i jako su vrole krvi”, (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss). Tučnjava

je (bila) „normalna“ pojava u kojoj su sudjelovale i navijačice. Iako ove postupke načelno ne odobravaju, nekoliko ih je potvrdilo da su u njima sudjelovale iako niti same ne znaju objasniti razloge ovakvog ponašanja:

I prije su se normalno tukli, nije bilo ništa (smijeh). Sad se ne smije tući. Hoću reći, mijenja se. Prije par godina u (mjesto u zaleđu Splita, op. a) su se potukla dva dečka i onda su tate dotrčali i zvali svoje prijatelje da dođu gledati tuču, jer od davna se nije vidlo kako se ljudi tuku i da se više nitko ne tuče, kao: ‘Odlično! Odlično! Super!’ – niko se više ne tuče, šta je ovo? (smijeh) To je normalno da se malo tučeš... Pa ja sam išla jednom sa sinom u Zaprješić na utakmicu i išli smo busom. E to je dobra scena. Onda su bila tri-četiri momka, možda 37 – 38 godina... Čujem ih kako govore, jer to me podsjeća na djetinjstvo nedjeljom, ta nostalgija neka valjda... Ovaj jedan drugome kaže: ‘Ono gleda san šta ću popodne, pa reka da ću otić na utakmicu’. Bio je kraj osmog mjeseca. Drugi isto: ‘Pa i ja tako malo, pa ajd pogledat će utakmicu, skratit vrimē’... I u tom času ... uđe 15 –16 godina Bad Blue Boysa i ovako prstima na njih i tih 15 klinaca navale na tu trojicu i tuku ih (...) ja sam nogama tukla te petnaestogodišnjake. To znači kad dođeš u to, ti postaješ baš dio toga, ja sam nogama čuvala dijete i ove sam mlatila... Mislim to ti se nešto u mozgu dogodi. (skriven identitet navijačice)

Pojedinačni kazivači ograđuju se od rasističkih i fašističkih ispada, povezuju ih s participacijom u navijačkim skupinama, te psihologiji mase, ističući da se je nemoguće i teško izdvajati kada si u skupini na stadionu ili u društvu većine koja javno iskazuje određene stavove. Istraživanje pokazuje da neupitna opravdanja različitih navijačkih postupaka, iako se i kod nekih navijača razlikuju od njihovih uobičajenih razmišljanja i načelnih stavova koje su promijenili tijekom odrastanja, obrazovanja i djelomično života u drugim sredinama, označavaju ponajviše pripadnost zajednici, odnosno ranije spomenuti primordijalni identitet. Dio navijača nije znao kako bi objasnili svoje različite stavove, a dio je kazao da u sebi imaju dva identiteta, „navijački“ (kojeg ispoljavaju u navijačkom diskursu, kada je utakmica) i drugi koji su nazvali „građanski“ i „civilni“, koji opisuje njihove stavove i ponašanje kao pojedinca u svakodnevnom životu:

A čin je ono utakmica ... nema više normalnoga. Graniči s ludilom. Odma je, drukčiji su ka... odnosi, razumiš, u svemu tome ka. Znači više nisi ono... ne znan, čovik, nego si Delija ili Torcidaš... Odma si ono etiketiran, ka družije je i odma si automatski protivnik i ono udri ka, razumiš. To je tako u tin nekin đirevima... beštimanje (psovanje) ono, razumiš, je*avanje... (udahne) određenih... narodnosti majke (...) uvijek je vriđanje na nacionalnoj bazi. Na nekoj bazi di ćeš ponizit protivnika. Znači: ‘ubij tovara’, ‘gazi Purgere’, ‘riječke pi*ke’... (m, r. 1979., Split, sss)

3.4. Strani nogometaši u HNK Hajduk

Cilj ovog odlomka bio je dati kratki kronološki pregled dolaska stranih nogometaša u Hajduk, te saznati kako i pod kojim „uvjetima“ ih navijači prihvaćaju. Također, saznati stavove navijača o podrijetlu nogometaša, koji strani nogometaši su im ostali u sjećanju i po čemu, tko bi po njima trebao igrati za Hajduk i kako objašnjavaju takve odabire. Da bih usporedila stavove o nogometašima, navijačima su postavljena pitanja tko im je bio najdraži igrač Hajduka, tko im je to danas, čije dresove imaju, čije kupuju za poklon. Cilj je bio saznati koje bi karakteristike navijači najteže prihvatili kod nogometaša imigranata. Od navijača se tražilo da oni objasne tko je za njih „strani“ nogometaš. Analiza etnografske građe pokazuje da navijači prepoznaju tri razine „stranih“ igrača. Prvenstveno su to nogometaši koji su za vrijeme Jugoslavije u Hajduk dolazili iz neke druge republike ili pokrajine, odnosno nogometaši drugih etničkih i religijskih pripadnosti, te stranci iz drugih država. No treća razina „stranih“ igrača su igrači koji su u Hajduk dolazili iz hrvatskih klubova, a podrijetlom nisu iz Dalmacije. S obzirom na to da su kazivači u ovom radu navijači Hajduka iz Dalmacije (tj. da je korišten regionalni pristup), odnosno da iz nje potječu po precima, krenulo se od pretpostavke da se igrače koji su podrijetlom iz drugih gradova i mjesta Dalmacije ne percipira Drugima, no kazivanja govore suprotno, da su vidljive i lokalne razlike, posebice za Splitsane.

Hrvatski nogometni klub Hajduk odlučila je krajem 1910. godine osnovati skupina splitskih studenata koja je studirala u Pragu, a datum 13. veljače 1911., kada je Carsko-kraljevsko namjesništvo u Zadru potvrdilo Pravila (statut) sportskog društva smatra se službenim danom osnivanja Hajduka. Zbog povezanosti osnivača s Pragom, kao i tradicionalnih kontakata Čeha s Dalmacijom, u prvim godinama Hajduka i splitskog nogometa Česi su u Splitu u nogometnom smislu bili ono što su Britanci, osobito Englezi, bili u ostatku Europe – nogometni učitelji i promicatelji, za tu sredinu, nove sportske igre (m, r. 1972., Zagreb, vss). Tako su sve do kraja dvadesetih godina 20. stoljeća u Hajduk (obično sezonski, na nekoliko mjeseci ili najdulje na godinu dana) dolazili češki treneri i igrači, od kojih su neki bili i reprezentativci Čehoslovačke, tada jedne od najjačih europskih reprezentacija (usp. Gizdić, 2008: 11-35). U razdoblju do Drugog svjetskog rata u Hajduku su, osim spomenutih Čeha, igrali gotovo isključivo domaći mladići, Splitsani, prepoznatljivih splitskih prezimena, s pokojim igračem iz drugih područja Dalmacije.

Nakon Drugog svjetskog rata, do kraja pedesetih godina 20. stoljeća, u Hajduk su samo povremeno dolazili su igrači izvan Dalmacije – Branko Stinčić, Bernard Vukas i Zlatko Papec iz Zagreba, Dragutin Drvodelić iz Duge Rese, Sulejman Rebac iz Mostara i Nikola Radović, Nikšićanin koji je preko beogradskog BSK-a došao u Hajduk (više o dolascima u Hajduk vidjeti Gizdić, 2010). Jedan od njih, Bernard Vukas, rođeni Zagrepčanin, postao je pravi idol navijača i još uvijek se smatra naj-

boljim igračem Hajduka svih vremena. Štoviše, ispred stadiona na Poljudu podignut mu je i spomenik (slika 21).

U kazivanjima navijača, ne nužno vezanima uz Hajduk, povremeno bi se javljala kazivanja o netrpeljivosti i prema „Vlajima“ (stanovnicima Dalmatinske zagore, op. a.) bez obzira na njihovu etničku i religijsku pripadnost (oni su danas većinom isto Hrvati i katolici). Kao primjer navijači su spominjali jedan stariji, ali još i danas nezaboravljeni transfer, koji potvrđuje i literatura. To je transfer Vladimira Beara iz Hajduka u beogradsku Crvenu zvezdu. Vladimir Beara (1928. Zelovo kod Sinja – Split 2014.) bio je najbolji hrvatski i jugoslavenski vratar i jedan od najboljih vratara na svijetu. Za Hajduk je

Slika 21: Spomenik Bernardu Vukas, Split 2022., snimila M. Rajković Iveta.

igrao od 1947. do 1955. godine. U tom razdoblju Hajduk je osvojio tri titule prvaka i nastupio za reprezentaciju FIFA-e, a engleski tisak nadjenuo mu je nadimak „Great Vlad“. Međutim, u ljeto 1955. iznenada je prešao u Crvenu zvezdu. Nakon prvotnog šoka, iz Hajduka su počele stizati optužbe da je „kupljen“ za veliki novac, da ga je Zvezda „ukrala“ i slično (Nadalin, 2000: 63). Beara je kasnije tvrdio da u Hajduku nije imao tretman kakav zaslužuje i da ga ponižavaju: „Kada sam, zbog povrede oka, jedno vrijeme morao provesti u bolnici, nitko iz Hajduka me nije posjetio. Sve dvojbe su bile riješene kada smo u toj sezoni bili prvaci. Na svečanoj večeri u povodu titule svi su hvaljeni, čašćeni, nagrađivani, čak i pričuvni igrači. Jedino ne Vladimir Beara.“ (ibid. 64). I nastavio: „Bio sam mlad kad sam se iz inata brzopleto odlučio za taj potez, ali sada o tome mogu objektivno govoriti. Nisam odustao, imao sam toliko opravdanih razloga da napustim klub koji mi je i sada na srcu⁴² ali je činjenica – što mi je osobito smetalo – da me u Hajduku nisu cijenili kako sam ja mislio da bi trebalo premda sam uz Vukasa bio najzaslužniji za uspjehe

⁴² Beara više nikada nije branio u Splitu, tražio je da kada Crvena zvezda igra protiv Hajduka on ne nastupa (Nadalin, 2000: 68).

momčadi. Kad sam tražio da se stara izgorjela šljaka iz obližnje plinare kojom se posipao teren pred golom zamijeni nekim mekšim materijalom, barem zemljom, ako ne travom, odgovarali su mi: Vidi ga, posta je zvijezda, oće na tapetima braniti“ (Bilić, 2015: 48-49).

Beara se s roditeljima u ranoj mladosti doselio u Split (Nadalin, 2000: 5). Međutim, izgleda da je za „prave“ Splićane uvijek ostao „Vlaj“. U publicistici se proteže teza da je zbog toga Beara u Hajduku bio podcjenjivan i da je to bio jedan od razloga odlaska iz Hajduka: „S druge strane, Beara se oslobodio jedne more koja ga je u Splitu mučila od kada je postao popularan. Starosjedioci poput „Purgera“ u Zagrebu pokušavaju održati neki aristokratski elitizam koji često i nema neku osnovu. Tako su za „fetive“ (domaće) Splićane svi oni koji su se rodili u zaleđu „Vlaji“ Beara se rodio u Zelovu Selu u Dalmatinskoj zagori i za neke Splićane on je bio „Vlaj“. Često su se prema njemu ponašali podrugljivo i podcjenjivački“ (Živković, 2011: 61).

Da bi Bearino podrijetlo, odnosno podcjenjivanje zbog podrijetla, moglo biti jedan od razloga odlaska Beare iz Hajduka smatra i jedan kazivač koji je sredinom pedesetih godina 20. stoljeća bio gimnazijalac u Splitu, stanovao neposredno uz Stari plac i slušao sve glasine koje su kružile o Hajduku:

Beari su se često rugali, zvali ga Vlajićem, Erom, balerinom. Kasnije se tvrdilo da je to zato što je u ranoj mladosti navodno plesao balet. Ali, to nije bilo zbog toga, nego iz čistog ruganja. Osim zbog toga što je bio „Vlaj“ ja drugog razloga za takvo ponašanje ne vidim. Bio je odličan igrač, zaslužan za tadašnje uspjehe Hajduka. Osim toga, pratio ga je glas da je onako, malo tup. Pa su se pričali vicevi na račun toga. Meni je bilo žao kada je otišao u Zvezdu. Nakon toga nam je krenulo loše. (m., r. 1939., Pelješac, Split, Zagreb, vss).

Neki bi rekli da se radi o poetskoj pravdi, nakon njegovog odlaska Hajduk nije bio prvak sve do 1971. godine kada je pomoćni trener bio upravo on, Vladimir Beara.

Od kraja pedesetih, a osobito u šezdesetim godinama 20. stoljeća Hajduk postiže loše rezultate, pa ne samo da 16 godina nije bio državni prvak nego se često borio i za opstanak u Prvoj saveznoj ligi. Kao rješenje tadašnje su klupske uprave vidjele dovođenje igrača iz drugih jugoslavenskih klubova (kao i dva trenera iz Srbije – Milovana Ćirića i Dušana Nenkovića) (m, r. 1972., Zagreb, vss). Navijači i poneki novinar su za tadašnje Hajdukove momčadi počeli koristiti izraz „legija stranaca“, ne toliko zbog nedalmatinskog podrijetla, koliko zbog „plaćeničkih“ motiva, odnosno dobivanja viših naknada za dolazak u splitski klub. Usporedbom kazivanja navijača i literature (usp. Gizdić, 2010) saznajemo da su u Hajduk došli igrači iz drugih republika: Aleksandar Kozlina iz Novog Sada, Dragomir Slišković iz beogradskog Partizana, Milutin Folić iz Titograda (današnja Podgorica), Džemaludin Mušović i

Aleksandar Ristić iz Sarajeva, Zlatimir Obradov iz Zrenjanina te Dragan Holcer i Miroslav Vardić iz Niša. Kao u prethodnoj generaciji Vukas, tako je i tada jedan je od njih – Dragan Holcer, zadobio velike simpatije navijača (istaknulo više kazivača) te se nakon završetka nogometne karijere u SR Njemačkoj vratio živjeti u Split u kojemu je i preminuo 2015. godine.

U sedamdesetim je godinama Hajduk ponovio „recept“ za uspjeh iz pedesetih – uz jezgru „svojih“ domaćih igrača dovodio je samo provjerene kvalitetne igrače „sa strane“, također iz drugih jugoslavenskih republika. Radilo se prije svega o Slovcu Brani Oblaku koji je došao iz ljubljanske Olimpije, Rizahu Meškoviću iz Slobode iz Tuzle, Vanču Balevskom iz skopskog Vardara, Boriši Đorđeviću iz Bora, Ivanu Budinčeviću iz Spartaka Subotica i Bori Primorcu iz mostarskog Veleža (komparacija kazivanja kazivača i Gizdić, 2010). Posljednja dvojica su po nacionalnosti Hrvati. Iz hrvatskih klubova u tom je razdoblju, na godinu dana i bez značajne odigrane uloge, došao samo Drago Rukljač iz NK Zagreba. Sudeći prema tadašnjem pisanju splitskih novina i klupskog lista, svi su vrlo dobro primljeni u Splitu i među navijačima. Đorđević je čak dobio nadimak „Lepi Bora“,⁴³ a Oblak i Mešković su neizostavni članovi mitske prve jedanaestorice koja je igrala u godinama kada se osvajala uzastopna „dupla kruna“ (prvenstvo i kup). Boro Primorac je i tijekom istraživanja tj. danas aktivan u Hajduku. Nakon uspješne igračke i trenerske karijere u inozemstvu vratio se u Hajduk te je voditelj Nogometne akademije „Luka Kaliterna“. I neki od ostalih nabrojanih igrača ostali su u kontaktu s bivšim klubom pa je primjerice Vančo Balevski neslužbeni klupski skaut i predstavnik za Makedoniju (Didić, 2023: 22; Alfirević, 1998: 73).

U osamdesetim godinama 20. stoljeća, u Hajduk dolazi veliki broj igrača iz drugih jugoslavenskih republika ili iz Hrvatske ali izvan Dalmacije. Većina ih je bila upitne kvalitete. Dublji su trag u klubu i sjećanjima navijača, sudionika u ovom istraživanju, ostavili Dušan Pešić i Zoran Simović koji su došli iz Napretka Kruševac, Zoran Jelikić iz Crvene zvezde, Miloš Bursać iz Galenike Zemun, Dževad Prekazi iz Partizana, Stjepan Deverić iz Dinama, Dragi Setinov iz skopskog Vardara, Mili Hadžiabdić iz Veleža Mostar i Ardian Kozniku iz Prištine. Među njima posebno se izdvaja Blaž Slišković koji je 1981. kao velika zvijezda došao u Hajduk iz mostarskog Veleža i koji je zbog svog nogometnog umijeća, ali i zbog nekonvencionalnog ponašanja postao ljubimac navijača kojega spominju i generacije koje ga nikada nisu gledale uživo. Svi su ovi igrači, primljeni kao igrači Hajduka i nije isticano njihovo podrijetlo, čak niti krajem tog desetljeća, kada je liberaliziran vladajući režim i kada rasprava o naciji i nacionalizmu (osobito ako je ostala anonimna, među masom u gledalištu) nije dovodila do represije. Strane nogometaše koje su navijači voljeli i koji su im bili idoli te kratko pojašnjenje zašto u ovom razdoblju naveli su:

⁴³ Primjerice, vidjeti „Mali Marinko“ (Smoje, 1976: 10; Bušelić, 1979: 10). Istina, tako je najčešće nazivan u Pometu, humorističkom podlistku Slobodne Dalmacije.

„Alen Bokšić⁴⁴ jako i Ivicu Šurjaka⁴⁵ kad sam bila mala... braću Vujović⁴⁶ uff, oni su mi super bili... Blaž Slišković⁴⁷, sad je bila godišnjica onoga gola⁴⁸, njega sam jako voljela...“ (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss); „Blaž Slišković je bio idol nad idolima“ (više kazivača Split, Sinj, Makarska); „A ja se sjećam, onaj Dževad Prekazi,⁴⁹ on je malo Šiptar. U Jugoslaviji se isto gledalo (...) A znam da je taj Prekazi bio onako malo... Ali smo ga voljeli, naravno (...). Čak i ti koji igraju, ne znam, ono Artem Milevski⁵⁰ je samo pio, mi smo ga obožavali kako je igrao (smijeh)“ (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss); „Stipan (Stjepan) Deverić⁵¹ koji je došao iz Dinama i to se sjećam da je to bilo fascinantno kako je on došao i kako je prihvaćen Štef Deverić, zvali smo ga Stipe, bio je dobar igrač“ (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss)

Istraživanje pokazuje da veći dio navijača do 1990-ih nije obraćao pažnju na etničko podrijetlo nogometaša u Hajduku, odnosno da nogometaše iz drugih jugoslavenskih republika nisu smatrali Drugima:

Nikad, ne. Dapače, najpopularniji su bili oduvijek čak stranci, tako iz par nacija. Prije svega Zlatko Vujović ili ti veliki Hajdukovi igrači su bili čak, bio je jedan Žungul,⁵² svi su oni bili srpske nacionalnosti,⁵³ tako da to nikad nije bilo... Nitko nikad nije postavljao pitanja. (ibid.)

Većina nogometaša iz Srbije i Crne Gore sporazumno je ili istekom ugovora 1990. i 1991. godine mirno napustila Split. Nisu zabilježeni verbalni incidenti koji su se odnosili na Hajdukove igrače koji nisu Hrvati.⁵⁴ Međutim, navijači su znali podrijetlo nogometaša. Osamostaljenje Republike Hrvatske i Domovinski rat, kod nekih su jače aktivirali prepoznatljivost Drugosti:

⁴⁴ Alen Bokšić, rođen 1970. u Splitu. Igrao za seniore NK Hajduk od 1987. do 1991.

⁴⁵ Ivica Šurjak, rođen 1953. u Splitu. Igrao za seniore NK Hajduk 1971. do 1981.

⁴⁶ Zlatko i Zoran Vujović, rođeni 1958. u Sarajevu. Igrali za seniore NK Hajduk od 1976. do 1986.

⁴⁷ Blaž Slišković, rođen 1959. u Mostaru. Igrao za NK Hajduk od 1981. do 1986. U Hajduk došao iz FK Velež Mostar.

⁴⁸ Nije jasno na koji se zgoditak kazivačica referira: oba najpoznatija Sliškovićeve zgoditka – iz kornera Crvenoj zvezdi i iz slobodnog udarca praškoj Sparti postignuta su 1984. godine.

⁴⁹ Dževad Prekazi, rođen 1957. u Kosovskoj Mitrovici. Igrao za NK Hajduk 1984. U Hajduk došao iz FK Partizan Beograd.

⁵⁰ Artem Milevski, rođen 1985. u Minsku, Ukrajinac. Igrao za HNK Hajduk od 2014. do 2015.

⁵¹ Stjepan Deverić, rođen 1961. u Velikoj Gorici. Igrao za NK Hajduk od 1984. do 1987. U Hajduk došao iz NK Dinamo Zagreb. Član generacije Dinama koja je nakon 24 godine osvojila prvenstvo Jugoslavije. Stoga u Dinamovoj povijesti ima poseban status. Tim više je to bio zvučni transfer. Usporedivo s prelaskom Wilsona Đonija, standardnog prvotimca iz čuvenih Hajdukovih sedamdesetih, a koji je 1978. prešao u Dinamo.

⁵² Slaviša Žungul, rođen 1954. u Požarevcu (ali se kao dijete doselio u Kaštela). Igrao za seniore NK Hajduk od 1971. do 1978.

⁵³ Braća Vujović su podrijetlom Crnogorci.

Mi smo znali tko nije Dalmatinac, da, znali smo te nove. Nisam imala zabrane, kao da ne smim za neke druge navijati. Mislim znalo se da ne smijemo baš za Srbe, Bože mi oprost, to moram tako reći... Kao ove smo mogli, ali... Mislim ja sam u takvoj familiji di se nije to govorilo: 'Nemoj, nemoj', ali nekako osjetiš i u takvoj familiji da ne. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Devedesetih godina, u Hajduk su prestali igrati i dolaziti igrači iz Srbije i Crne Gore, ali su nastavili dolaziti iz drugih bivših jugoslavenskih republika, kao i drugih država. Prvi igrač strani državljanin nakon Drugog svjetskog rata koji je nastupio za Hajduk bio je Čeh – Jiri Jeslinek. Taj je reprezentativac Čehoslovačke u Hajduk došao 1990. iz praške Slavije, a otišao je u listopadu 1991., kada je bilo jasno da hrvatski klubovi neće sudjelovati u jugoslavenskoj ligi, a bilo je neizvjesno, zbog rata, kada će se pokrenuti hrvatska nogometna liga.

Od devedesetih godina 20. stoljeća i naročito u 21. stoljeću jaki je trend dolazaka igrača izvan Dalmacije, iz ostatka Hrvatske i cijeloga svijeta. Iz baze podataka za cijelu Hrvatsku tijekom provedbe istraživanja u Registru nogometaša u hrvatskim klubovima po državljanstvima saznaje se da su igrali nogometaši iz 96 država (većina u amaterskim klubovima), naviše iz Bosne i Hercegovine, Slovenije, Brazila, zatim Sjeverne Makedonije, SAD-a, Francuske, Austrije, Australije, Ukrajine, Rusije, Crne Gore, Albanije.⁵⁵

Tijekom devedesetih godina navijači su izdvajali igrače Mikija Rapajića⁵⁶ i Roberta Jarnija,⁵⁷ koji su u klub došli kao juniori. Četvero kazivača izdvojilo je Rapajića kao omiljenog ili jednog od dražih igrača:

Rapajić ... zbog njegovog stila i igre i te neke zaje*ancije na terenu ... Dva ili tri puta sam bila na utakmici... kad je on igra i taj svaki put mi je osta u sjećanju primarno kao fokus na nekog igrača koji je užasno talentiran, jako dobro igra, ali isto tako se voli zaje*avat i nekad mu se ne da (smijeh). Vucaranje po terenu (smijeh), i taj koncept mi je bija kao nekako osvježavajuć, kao wow, on može i super je, ali s druge strane malo se i zajebava. To mi se urezalo kao neki dobar feeling koji sam svaki put imala kad bi on bija i neovisno o tome znali su i gubit i dobijati... (ž, r. 1990., okolica Zadra, vss)

Dolazak inozemnih nogometaša u Hajduk događa se u kontekstu pojačanih transfere stranih nogometaša i u europske nogometne klubove. Ove migracije pospješilo je i stvaranje Europske unije, koje je liberaliziralo zapošljavanje, odnosno protok

⁵⁴ Slično je bilo i s trofejnom momčadi Košarkaškog kluba POP 84 (bivša Jugoplastika) iz koje su mirno otišli igrači srpske i crnogorske etničke pripadnosti i s tim klubom ostali u dobrim odnosima.

⁵⁵ Usp. www.comet.hns (pristup uz dozvolu, 20. 3. 2023.).

⁵⁶ Milan, *Miki*, Rapajić, r. 1973., Nova Gradiška, igrao u Hajduku od 1991. do 1996.

⁵⁷ Robert Jarni, r. 1968., Čakovec, igrao u Hajduku od 1986. do 1991.

novca, robe i ljudi. Navijači su ovaj prijelaz slikovito opisivali: „Bilo bi – bija bi jedan – dva, ono, dva – tri. Kako bi ko ima pravila. ... Al uglavnom dva stranca (...) Do kraja '80-ih. Onda se to malo liberaliziralo na tri. A nakon toga ... sve je otišlo u ku*ac.” (m, r. 1975., Split, sss)

Cilj i opseg ovoga poglavlja ne dopuštaju makar paušalno nabranje igrača koji su ovih desetljeća došli igrati u Hajduk. Komparacijom podataka kazivača i knjige zanimljiva naslova *U Hajduk su došli i u povijest ušli* (Gizdić, 2010) treba spomenuti da su igrači dolazili iz: Albanije, Bosne i Hercegovine, Slovenije, Makedonije, Kosova, Liberije, Australije, Kanade, Urugvaja, Španjolske, Sjedinjenih Američkih Država, Ukrajine, Rumunjske, Brazila, Mađarske, Litve, Rusije, Italije, Francuske, Kameruna, Uzbekistana, Gruzije, Turske, Portugala, Gambije, Grčke. Rijetko su to, prema tumačenju navijača, bili pravi nositelji igre i omiljeni igrači navijačima, ali su neki bili cijenjeni jer su se jako zalagali igrajući za „bijeli“ dres. Navijači su posebno istaknuli Mass Sarra.⁵⁸ Dolazak Sarra i njegovog sunarodnjaka Tokpaha, sredinom 1990-ih, prvih crnih igrača u Hajduk, navijačima je moglo značiti i da njihov klub prati svjetske trendove. Naime, baš od tog vremena, povećava se broj crnih nogometaša (došlih iz Afrike, ali i potomaka useljenika u europske zemlje) koji postaju velike zvijezde na europskoj i globalnoj razini (usp. Acheampong, Bauhaouala & Raspaud, 2017), npr. George Weah iz Liberije bio je 1990-ih godina proglašen najboljim nogometašem Europe, kasnije je postao predsjednik države Liberije. Osim toga, ti igrači, zbog malog broja crnaca naseljenih u Hrvatskoj, u očima navijača predstavljali i određenu egzotiku. Navijači su vrlo rado kazivali o Sarru i objašnjavali da su ga voljeli:

I Mass Sarr, zvali su ga: 'crna mamba' iz Liberije... Oni ga prihvatu, neće oni svom igraču vršiti rasizam i to. (m, r. 1972., Pelješac, sss)

Mass Sarr i da je to bilo ka (mimikom oponaša zadivljeno lice, govori prigušenim glasom, op. a.): 'Vauu, Mass Sarr!!' On je bija meni k'o ditetu neki pojam – ne zbog druge rase, nego je on ka svima bija pojam! Ja se sićan da je to ka bilo: 'Je*ate, igra Mass Sarr za Hajduka'. Tako da je to baš bija užitak svaku utakmicu dolazit tamo i sićan se da bi ti se nama igrači došli javit. Mi bi stali ono na zapad, ovako dica bi se spustili skroz doli do prvih redova, onda bi oni nama ono došli dat besu (pozdrav šakom u šaku, op. a.) ka nakon utakmice. (ž, r. 1991., Split, vss)

Iako su navijači voljeli Sarra, pronalazili su mu i mane, dosta vremena su provodili pričajući o njemu pa i izmišljajući priče:

Taj je bija neradnik, linčina... (smijeh) Al je bija simpatičan! Ljudi su ga volili ono... On je uvijek, uvijek pet kila viška.. Uvik... I kad se žalija da mu je

⁵⁸ Mass Sarr, rođen 1973. u Monroviji (Liberija). Igrao za HNK Hajduk od 1995. do 1998. S njim je zajedno došao i sunarodnjak Anthony Tokpah, ali je kao vratar manje nastupao za Hajduk.

vruće! Sad ljudi nisu razumili da on nije baš iz Afrike. (smijeh) ‘A vruće mi je!’ (jako se smije) A je*enti mater ja! ‘A kako ti je doli, znaš ono, u Africi?’ Jel on stvarno iz New Yorka,⁵⁹ ne znan (...) On je bija... bija simpatičan u tome... (smijeh) Ne znan, ne mogu ti to opisat! On bi, uvijek je bija ozliđen, uvijek je, uvijek je šepa, uvijek se vata za nešto, za leđa (smije se) i uvijek je ima pet kila viška, brate! A neeeema... A nije bija ni neki igrač da budemo realni... Ja nean pojma ko je njega naša (smije se) (...) A ne mogu ništa ružno reć, mada je bija maskota ono. Ljudima je bija nešto novo! Znaš. Nije ga niko provocira i kad su ga zaje*avali, nisu mislili, siguran san! Jedanput smo mi išli na neku prijateljsku utakmicu i neko ga je zva ‘dizel’...Ka dizel je valjda nešto crno. Šta ja znan? I on se okrenija ono malo ljuto i onda san svatija ovome na faci da nije ništa, ovi mu se ka javlja, smije se, ne misli ništa loše, nego ljudi nisu ni znali šta je uvreda bokte! (m, r. 1975., Split, sss)

Navijači su dalje izdvojili strane nogometaše koji su im ostali u lijepom sjećanju: „Kouassi mi je bio super, onda Said⁶⁰ mi je odličan bio. On se baš molio tako na taj svoj način”. (ž, r. 1972, Split, okolica, Zagreb, vss); „Futacs⁶¹ je ... meni bio super, Mađar, i volili smo ga” (m, 1987., Split). Márka Futácsa je nakon niza loših rezultata Hajduka na ulici verbalno i fizički napalo nekoliko navijača. To je naveo i kao razlog odlaska iz Hajduka (Herljević, 2018; Urukalo, 2018). Pravosudni epilog tog incidenta bio je da su osumnjičeni napadači sudski oslobođeni o čemu su izvijestili mediji (usp. P. S. D., 2020).

Navijači su naglašavali da do raspada Jugoslavije „najviše je bilo ovih... Jugovića, Bosanaca, Makedonaca, Šiptara.” Za nogometaše i općenito Albance, svi su koristili etnonim Šiptari. Većina navijača prihvaća nogometaše islamske vjeroispovijesti, redovito su spominjali da neki nogometaši prije utakmice prakticiraju dio molitve, no to im ne smeta, kao što pokazuje citat:

Na primjer Sahiti.⁶² On se moli na svoj način i nikomu to, baš ga vole navijači. Ja mislim da je to pravi put da se onda i druge stvari... Ja mislim da načelno ne volimo Srbe, ne volimo muslimane, ne volimo crnce... A to je sve načelno (...) mislim da je tu neki raskorak između ... stava ‘Ne, oni su drugi, oni nisu naši’ (...) znači mi jako patimo tko je... Gudelj⁶³ meni je bio super igrač, ali Imoćanin ... (smijeh). Uvijek kao mi gledamo to podrijetlo,

⁵⁹ Sarr nije došao u Split iz New Yorka, već iz francuskog drugoligaša Alesa (Gizdić, 2010: 140).

⁶⁰ Said Ahmed Said, rođen 1993 u Kumasi (Gana). Ima talijansko državljanstvo. Igrao za HNK Hajduk od 2016. do 2019.

⁶¹ Márkó Futács, rođen. 1990. u, Budimpešti. Igrao za HNK Hajduk od 2016. do 2018. Bio je najbolji strijelac Prve hrvatske nogometne lige.

⁶² Emir Sahiti, rođen 1998. u Zemunu- Beogradu, državljanin Kosova. Igra za HNK Hajduk od 2018.

⁶³ Ivan Gudelj, rođen 1960. u Imotskom. Igrao za seniore NK Hajduk od 1977. do 1986.

odakle je tko. Još uvijek se gleda u Slobodnoj Dalmaciji osmrtnice di je tko pokopan. Onda tako vidimo prezime: A, odatle je (smijeh) (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Iz ovog primjera kazivanja, vidljivo je, da navijači kao Druge prepoznaju nogometaše različitih etničkih i religijskih pripadnosti i različite boje kože, ali da kao Druge vide i nogometaše iz Dalmatinskog zaleđa, no i njih prihvaćaju.

Među stranim igračima, u 21. stoljeću navijači se izdvojili i Marija Maloču, Josipa Juranovića, Niku Kranjčara i Senijada Ibričića.⁶⁴ Prva dvojica rođeni su Zagrepčani, no postali su kapetani Hajduka.

Senijad Ibričić, Bošnjak rođen u Kotor Varoši u Bosni i Hercegovini, u Hajduk je došao 2008. godine iz NK Zagreb s reputacijom najboljeg igrača Prve Hrvatske nogometne lige. Dobrim igrama i izvođenjem slobodnih udaraca neki navijači kazali su da ih podsjeća na Blaža Sliškovića. Nakon prvenstva 2009./10. u kojem je bio i povremeni kapetan momčadi od Torcide je dobio priznanje „Hajdučko srce“ koje navijači dodjeljuju najborbenijem igraču Hajduka u proteklom prvenstvu (Gizdić, 2010: 208). O Ibričiću, koji je bio i reprezentativac Bosne i Hercegovine, navijači su rado kazivali, također znaju da prakticira islam, no njemu i izvrsnim igračima baš sve bi oprostili:

On je bija popularan. On ima i grafit – mural na Blatinama! ...igra je ... dvi i desete kad smo igrali europsku ligu ka. To nan je najveći europski uspjeh zadnjih dvaes godina. (...) Uvik prije utakmice bi on ... molija se. Prije svake utakmice. Ma ne smeta to nikome dok si ti dobar igrač. Mo'š radit šta god očeš. Mo'š pi*at po hrvatskoj zastavi (smijeh), ono... Sve moš. A ako si loš igrač... Ne može ti pomoć ništa. (nasmije se jako) A to je logično, je*iga. Ljudi nisu, ne gledaju preduboko (...) Moj otac bi otiša na selo i tamo je bija neki... susid! ... a taj je uvik sebe smatra velikin ustašon. A Ibričić mu je bija najdraži igrač! Niko nije smija ništa reć protiv Ibričića. To su te šeme... Ako si moj, dobar si. Ne'a nikakvih problema (...) On je bija najbolji igrač. Moli se čovik ka i svi, šta. (m, r. 1975., Split, sss)

Niko Kranjčar sin je legende i simbola Dinama, bivšeg igrača i trenera, Zlatka Kranjčara i od mlađih uzrasta proglašavan novom zvijezdom tog kluba. Međutim, nakon neslaganja s upravom Dinama, 2005. godine prešao je u Hajduk. Navijači su mu u Splitu prilikom dolaska priredili veliki doček. Slobodna Dalmacija je na dvije stranice popratila taj događaj te citirala novinara Franu Jelinčića koji je nazvao Zlatka Kranjčara i rekao mu: „Cico, ovdje je velika gužva i svi ti žele sina dotaknuti kao da je kakvo božanstvo. To je nezapamćen doček.“ U okviru tog izvještaja objavljen je i članak pod naslovom „Sletio Torcidi u zagrljaj“ u kojem se izvještuje

⁶⁴ Senijad Ibričić, r. 1985. Kotor Varoš, Bosna i Hercegovina, igrao u Hajduku 2008. do 2011.

da se na splitskom aerodromu okupilo dvije do tri tisuće navijača kako bi dočekalo Kranjčara. Posebno je bio uočljiv transparent na kojemu je pisalo: „Niko, sada više nisi niko, sada si netko i nešto.“ S obzirom na to da je Kranjčar „otet“ najvećem rivalu, izvješćivalo se i o uvredljivom skandiranju Dinamu, navedeno kao „I još ono neizbježno“. Prema Poljudu je Kranjčar krenuo praćen „povicima odobravanja, gromkim pljeskom i skandiranjem“ (Alfirević, 2005: 23). Svakako treba napomenuti da je Niko Kranjčar rođeni Zagrepčanin i nikada nije skrivao da mu je Dinamo prirastao srcu. Osim medija, kazivači navijači su također isticali transfer Kranjčara u Hajduk kao iznimno veliki uspjeh: „E! E! E! (...) On je veliko ime i njega su doveli u Hajduka. To je bija doček!“ (m, r. 1975., Split, sss)

No prisjetili su se i nekih Hajdukovih igrača (Joška Jeličića, Ivana Bošnjaka, Mirka Hrgovića) koji su prešli u Dinamo, izravno, ili su iz Hajduka otišli u neki drugi klub pa u Dinamo, te uz mnoštvo psovki komentirali da je to najgore što se može desiti:

Ovamo je ku*vin sin, naravno. Nemoš otić u Dinamo ... ovi, (prezime, op. a.), oni ku*vin sin! ... on je iša direktno u Dinamo! To je baš biloo teeška mržnja, ono, neredi! Mislin, nisu bili neredi, ali – bili bi (nasmije se kratko) da su mogli bit! (...) Šta će ti to u životu, ono? Da te posli, cili život će te pljuvat po ulici i je*avat ti, ono. (m, r. 1975., Split, sss)

Znači (prezime, op. a.) je iša igrat u Dinamo. To je... Bolje ti je ić ono obuč četničku uniformu, razumiš (smijeh), i vikat: ‘Živeo Šešelj’, razumiš. I onda su... Na kontejneru su napravili njegovu ka sliku i napisali ‘Ne želimo smeće u našem gradu’ ka, odma na oni nadvožnjak na Pujanke. Čin udeš u grad, odma ti je, ono, tuče u oči, razumiš ka... U biti je pitanje časti, ono. Znači ako voliš klub, ako si igra i sve, nemoš tamo ić. (m, r. 1979., Split, sss)

U istraživanom razdoblju u Hajduku su od stranih nogometaša tj. državljana u prvenstvu 2019./2020. godine igrali iz država: Gambije, dva igrača iz Bosne i Hercegovine, Brazila, Bugarske, Nigerije, Mađarske, Kosova (ali je taj igrač nastupao za reprezentaciju Albanije), Libanona, Češke, Ukrajine, Albanije. U prvenstvu 2020./21. iz: Makedonije, Brazila, Kosova (dva igrača, od toga jedan igra za reprezentaciju Albanije), Grčke, Bugarske, Italije, Mađarske, Libanona, Švedske, Turske, dvojica iz Bosne i Hercegovine, Češke, Albanije. U prvenstvu 2021./22. iz: Makedonije, Brazila, dvojica iz Kosova, Grčke, Bugarske, Nigerije, Italije, Austrije, Švedske, Mađarske, Slovenije, SAD-a, Portugala, Češke, Australije te u prvenstvu 2022./23. iz: SAD-a dvojica, Makedonije, dvojica iz Nigerije, Francuske (igrač je nastupao za mlađe reprezentacije Francuske i Maroka), Bugarske, Italije, Austrije, Australije, Mađarske, Slovenije, Portugala, Kosova (još jedan igrač rođen u Hrvatskoj nastupao je za reprezentaciju Kosova), Češke, Kanade (igrač nastupa za U-21 reprezentaciju Hrvatske).⁶⁵

⁶⁵ Usp. www.comet.hns (pristup uz dozvolu, 20. 3. 2023.).

Davanje nadimaka

Stranim nogometašima, s teško izgovorljivim imenima i prezimenima, navijači daju nadimke koji dolaze iz lokalnih govora, koji su prilagođeni lokalnom dijalektu, i na taj način pokazuju da ih prihvaćaju: „On je naš! On postaje naš! Ja to vidim po gradu, kad im se javljaju (tim nadimkom op.a.). Oni su jedni od naših, iako su fizički potpuno drukčiji, da. To je jako zanimljivo... Svaki je imao to ime i to je super ...” (ž, r. 1972, Split, okolica, Zagreb, vss). Jedan navijač je objasnio da je običaj da se stranim sportašima daju nadimci u Splitu:

Počeo s košarkašem KK Pop 84 Aviem Lesterom koji je za splitski klub igrao od 1990. do 1991. Crnoputi, visoki centar splitskih 'žutih' dobio je nadimak Ante Luster. Primjetno je da nadimci nastaju od lokaliziranja izvornih imena povezanih s tjelesnim osobinama ili načinom igre. Primjerice Lester je postao 'Luster' jer to sličí pravom prezimenu i jer je visok; Ohanzda Zoa je 'Zolja' jer sličí prezimenu, a i zato jer je bio 'ubojiti' golgeter. (m, r. 1972., Zagreb)

Dva nadimka koja su svi navijači naveli su *Kvasina*, koji su dali Kouassiju i *Frane Zolja* Francku Ohandza Zoi.⁶⁶ Navijači su navodili da su ih jako zavoljeli, iako su stranci: „zavoljeli ... su Kvasinu (smijeh)... pa i trenera sad Valdas⁶⁷ – on je skroz iz jedne druge kulture, ali on je jedan od nas kao. Pa i njemu su dali nadimak. Svi dobivaju te nadimke ... Fossati isto, i Fossati i Sahiti, ... ako je neko došao iz Benfice,⁶⁸ onda je to već bolje jer smo mi Hajduk i Benfica isto povezani. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

I dok je većina navijača objašnjavala da se u Dalmaciji svima daju nadimci, da ih i oni sami imaju: „Da, svima. Al to je kod nas popularno za sve, kod nas je nadimak ime. Na otocima nasljeđuju nadimke. Tako je nama u Dalmaciji jako važan nadimak općenito, nije to samo stvar Hajduka. Hoćemo biti što prisniji, zato dajemo nadimak”. (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss), jedan navijač je kazao da su neki nadimci ujedno i posprdni (m, r. 1962., Split, okolica, sss), no nije dalje objašnjavao.

Samo jedan kazivač je smatrao da su nadimci nametnuti i da ih se u stvarnom životu ne koristi:

Ti nadimci su glupost, ono. Niko ih tako nije ni zva. Neko je prosua 'Kvasina', ja ne znan je l ga iko ikad zva Kvasina. Glupe novinarske piz*arije... Ili bi se novinari trudili smisliti neki glupi nadimak. To je užas! To – kad polupismeni

⁶⁶ Franck Ohandza Zoa, rođen 1991. u Ngongu (Kamerun). Igrao za HNK Hajduk od 2015. do 2018.

⁶⁷ Valdas Dambrauskas, rođen. 1977 u Pakruojisu (Litva). Trener HNK Hajduk od 2021. do 2022.

⁶⁸ Filip Krovinić došao je u Hajduk iz Benfice Lisabon.

ljudi idu bit duhoviti ono. (...) Zato šta su naši ljudi retardirani. Znaš, ne znaju izgovoriti tuđe ime... (m, r. 1975., Split, sss)

Zabilježila sam da su nadimke dobivali i nogometaši iz međunarodnih klubova, jedan kazivač se prisjetio utakmice: Hajduk – Fiorentina u Splitu. „To je (19)'98... Igro ti je za Fiorentinu tada Batistuta. Igro je onaj, mi smo ga zvali 'Pagar' (vrsta ribe, op.a.), oni Edmundo, oni Brazilac, što ima onu krestu na glavi.“ (m, r. 1982., Pelješac, sss)

Romi u Hajduku

Budući da su kazivači Romi isticali navijače velikih klubova, između ostaloga Torcidu i Bad Blue Boyse kao najveće rasiste, te da su najviše rasističkih ispada doživjeli na prostoru Dalmacije, navijačima je postavljeno pitanje bi li im smetalo da Rom igra za Hajduk, i da objasne zašto. Jesu li kada bili na utakmici kada je s Hajdukom igrala neka momčad u kojoj je igrao Rom i ako da, sjećaju li se, jesu li i kakve su bile reakcije na tog igrača. Primjeri odgovora su: „Pa ne znam, možda onaj Miladin⁶⁹, možda je on bio Rom. Ne znam, nisam to primjetio opće.“ (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss); „Mene ne bi smetalo, ja se ne sjećam dal je igrao ijedan Rom... Da dođe neki Rom, ja mislim da bi to bilo oduševljenje jer mi njih doživljavamo malo ono ko veselje, pjesma i tako to.“ (ž, r. 1972., Split, okolica Zagreb, vss)

Analiza odgovora pokazuje da intervjuiranim navijačima ne bi smetalo da za Hajduk igra Rom. Međutim, istražujući sudioničkim promatranjem, gledajući utakmice s navijačima, često sam čula da igračima protivničkih momčadi, sucima, predstavnicima Hrvatskog nogometnog saveza viču „Cigani“ i „pederi“. Na pitanje, u naknadnim intervjuima, zašto to viču, dio navijača je dao objašnjenje poput ovog: „Ja kad kažem za nekog da je Cigan, ja to ne želim vriđat Rome, ali mene te riči 'Cigan', 'peder' – to su sve karakterne osobine. Ali opet vidim tu negativnu konotaciju, za to kad nekome kažeš, misliš nešto loše o njemu pa onda samim tim ka vriđaš te ljude.“ (m, r. 1995., Kaštel Stari, sss). Veći dio intervjuiranih navijača osuđuje ove verbalne ispade:

To mi je dno dna, al' opet ti kažem, to ti je nešto ... šta će istok u 95% slučajeva osudit. Naprimjer, kad se sucima viče 'Cigane', to ne mislim da je uopće to na bazi... rasne pripadnosti, nego da je to na bazi tog mita oko lopovluka Cigana i to pa je to više pogrdno izrugivanje suca. Nije to na nikakvoj toj rasnoj osnovi, u to duboko virujen. (ž, r. 1991., Split, vss)

⁶⁹ Jedini Miladin koji je igrao u Prvoj HNL je Darko Miladin. Ali, on je igrao za HNK Hajduk, a ne protiv njega.

Dresovi i suvremeni nogometaši

Tijekom istraživanog razdoblja, od 2019. do kraja 2022. od igrača izvan Dalmacije, a koje su navijači spominjali, za Hajduk su igrali: Filip Krovinović,⁷⁰ Marco Fossati⁷¹ i Emir Sahiti. Danas je mnogima omiljeni igrač Splitsanin Marko Livaja,⁷² iza njega slijede Filip Krovinović i Jan Mlakar.⁷³ Sudionici istraživanja najviše su se referirali na Livaju, navodeći ga kao primjer koji oslikava lokalnu kulturu i mentalitet te naglašavajući njegovu povezanost s lokalnim stanovništvom:

Livaja... on je baš prikaz našeg temperamenta i čudaštva i tog dišpeta pa ga svi obožavaju zbog toga ... (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss)

Baš volim ovoga Livaju ... drag mi je jer je nekako normalan. Vidi se da on živi dobar noćni život i ta jednostavnost koju on igra i ono kad se on ljuti 'Šta?!' i one reakcije njegove su ko reakcije nekog djeteta i pun je te emocije... a dobro i igra, super. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Kad meni neko kaže 'A je*ote taj Livaja, koji ku*ac više ide na taj mali nogomet?' Ono, može se ozlijedit, može nam sje*at utakmicu, a nije mu potrebno da ide tamo i igra na betonu, a meni je predivno da igra s ekipom na kvartu i da on, unatoč tome što je kao neki Livaja iz Hajduka, kao ima potrebu igrat na kvartu s ekipom i doć podružiti se ili da ima potrebu, ono, otić u birtiju pa kao... Meni je to znak nekog njegovog suživota s njegovim ljudima u toj zajednici, a ne da je on neki je*eni robot koji je sad igra taj nogomet kad je utakmica (ž, r. 1990., okolica Zadra, vss)

Na utakmicama, i kako sam primijetila, i inače po Dalmaciji najviše dječaka nosi Livajin dres. Svi kazivači su također potvrdili da se danas najviše nosi njegov dres, i da im djeca osnovnoškolskog i srednjoškolskog uzrasta traže različite predmete, npr. za školu (bilježnice, pernice, privjeske itd.) s natpisima ili njegovom slikom. Građa pokazuje da se do 1990-ih nije mogao kupiti dres (barem ne službeni) i da je ključna bila bijela boja:

Pa nisu se tada dresovi nosili, nisu se mogli kupiti dresovi. To je bio socijalizam, nisi mogao ni imitaciju kupiti. Ta popularnost dresova se javlja sredinom devedesetih ... Nije bilo to čak da su se štampali dresovi i prodavali od klubova, nego bi nosili svi bijele majice ... Ili čak mesarske mantile bijele, kad bi išli na utakmicu, to nam je bila najdraža fora, s odrezanim rukavima. (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, vss).

⁷⁰ Filip Krovinović, rođen 1995. u Zagrebu. Igra za HNK Hajduk od 2021.

⁷¹ Marco Ezio Fossati, rođen 1992. u Monzi (Italija). Igrao za HNK Hajduk od 2020. do 2023.

⁷² Marko Livaja, rođen 1993. u Splitu. Za seniore HNK Hajduk igra od 2021.

⁷³ Jan Mlakar, rođen 1998. u Ljubljani. Igrao za HNK Hajduk od 2021 do 2023.

Drugi kazivač navodi da je osamdesetih godina bilo za kupiti običnih bijelih majica s grbom Hajduka koje su se prodavali u prodavaonicama odjeće, ali i na kiosku s Hajdukovim suvenirima koji su se nalazili kod stadiona na Starom placu i na Rivi:

Takvu mi je prvu majicu početkom osamdesetih kupio tata koji je bio vatreni hajdukovac. Na nju mi je baka našila plavim koncem broj 7, koji je nosio Zlatko Vujović, tada moj najdraži igrač. Posebnu je draž imala što je kupljena u Splitu jer je meni Split bio sinonim Hajduka. Još uvijek je čuvam. (m, r. 1972. Zagreb, vss).

3.4.1. Prihvatanje stranih nogometaša: nogomet između „životne važnosti“ i „biznisa“

Za najveći dio intervjuiranih sudionika istraživanja rezultat nogometne utakmice je iznimno bitan. U tome se većina kazivača ne slaže s transparentom koji se može vidjeti na tribinama Poljuda: „Rezultati su trend, a ideali su vječni.“ Oduševljenje ili razočaranje vidljivo je i tijekom utakmica, a posebno nakon utakmica. Nakon završetka utakmice nogometaši Hajduka dolaze pred tribinu Torcida koja im ovisno o rezultatu oduševljeno plješe, ili pak zviždi, a ponekad ih i vrijeđa,⁷⁴ o čemu su navijači kazali:

Kako ja uvijek volim da su ljudi sretni, ono kad ih na kraju privode, meni je to uvijek malo teško i žao mi je i oni jadni moraju postrojati se – meni je to grozno što su uveli to da dolaze nogometaši dole pred Torcidu – pljeskanje, kuđenje... Ja to ne bi jer je to tako nekad ponižavajuće. Oni se i umore za tu svoju igru, ali mi je super ta reakcija – ako nisi dobro odradio, zviždit ću ti... Mislim, uništiš nam dan (smijeh) pa ćeš dobit svoje (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss).

Etnografska građa pokazuje da se strane nogometaše jače kritizira kada gube i promaše gol u odnosu na domaće, posebice splitske nogometaše.⁷⁵ Navijači smatraju da je neprihvatljivo ako neki stranac promaši kazneni udarac i nakon završetka utakmice šteta rivom, ili izađe u javnost, kao da se ništa nije dogodilo. Objasnili su da ovakav stav prema ishodu utakmice iritira i smeta navijače, budući da je za njih igranje utakmice i postignut rezultat „život“:⁷⁶

⁷⁴ Ova radnja nije jedinstvena za navijače Hajduka u Splitu. I navijačke skupine nekih drugih skupina, primjerice u Italiji, Francuskoj, a osobito u Turskoj i Grčkoj, znaju poslije utakmice svoje igrače „pozivati na red.“ (m, 1972., Zagreb, vss).

⁷⁵ Kazivači su objasnili da se splitskom igraču kojeg svi obožavaju, oprašta što iz noćnog kluba dođe na utakmicu, pije, kocka itd. i da ga zbog te sposobnost nazivaju Doktor. Rekli su da svi u Dalmaciji to znaju, ali da ga i mediji vole i o tome ne pišu, stoga niti ja neću navesti ime. U osamdesetim godinama slično ponašanje, ali i obožavanje imao je Blaž Slišković.

⁷⁶ Ove teme dotakla sam se i u razgovor s trenerima koji su bivši nogometaši. Kazali su je da je ovakav stav prema rezultatu utakmice u zemljama bivše Jugoslavije. Njihova iskustva igranja u Portugalu, Belgiji i Francuskoj su sasvim drugačija, tamo se izlazi nakon utakmice i kada se ona izgubi.

Da, to je život, to je užasno. Užasno mi smeta... Oni ne znaju da mi tugu-jemo dva – tri dana iza utakmice i kad oni tako (...) Znači ono – nisam dao gol, on misli da je to posao, a nama je to život, i jednostavno ne smiješ izać van (...) To je nama jako važno jer mi živimo u onom pretkapitalističkom nogometu. Znači to (je) nama igra mog maloga mjesta protiv jednoga drugoga mjesta i jednostavno moraš prihvatit svu tu širinu (...) Izgubili smo i žalosni smo i nemaš se ti šta obuć i ić van, ono... (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Ne samo da ovo navijače smeta, već su isticali i fizičke napade na njih, te uspoređivali svoju plaću s njihovom:

Bilo je tu i napada na igrače i sve šta je ono meni skroz razumljivo jel neko radi za pet iljada kuna, razumiš, cili misec, plati onu kartu, ne znan, dvi stoje, dovede dite, razumiš, ti ono igraš, ne znan, k'o kreten, plaćen si ono... miljone eura misečno i onda cugaš prije utakmice, izgubiš utakmicu k'o zadnji šupak, ne boriš se i onda posli utakmice ideš na cajke, onda te nađu momci, podile ti dvi triske (pljuske) i onda ti plačeš kako su svi kreteni. A šta s' ti očekiva? Da će te nosit na ramenima, ono? Šta nisi dobija (utakmicu, op. a.), ka, pa bi te nosili na ramenima? (m, r. 1979., Split, sss)

Kao nepoštovanje, kako kažu *disrespect* prema navijačima, osim tri dana žalovanja nakon utakmice, važno je i ponašanje nogometaša prije tj. uoči utakmice:

Nije okej! Mislin stvarno – ako mi žalimo, ono ti stvarno moraš se pokrit ušima i odžaluj to tamo. (smije se) Ni mi nakon gubitka utakmice sad ne, ne derneči se... Žalovanje i gotovo! Proces tugovanja je. Nemoš ić vanka, bok. E. A nemoš ni prije utakmice! To je isto rispekt. Rijetki su bili, ono šta su govorili, Baka Slišković, jer rijetki su bili koji su mogli bit i sa ženskon večer prije, koji su mogli tulumarit, ubit se alkoholon i sutradan bit izvrsni. To je jedan u ne znan koliko stotina... Znači, zna se šta triba prije utakmice. Znaš? Tako da... I to je poštovanje. To je isto poštovanje: fokusiranost na utakmicu. (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

Osim ponašanja vezanih uz samo igru na terenu, prije i nakon utakmice, navijači su samoinicijativno dodavali da nogometaši i inače moraju biti uzor i pristojno se ponašati. Navijačima smeta kada igrači Hajduka, koji igraju i u drugim klubovima, rade neprimjerene stvari. Tijekom istraživanja medijski je bio aktualan događaj na kojeg se više navijača osvrnulo:

Mislin i oni su ljudi (smije se), razumiš, samo šta je poanta šta je njihov život ... da treniraju, da budu uzoriti, da takvin... poročnim nekim navikama ne robuju. Bar ne dok se profesionalno bave (...) nedavno je baš ovi Caktaš gori u Osijeku valjda napravija neko sranje... Lik je baš... Valjda je izaša vani pa je fačka neku žensku koja je ispala cura od nekog lokalnog, nečega pa su ga

skoro tamo najili plesaka (smije se) i ne znan čega. Mislin to kad čujen – to mi je sve a Bože sačuvaj, a lik isto ima četvero dice i ono... Očito nema mozga. To mi je normalno za reć: 'Kralju, ne znan, pokopaj se' (smije se). (ž, r. 1991., Split, vss)

Svega nekoliko navijača je protiv ovakvih stavova prema ponašanju nogometaša jer smatraju da je za to odgovoran klub:

(uzdahne) Ja sam ... protiv toga da se njima sad kontrolira nekakav ono privatan život ... priče: 'Aa, neko je viđen u nekom noćnom klubu'... ako on igra u Hajduku da njemu sad cijeli život mora biti ono podređen tome... naravno da je problem ako njega to u potpunosti poždere... ono samo tamo cuga i drobi se i da ono zato loše igra ... ali zato postoji tamo klub gdje su treneri i stručni stožer koji takve stvari trebaju rješavat... nisam ni baš da mislim sad, eto, sad se izgubilo i sad on mora bit ono tri dana u koroti i ne smije ništa i ne smije se prošetati ono Splitom od sramote jer će ga neko ono, znaš ono, našamarat jer smatra da je loše odigrao i da je to neki disrespect. To nisam. To mi je ono, to mi se ne sviđa. (m, r. 1986., Zagreb, vss)

Intervjuirani navijači smatraju da je jako bitno da igrači shvate važnost utakmica i sredinu u koju su došli, poput mentaliteta Splitsana. Tako jedan navijač prenosi stavove drugih:

Gori Split ka i Dalmacija temperamentni su svi. Oni će prihvatit svakog igrača, ali ti obično stranci ne znaju di su došli. Njima bi trebalo pokazati, pustit neki video šta znači igrat za Hajduk, a oni koji znaju, stvar je u tome, ta temperamentnost, oni jednostavno nemaju mira, nit po gradu, nit nigdi... Ja san slušao od ovih koji žive u Splitu ... Nitko njih fizički ne maltretira. U biti, bilo je slučajeva da su napali Futacsa i onoga Saida i to sve, bilo je (...) E, izgubili su i poslije utakmice ta neka nonšalancija, ono, pomalo se, usudili izać ... E, razumiš... Tu nastupa taj temperament onda. On u biti nastupa kao profesionalac, odradio je utakmicu i to je to, ali ne zna koji je to temperament, to je ko da si ušao u vulkan. Ne možeš iz toga izaći i non stop je neki presing i presing je dan danas u Hajduku. (m, r. 1982., Pelješac, sss)

Na moj komentar/pitanje: Znači li to da bi trebalo provesti neku vrstu integracije i upoznatih ih s kulturom, s identitetom, s pravilima ponašanja, s hrvatskim jezikom?, navijač je nastavio:

Je, ma dobro hrvatski jezik manje-više, nego jednostavno što znači nosit dres Hajduka... E, pričam sada kako većina razmišlja. Razmišljan i ja na taj način, iako ja nisan za nasilje i ja nikad ne bi udarija, nisan tako odgojen da udarin čovika na srid ulice bez razloga... Nismo u Kolumbiji kao kad je onaj Escobar dobija metak u čelo jer je da autogol.⁷⁷ Al to je nešto slično, ko da smo u

⁷⁷ Andrés Escobar Saldarriaga je Kolumbijac, igrao za reprezentaciju Kolumbije. Zbog njegova autogola Kolumbija je ispala sa Svjetskog nogometnog prvenstva.

Kolumbiji (...) ako se ti ne zalažeš... e onda su ono, što se reče: 'Je*ali ježa! To je bio taj slučaj prije dvi-tri godine u Splitu kad je Futacs bio, on je bio prvi strijelac regije i odličan napadač.

Već je ranije navedeno da je Futacs pretučen jer je loše igrao. S druge strane, nekoliko navijača je istaknulo da prepoznaju nogometaše koji se žele svidjeti navijačima, da znaju: „tko se ulizuje, a tko je iskren”. Kao nogometaša koji je pronašao pravi omjer izdvajaju Filipa Krovinića.

Na pitanje prihvaćaju li strane nogometaši koji igraju za Hajduk i je isti stav prema stranim nogometašima drugih klubova saznaje se:

Mislim da (je) ovdje na razini klubova, a ne... pojedinačno. Ne, ne. Jer ja sam se pitala za Ademija⁷⁸ u Šibeniku, kao je li on samo Šiptar ili je on i Dalmatinac, a kad govori onda mu čuješ da je Dalmatinac... To prihvaćanje stranaca, zato što je to takav posao i sad ih prihvatiš (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Navijač se ne sjeća o kojem je nogometašu riječ, no naveo je primjer velike izdaje navijača, kada mu trener nije dozvolio da uzme slobodan dan zbog vlastitog vjenčanja kada je bio derbi s Dinamom, pa je nogometaš na utakmici prije namjerno dobio treći žuti karton kako bi dobio automatsku suspenziju igranja sljedeće utakmice:

Ka pir (svadba) mu je, ono, ka nije moga namistit pir nekad drugo... Ti imaš ono cilu sezonu, imaš je unaprid i znaš kad ti je koja utakmica ... onda je ka napravija utakmicu prije treći žuti da ne može ka ić, ka... Ono... A šta smo mi svi debili pa ne znamo? Ka, četrdeset iljada ljudi na stadionu su svi debili ka pa ne znamo da si ti, ono, šupak (smije se), razumiš (...) I to u Splitu ne prolazi, razumiš. To je ono odma laž i prevara i to je u jednostavnin mozgovima ovin našima je to odma... izdaja, ono. Tu si, igraš i onda kad tribaš, ono, dat kontra najvećeg rivala, ti ono pobigneš ka šupak zadnji, ono, razumiš. (m, r. 1979., Split, sss)

Najviše navijača voljelo bi da najveći dio Hajdukove momčadi čine, kako kažu „naša dica“, nogometaši koji su od djetinjstva u Hajdukovim školama i koji su i sami navijači Hajduka, a kao razloge naveli su:

Zato što njima svima znači Hajduk ko što znači i meni. Sad taj surovi profesionalizam, da li on ide za lovon ili ne, ali svi oni ka reću: 'Došo san ovde, znan di san, to mi je želja bila da buden tu' je li to pričaju za novinare... Volio bi da većinom igraju naši (...) Jer Hajduk ima jako dobru školu, po meni. (m, r. 1982., Pelješac, sss)

⁷⁸ Arijan Ademi, rođen 1991. u Šibeniku. Podrijetlom Albanac iz Sjeverne Makedonije, čiji je bio reprezentativac. U Hrvatskoj je igrao za HNK Šibenik i GNK Dinamo.

Kazivači su izdvajali da se drugačije i više navija kada igraju domaći igrači: „... vidim kad se navija, ipak nekako drugačije ovima svojim, kao oni su tvoji: Lovre, Nikola... Oni su tvoji kao.“ (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss). Navijači su dalje navodili da je bitno da igrači poznaju sredinu u koju su došli i suvremenu povijest, ne samo Dalmacije već i Hrvatske:

Ode di je... manja sredina i ti znaš ako ti potpisuješ za Hajduk u kakvu ti sredinu dolaziš i kako se očekuje da ćeš bit... na kraju krajeva ... za Hajduk navija amo reć ka cila Dalmacija (...) ako stvoriš neku, tipa sad Livaja je stvorija doslovno kult od sebe. Jer je fenomenalan igrač i lik je doslovno, šta znan, da sidi ovako u kafiću ko ja i ti (...) Mislin, lik je iz Kaštela i zadržja je to ono, ne drži se iznad svih, nego je doslovno jednak sa svima (...) al jako su rijetki slučajevi da dođe neko iz Brazila i sad će se on ponašat tako jer on ne zna za, ne zna kako ovi grad diše i šta ovon gradu fali (...) amo uzet slučaj Ibričića. On je iz Bosne, on je proša sve, on zna šta je Hrvatska, zna šta je Balkan. Zna kako je, šta je rat, šta je bilo u ratu i mislin da on da mu se se 70% lakše poistovjetit sa našin ljudima... na ovon podneblju, nego da dođe neko ko je čita o tome ako je uopće čita ikad u životu. Ne znan, dođe taj neki iz Brazila i sad pad je Vukovara i šta će on znat o tome. (m, r. 1998., Split, student)

Građa pokazuje da bi navijači Splitsani više voljeli da za Hajduk igraju Splitsani, dok je navijačima iz udaljenijih mjesta, npr. zaleđa, Makarske, Pelješca, Dubrovnika svejedno, uz objašnjenje „ako se natječemo, moraju igrat najbolji“ (m, r. 1978., Dubrovnik, sss). Navijači, nemaju ništa protiv da nekoliko igrača budu stranci, ali kako kažu „kvalitetni igrači“ (m, r. 1999., Sinj, sss). Samo jedan navijač smatra da se domaćima više popušta i da je bolje da igraju nogometaši „iz vanka“ (m, r. 1995., Kaštel Stari, sss). Pojedini kazivači izdvojili su da su nogometni klubovi dio identiteta, od lokalnih do nacionalnih i referirali se na sastave današnjih nogometnih reprezentacija:

Ja bi i inače u nogometu ipak stavila neku granicu – koliki postotak može bit stranac, a sad je to možda ružno, ali čisto zbog ovog identiteta (...) kad gledam Francuze, svi su... Alžir, Maroko, sve normalno i oni su Francuzi, sigurno su Francuzi, ali jednostavno moja slika Francuza nije takva. I navikla sam prije gledat onog Platinija i te, ko se sjeća osamdesetih i nekih Santillana,⁷⁹ španjolska reprezentacija, Butrageño,⁸⁰ ti su uvijek znao da su to Španjolci, a ja sad koji je meni šok bio Ruud Gullit⁸¹ za Nizozemsku – svi plavi, visoki,

⁷⁹ Carlos Alonso González „Santillana“, rođen 1952. u Santillana del Mar, bivši španjolski reprezentativac.

⁸⁰ Emilio Butrageño, rođen 1963. u Madridu, bivši španjolski reprezentativac.

⁸¹ Ruud Gullit, rođen 1962. u Amsterdamu. Roditelji su mu podrijetlom iz Surinama. Bivši nizozemski reprezentativac. Treba napomenuti da je u toj generaciji nizozemske reprezentacije bilo više crnputih igrača, ali je Gullit bio medijski najzastupljeniji.

a ono došao Ruud Gullit sa onim svojim drenjcima i ono, kako može biti Nizozemac? To je bio meni strahovit šok... jednostavno, kako ja nogomet doživljam kao dio identiteta, kao jedan marker identitetski, onda očekujem da bude jedan veći postotak. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Međutim, istodobno ovim razmišljanjima, navijačima je u redu da za HNK Hajduk igraju različiti nogometaši i da su svjesni da bez njih ne mogu postići dobre rezultate. Primjeri odgovora su: „Prošlo je vrijeme Jugoplastike, ne možemo to više⁸²” (m, r. 1966., Pelješac, sss); „Danas moraš sve uvoziti, i nogometaše i radnike, vidiš nema ko raditi a onda nema ni rezultata, turizma, zarade” (m, r. 1938., Pelješac, sss); „To kakav je svijet i sve, trebalo bi biti raznoliko koliko god je moguće...” (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss); „...ako daš naše momke, onda ćeš igrati B ligu ili neku C ili treću, četvrtu, petu ili šta ja znan (...) Važnije je da smo A liga ... neka igraju i stranci, ali isto u nekoj mjeri ono (...)” (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss).

Analiza građe pokazuje kronološki vidljiv proces prihvaćanja nogometaša koji su igrali za Hajduk, a koji su podrijetlom iz drugih dalmatinskih sredina, drugih hrvatskih regija, drugih država:

Ja vidim stalno prihvaćanje – ako smo prihvatili malo i *Vlajičice* i malo ne-Splićane, znači nisu braća Matošić, pa su već došli malo neki i iz Sinja, pa su došli neki iz Imotskog... Polako tako rasteš i učiš i vidiš da te taj drugi uopće ne ugrožava, ni u čemu te ne ugrožava (...) samo se nemojmo ugrožavati. Evo to prihvaćam (...) To je važno da igraš za Hajduk – ako si prihvatio za Hajduka, onda si naš... (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Transformaciju prihvaćanja crnih igrača među navijačima i lokalnim stanovništvom, ali i isticanje da su s jedne strane „egzotični“, „simpatični“, ali i da ih se smatra „blago prigluipim“, vjerno opisuje naracija:

Mislim da ... nema ... vidljivog rasizma u smislu hukanja prema crncima ili da će neko sad otvoreno reć da crnac ne bi smio igrati u Hajduku, ali mislim da ... se njih doživljava kao ... egzotične i onako ono drukčije ... kod dijela ljudi... se baci nekakva glupa šala... ulazi crnac u igru pa onda ono: 'Ha-ha-ha, vidi ga, ulazi bili tić!' I onda se muški onako se nasmijemo tome i to, ali mislim da iako kao ono prihvaća se njih da igraju i često oni mogu (prihvaćeni, op. a.) biti k'o i ovaj ... Kvasina ...Frane Zolja... kad se malo ono zagrebe... njih ono malo onako drukčije gleda. Možda nekakav inverzni tip rasizma gdje ... njih (se) promatra k'o neke... Simpatične, malo onako

⁸² Kazivač je vjerojatno mislio da se više ne mogu postizati takvi sjajni sportski rezultati (košarkaški klub Jugoplastika je u razdoblju od 1988. do 1991. tri puta za redom bio prvak Europe i četiri puta zaredom prvak Jugoslavije), a ne na nacionalni sastav momčadi. Naime, u Jugoplastici su neki od najvažnijih igrača bili iz Srbije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine.

ono blago priglupе ... Sjećam se ... Hajduk dobio nekakvu kaznu, zbog nekakvog rasizma, vikanja... I onda je izišlo na onom Dalmatinskom portalu, u tekstu nekog Hajdukovog navijača...: 'Kako ja mogu biti rasist? Gle, vidi kako sam se ja odnosio prema svim crnim igračima', ali ... kad ti to zapravo čitaš, vidiš to da on je sve te igrače – da su svi oni bili kao neka simpatična ono mala djeca. Ono, 'Mass Sarr, vidi njega, hoda po Splitu pa je on sad svima nama drag i simpatičan', ali da je tu nekakav odnos koji je opet, nije isti kao i prema drugim igračima. Okej, sad je već ono, zadnjih godina je i više tih igrača prošlo pa se to onako malo normaliziralo pa nije baš tako k'o šta je bilo... Prema Massu Sarru je to bilo ... on hoda po Splitu pa se neke lokalne babe križaju: 'Vidi ga, crnog đavla', ili ga ... neki lokalni likovi prime pa im je sad to ono glavna zaje*ancija. Znaš ono: 'Nismo rasisti, nego nam je glavna zaje*ancija šta je crnac'. Iako bilo je sad ono zadnjih godina tih nekoliko igrača koji su igrali tu, odigrali su korektno i nije tu bile nekakve tol'ko pompe... egzotizacije oko njih, ali mislim da i dalje ima malo toga ... 'A vidi ga, crni kako brzo trči', i takve stvari. (m, r. 1986., Zagreb, vss)

Nabrajajući nogometasе crne boje kože navijači su došli do brojke sedam u zadnjih dvadeset godina, te istaknuli i posljednjeg igrača: „do 2020. Hamza Barry,⁸³ iz Gambije, ali Hajduk ti je ima evo brat bratu u 20 i nešto godina šest –sedam možda Afrikanaca, kao čitav kontinent govorimo”. (ž, r. 1990., okolica Zadra, vss)

Od raspada Jugoslavije, niti jedan igrač iz Srbije nije igrao za Hajduk, igrali su Srbi iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine te Crnogorci iz Crne Gore. Svi navijači smatraju da bi se Srbe iz Srbije najteže prihvatilo. Nedugo je došao Darko Todorović, Srbin iz Bosne i Hercegovine što je izazvalo dosta komentara među navijačima:

To je ono još uvijek onako... nekakav... dolaze igrači odsvukud, ali baš ono iz Srbije – ne. Ni k'o šta Hrvati ne idu u Srbiju. Je bio sad prošle sezone je bio bosanski Srbin. Koji čak igra za reprezentaciju Bosne i Hercegovine, ali je Srbin... kad je on bio došao... krenulo se u nekakve priče da ima nekakvu tetovažu, da ima Dražu Mihailovića⁸⁴... Ostalo je na razini priče (...) Ali... Ipak ti tu ima nekakav... prošle jeseni sa ovim Bjelicom, trenerom iz Osijeka, šta ti se njemu isto nešto vikalo, 'Srbine', vamo-tamo pa je onda on na to odgovorio. Nije ono, znaš, nije rekao: 'Odje*ite, šta vas briga tko sam ja?', nego je ono, 'A nisam ja Srbin, moji su...', ne znam, nešto ono. Nije ono osudio to da se njemu više da je Srbin, nego se krenuo opravdavati. (m, r. 1986., Zagreb, vss)

Od svih intervjuiranih, samo jedan kazivač smatra da bi navijači prihvatili i Srbina ako izvrsno igra:

⁸³ Hamza Barry, r. 1994. Banjul (Gambija), igrao za Hajduk od 2016. do 2020.

⁸⁴ Dragoljub, *Dražica*, Mihailović (Čačak, 1893. – Beograd, 1946.) srpski general i političar, zapovjednik četničkih postrojba koje su na prostoru Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije provodile etničko čišćenje nesrpskog naroda. Vojni sud u Beogradu osudio ga je kao ratnog zločinca na smrt strijeljanjem (usp. Milovanović, 1985; Tomasevich, 1979).

Al' tipa ... da dođe sad Srbin u Hajduk neki, bilo bi, sto posto bi se protivilo tome. Znaš ka: 'Ne želimo Srbe', ovo-ono, al' kad bi taj Srbin doša i naprimjer živija za Hajduku i ono, ne znan, da gol, poljubija grb i vidilo se da ti tu živiš da bi se prihvatilo ga. (m, r. 1998., Split, student)

Tri navijača smatraju da bi Hajduk bolje uspjehe postizao da domaći igrači ne odlaze igrati u međunarodne klubove. Komparirali su jugoslavensko razdoblje, komunizam, nemogućnost transfera mladih nogometaša i odlaska zbog bolje zarade jer smatraju da i u Hajduku dobro zarađuju:

Ja bi volija da je manje tih stranaca. Bilo bi konkurentniji bi i mi bili, je*ate. Kad neko kaže, znaš ono (imitira *mačo* glas, op. a.): 'Eee, di je Hajduk '70-ih?'. Bog te je*o Hajduk '70-ih nije bilo stranaca i igrači nisu mogli ni ić prije 28. godine u inozemstvo. Pa zamisli da sad ne mogu ić! Pft! Je*ate, igralo bi ti pola reprezentacije u Hajduku. Ali je*iga, to je bilo pravilo koje su mogli komunisti, jer su komunisti mogli šta oće, a nemoš ti u demokratskoj državi branit da ide, je*iga. Nažalost! (smijeh) Ajde, je*i mater, zaradit ćeš i posli! Staviš na 25 (godina starosti, op. a.)! Ne mora baš bit 28 ono. Odeš sa 26, još uvijek imaš 7–8 godina za zaradit. A ne bi da i ode, ni ode baš ne igraju za... ne znan, ono. (m, r. 1975., Split, sss)

Navijači nogometaše prihvaćaju na temelju postignutih rezultata i toga kako igraju na terenu, ali bitno je i njihovo ponašanje izvan terena. Zabilježena bogata etnografska građa pokazuje širok raspon objašnjenja:

Tanka je tu linija! ... recimo da dovedu nekog crnca koji ludilo igra i daje, ne znan, ono pet golova po utakmici – on bi ono bija izdignut u sferu božanstva, razumiš. Gradili bi ono – isprid kuće ... njegove kipove ono, u bronci bi ih salivali, razumiš, i prodavali bi se. A da dovedu ono, ne znan, crnca koji je ono... kreten, ne igra dobro, radi faule i još nešto sere, normalno da bi ga ono, bija bi izvrđan na svin... Rasnim, nacionalnim i svin ostalin osnovama na kojima triba bit ono izvrđan (m, r. 1979., Split, sss)

Čin se neko trudi, odma ti je draži. Znaš ono, ne moraš ni znat igrat na balun, ne moraš ni pobijedit svaku, al brate mili, ono... nemoj mi po terenu se vuć ko prebijena preprlica. (smijeh) Trudiš se i grizeš pa i napraviš faul ako ono, iz nemoći. Pa bolje i to, nego ništa! (m, r. 1975., Split, sss)

Mi to gledamo ovako, ako daš sve na terenu, bez obzira na tehniku i znanje... 'hajdučko srce' dobiješ, zato i Hajduk ime dobiješ, dobiješ sve kad vidiš da čovjek daje sve od sebe. Kad jedva diše na kraju utakmice i onda je to najvažnije nekako. Čovjek je dao sve od sebe tih 90 minuta i to je najvažnije, taman da i izgubili (...) trči non stop ... greška opće nije važna. Nek da auto-gol, nek krivo doda, ništa, samo da ga vidiš da da sve od sebe, eto. I da je borben. (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss)

Za sve navijače, Hajduk i *balun* su puno više od sporta. Opis i značenje Hajduka u Splitu i Dalmaciji te protivljenje suvremenoj komercijalizaciji i komodifikaciji nogometa objasnio je navijač:

U nas je više to nekako plemenski još ono... izrađeno. Još neke korijene tu vučeš i poistovjećuješ se s tin. Možda zato šta smo još mali, ka još smo provincija i mentalno smo još negdi ono... tries godina ili sto godina od, ne znan, nekog normalnog ka zapadnog svijeta. Aliiii.... To– recimo, to je čisti ono nacionalizam. To sad – zašto ka u Francuskoj ne igraju ka u klubovima samo Francuzi. Zašto bi igrali ka samo francuski igrači u francuskim klubovima? Razumiš. To je uopće ono nebitno. Al je debilana šta Ta dica se kupuju, izrabljuju se do maksimuma... Dobivaju masu love za neke stvari koje ne bi tribale bit toliko plaćene i koje bi tribale bit postavljene skroz drugačije. (m, r. 1979., Split, sss)

Dio navijača svjestan je da je nogomet danas iznimno dobro plaćen sport i da strani nogometaši, igraju isključivo zbog plaće: „Sad igrači – ti ne igraš za klub. Ne igraju ono za – da taj klub bude bolji, ne igraju ono za čast, nego igraju samo za lovu.” (m, r. 1979., Split, sss). Tijekom intervjua navijači su se često referirali na visoke plaće koje imaju nogometaši Hajduka. Troje sugovornika je istaknuo da oni za cijeli radni vijek neće uštedjeti njihovu jednogodišnju plaću.

Devet sudionika istraživanja je istaknulo da strani nogometaši rade za plaću koju će dobiti neovisno o rezultatu utakmice: „Dođe neki (ime igrača) ono iz Litve. Šta njega boli kur*(c) ono za Hajduk, za Split, za Marjan? On ima tu ono, ne znan, dvaest iljada cili misec i on igra koliko mu treba. Uopće se ne trudi jer zna da ima ugovor, da mu ne može niko ništa. Ima tu menadžera i njega se je*e. (...) to ne kontrolira više niko ništa. To je ono, ajme majko.“ (ibid.)

Šestero navijačica i navijača svjesni su da nogomet, odnosno različite nogometne momčadi i igrači potiču raznolikost, i njezino prihvaćanje u suvremenom društvu, pa i u Dalmaciji, ali i da momčadi sastavljene od različitih nogometaša, s različitim prethodnim iskustvima doprinose boljoj igri:

Mislim da je poželjno... neki tip raznolikosti u igru, raznolikost u tu zajednicu dolaskom drugih ljudi i njihovom interakcijom i unutar kluba i van kluba... nikad ne bi rekla da mora bit ekskluzivno, klub koji radi mislim da mora imat jaku bazu 'lokalne proizvodnje' – čisto gledano nogomet kao rad, nogomet kao proizvod, igrači kao radnici, ali da isto tako uvijek mora postojati neki taj element dodatnog i raznolikog izvana, koji doprinosi ne samo igri, ne samo nogometu, nego doprinosi i toj zajednici i zapravo i susretu kultura, jezika, čega god. (ž, r. 1990., okolica Zadra, vss)

Osim samih nogometaša, poneki navijači su samoinicijativno, bez da sam to pitala, komentirali i vodstvo Hajduka. I tu se pokazuje da je Splicanima važno da

je predsjednik iz Splita: „... ja sam se pitala kako će Dubrovčanin⁸⁵ jedan kao bit predsjednik Hajduka kao jer u Tučepi kad je bio Brbić⁸⁶ normalno iz Tučepi, oni su veliki Torcidaši, ali Jakobišić je Torcidaš i naravno da je znao i Jug⁸⁷ ga je doveo ... i počneš nekako vjerovati...” (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss). Navijačima je važno da su predsjedniku i članovima uprave i predci bili hajdukovci iz Splita, kao što ovo kazivanje ukazuje: „E, već ga drugačije gledaš kao (...) tebi su did i pradić bili hajdukovci. Kao taj korijen je onako važan i to drži taj identitet. (ibid.)

Dugogodišnja navijačica komentirala je da su navijači Hajduka i općenito Dalmacija kao sredina proteklih desetljeća mijenjali stavove u prihvaćanju stranaca i da je nogomet odigrao veliku ulogu u procesu integracije:

To je negdi trebalo jednoj grupi navijačkoj apsorbirat... niko ne govori fetivo, jel'. E, jer mi smo prije imali stvarno ono našu dicu, jel'. Ali... Svijet je lopta šarena. Ova količina fluktuacije ljudi, mobilnosti... Ono šta ti uvijek od Hajduka ... bija on crni, bijeli, bija on doša iz centralne Afrike, iz Italije, di god, ako igra u Hajduka, on će bit Bog otac ako igra sa srcen. I ako daje sebe u 90 minuta, nebitan je odakle si. On je hajdučko srce, gotovo, doviđenja! ... to imperativ i to je osnovno (...) ima si ljude koji su bogovi bili klubu! A došli su iz nekih drugih sredina... kol'ko on sebe daje na terenu. To ti je jedino mjerilo. (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

Ista navijačica, smatra da se s navijačima treba raditi i odgajati ih te se prisjetila dobrih praksi starijih navijačkih vođa:

U navijanju se preklapa i politički i socijalni moment i klupski, ono, u najužen smislu šta je navijanje. Puno je toga ispripleteno. Zato je meni to i zanimljivo i moćno i važno... S navijačima isto treba radit. Ja san tu jako pobornik da tu uvijek postoje neke zrele, pametne i formirane ličnosti koje će davat slobode, ali i malo kanalizirat neke procese unutar Torcide, znaš? To nekad ide dobro, nekad su dobri modeli... Generacijski, jel', stvari se mijenjaju. To kad je bija (ime vođe ultrasa, op. a.)... ljudi oko njega koji su bili– to je bila jedna čista navijačka, ono, revijalna– ali snažna... baš mužjačka dobra, puno testosterona, ali i nekako moći i pravde, znaš? Sve je tu bilo. (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

Navijači objašnjavaju da je svim Dalmatincima Hajduk iznimno važan te su navodili da pojedinci ne smiju doći u Split, a niti Dalmaciju jer su se zamjerali navijačima. Kao dva istaknuta primjera naveli su bivšeg nogometaša NK Dinama, Dinu Drpića i braću Zdravka i Zorana Mamića, koji su u Dinamu, najvećem rivalu Hajduka niz godina obnašali različite visoke funkcije:

⁸⁵ Dubrovčanin Lukša Jakobišić, predsjednik Uprave HNK Hajduk od 2020. do 2024.

⁸⁶ Marin Brbić, predsjednik Uprave HNK Hajduk od 2012. do 2016. i od 2019. do 2020.

⁸⁷ Vaterpolo klub Jug iz Dubrovnika.

Dino ... Malo smeće kockarsko, razumiš, je došlo i pokazalo je gu*icu navijačima.. na sjeveru. Normalno da je on sebi zatvoriya svaki prolaz, ono, ne u Splitu, nego Dalmaciji! On di god dođe, on nije siguran, razumiš, jer to je uvreda ka. To je ono velika uvreda. Mislin, ja ga ne bi nikad. Ja bi ga, ono, zajebava. Reka bi mu: ‘Alo, šta ja, kretenu?’ Ali neko bi doša i ošiniya bi ga, ono, bez greške. Recimo Mamić je doša u Vis s jahton i ovi mu okiniya cime (konopac kojim se veže brod, op. a.) s nožen, odma. Nije ni bacija cimu, ovi mu okiniya cime odma s nožen da uopće ne smi stat uz mul. (m, r. 1979., Split, sss)

Nekoliko navijača spomenulo je da je vlasnik poznatog šibenskog restorana „Torcida“ pod pritiskom članova istoimene navijačke skupine morao promijeniti naziv restorana nakon što se saznalo da je u njemu ugostio bivšeg trenera i sportskog direktora Dinama, Zorana Mamića. Iako je vlasnik restorana u medijima demantirao da je do promjene naziva došlo zbog pritiska navijača Torcide,⁸⁸ neosporno je da navijačka skupina Torcida i njezine podružnice imaju veliki utjecaj u lokalnim zajednicama.

3.5. Od *furešta* do mještana

Kao što je objašnjeno u uvodu ovoga poglavlja, neupitno je da Hrvatska mora primati ne samo sezonske radnike, posebice tijekom turističke sezone na Jadranskom moru, već i nove useljenike. Stoga je u ovom poglavlju cilj saznati razmišljanja navijača o dosadašnjim imigrantima u Dalmaciji te dolascima stranih radnika i njihovim potencijalnim trajnim useljavanjima. Poglavlje je strukturirano na način da se najprije analizira tko su bili *furešti*⁸⁹ u istraživanim sredinama od kasnih sedamdesetih do devedesetih godina 20. stoljeća i kako ih je lokalno stanovništvo prihvaćalo. Zatim se analiziraju promjene potaknute raspadom Jugoslavije, Domovinskim ratom i kako se uslijed makropolitčkih promjena mijenja percepcija Drugih. Također je napravljen kratki osvrt na iregularizirane (prisilne, izbjegličke) migracije kroz Hrvatsku 2015. godine (usp. Hameršak & Pleše, 2020; Crawley, Heaven & Dimitris Skleparis, 2017) koji manjim intenzitetom traje do danas te dolazak izbjeglica iz Ukrajine zbog ruske invazije na tu zemlju u veljači 2022. godine. Cilj je bio istražiti stavove navijača o izbjeglicama s obzirom na njihovu etničku i religijsku pripadnost i rasu. Cjelina završava prikazom slike suvremenih sezonskih radnika, prihvaća li ih lokalno stanovništvo te analizom razmišljanja o potencijalnim novim doseljenicima.

⁸⁸ Usp. <https://sibenski.slobodnadalmacija.hr/sibenik/vijesti/sibenik/restoran-torcida-kod-sibenika-promijenio-ime-nakon-sto-je-zoran-mamic-uhvacen-kako-se-fotografira-s-osobljem-evo-sto-su-napisali-vlasnici-1089327> (pristup 6. 4. 2021.).

⁸⁹ *Furešt* je regionalizam koji označava osobu koja „nije iz ovoga kraja, nije iz ovoga mjesta, nije iz ove zemlje; stranac“. Usp. <https://jezikoslovac.com/word/p8ex>. U Dalmaciji se upotrebljava za turiste, ali navijači su ju koristili i za turiste i strance koji su se u Dalmaciji trajno nastanili.

3.5.1. Razdoblje od 1970-ih do 1990-ih

Dalmacija je na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, te manjim dijelom kroz 20. stoljeće bila iseljeničko područje. Dalmatinci su iseljavali na druge kontinente, ponajviše u države Južne Amerike, Australiju i na Novi Zeland. U manjem broju odlazili su u države zapadne Europe. Tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina 20. stoljeća najmasovnije migracije su bile tzv. *gastarbajterske*, ekonomske migracije u Njemačku, ali i druge zapadnoeuropske države. Istodobno su se odvijale migracije iz sela u gradove. O povijesti migracija iz Dalmacije, ili općenito iz Hrvatske, u čijem kontekstu su se odvijale i migracije iz Dalmacije više vidjeti: Antić, 1992, 1995; Božić-Vrbančić, 2018; Čapo, 2019; Grbić Jakopović, 2014; Holjevac, 1968; Rajković Iveta, 2012. Brojni iseljenici, njihovi supružnici i potomci posjećivali su članove obitelji, često na prostoru Dalmacije provodili ljetne mjesece, odnosno godišnje odmore. Budući da je jedan od pokazatelja prihvaćanja drugih kultura sklapanje brakova, zanimalo me je je li bilo primjera heterogenih brakova, npr. da je „domaća cura ili domaći dečko“ sklopio brak s pripadnicima drugih etničkih i religijskih zajednica. Zanimali su me stavovi lokalnog stanovništva o prihvaćanju stranih supružnika, općenito stranaca, posebice onih koji su se tu nastanjivali za stalno. Rezultati pokazuju da su u istraživanim mjestima pojedini sezonski radnici, ali i turisti, češće turistkinje, sklopile brakove s pripadnicima domicilnog stanovništva te da su se poneki parovi koji su bili sezonski migranti odlučili trajno nastaniti u istraživanim mjestima. Navijači su navodili da su zbog ovih razloga u njihovim mjestima stalan dom pronašli pojedini Česi, Poljaci, Albanci, Makedonci, Srbi itd. Navijač iz Makarske kazao je:

Pa je, je, puno njih... Puno je oduvijek, i Česi i Slovaci. Prije sedamdesetih, osamdesetih smo imali puno prijatelja tako koji imaju roditelje Čehe i Slovake, i tako je i Makedonaca i Srba ostalo ovdje, Bosanaca da ne pričam... ima dosta i Albanaca koji su ostali tu i tako, koji su se oženili, da. (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss)

Pokazatelji etničke pripadnosti stanovništva vidljivi su i na popisima stanovništva. Podaci s popisa stanovništva prema etničkoj pripadnosti iz 2021. godine do kraja ovog istraživanja nisu bili objavljeni, no na popisu stanovništva iz 2011. godine u Splitsko-dalmatinskoj županiji vidljivo je da su živjeli pripadnici svih 22 nacionalnih manjina u Republici Hrvatskoj i to: 1 025 Albanaca, 21 Austrijanac, 1 389 Bošnjak, 48 Bugara, 485 Crnogoraca, 175 Čeha, 228 Mađara, 318 Makedonaca, 220 Nijemaca, 85 Poljaka, 8 Roma, 18 Rumunja, 124 Rusa, 18 Rusina, 129 Slovaka, 575 Slovenaca, 4 797 Srba, 134 Talijana, 43 Turaka, 62 Ukrajinca, 2 Vlaha i 31 Židov.⁹⁰

⁹⁰ Državni zavod za statistiku, Stanovništvo prema narodnosti po gradovića/općinama, popis 2011. Usp. https://web.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_04/H01_01_04_zup17.html (pristup 20. 12. 2022.).

Tijekom jugoslavenskog razdoblja veći broj vojnih lica radio je na prostoru Dalmacije, te su mladi vojnici iz drugih republika ovdje služili vojsku. Kazivači su navodili vojarne u Sinju i Splitu te sklapanje brakova domaćih djevojaka s tadašnjim „vojnim licima“, koji su u društvu „visoko kotirali“. Oni su velikim dijelom u Split i Sinj došli raditi iz drugih republika, posebice Srbije i Crne Gore i bili su pravoslavne vjeroispovijesti. Svoje sjećanje o heterogenim sklapanjima brakova, stavovima prema supruzima lokalnih djevojaka te igranje s drugom djecom, slikovito je opisala navijačica:

Znači u nas u (naziv mjesta okolica Splita op. a.), bilo je ... dosta tih koje su se udale za oficire i te Srbe. I to je interesantno, bio je jedan Crnogorac, a bio je ko Cigić, onako mali crni (prezime op. a.) i ona je još udana za njega. To su osamdesete, znači on dolazi – on je u tom mom kvartu... svi su visoki jako, ali doša bi mali Cigo u tome bijelome odijelu (...) Kad je on došao, oficirčić, ovi svi visoki bi se ukočili (smijeh). I toliko su ga voljeli, jaaako! Sve fešte, on je baš bio (...) Već su te migracije pedesetih-šezdesetih (godina 20. stoljeća op. a.), dovodile druge ljude. Jedna obitelj (prezime susjeda op. a.) ... Super su oni, iz te obitelji su se za strance udavale. Znači ova jedna za Nijemca i ta djeca Nijemci koja bi dolazili, to su osamdesete – mi bi se igrali partizana i Nijemaca i mi smo svi bili partizani, oni su bili Nijemci (smijeh). Kad bismo se igrali vatala i oni povikali *Shnell!* Ukipili bismo se kao u partizanskom filmu. Sjećam se... mi smo se tada svađali (ozbiljan ton), ono: „Vi ste fašisti, mi smo partizani“ i onako oni su baš do sebe držali (smijeh). (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Odlascima na studij ili rad u druge gradove ili države, Dalmatinci i Dalmatinke pronalazili su supružnike iz raznih država i kontinenata, drugih etničkih i religijskih pripadnosti te druge boje kože. Osamdesetih godina 20. stoljeća, dolazili su u posjet što su ujedno bili prvi susreti s ljudima koji nisu bijelci. U dalmatinskom zaleđu i malim mjestima zabilježila sam da se sve strance rado prihvaćalo: „Mi smo ih jako, mi smo ih dapače i bolje prihvaćali. Oni su nama svi bili gospoda. Tipa kad bi išli na more, pa im se pokvari auto... svih primaš, goste, nije bilo straha“ (više kazivača). Također, više sudionika istraživanja istaknulo je da iako su svi stranci „lijepo mirisali“ prema, kako su naveli crnim, „tamnopotim“ i „crnkastim“ ljudima imali su predrasude – u tom razdoblju smatrali su ih i nazivali „Ciganima“. Kazivači su se referirali na nedostupnost informacija, posebice masovnih medija poput televizije u boji, te navodili postupne promjene:

Tada sam čitala Bravo, nisam imala televiziju u boji, nisam znala kakvih ljudi na svijetu ima... Mislim, živiš u jednom drugom svijetu (...). Onda se jedna iz susjedne familije udala za Francuza crnca i onda je došlo dijete crno, crno i moj tata je pomagao maloj penjati se na neki zid, kaže: ‘Evo da ja dikod uhvatim crnca za ruku.’ Oni su nama bili baš ekskluzivni. A poslije se kao prihvaćalo pod normalno. Normalno, sve do neke granice, da. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Brojni Dalmatinci tijekom prošlosti, kao i sadašnjosti rade kao pomorci na brodovima te su iz dalekih destinacija doveli i nevjeste koje su osim različite etničke pripadnosti, nerijetko i crne boje kože. Njihova djeca, kao što pokazuje primjer kazivanja iz Makarske su dobro prihvaćena: „Imamo mi i crnaca dosta ovdje da su im očevi Makarani ... neki naši su išli po Africi, po Americi i tako da imamo tu četvero, petero djece“. (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss)

Na pitanje kako su lokalni mještani prihvatili njihove supruge odgovori su, suprotni: „Nikako, nit ništa, ali zanimljivo je da ipak su one većinom sve otišle odavde. Ostavile su čak supruzima (djecu op. a.), tih par i onda su otišle, nažalost, da... otišle su negdje dalje“. (ibid.)

Prvi bliski susret s ljudima drugih boja kože na neke kazivače ostavio je loše sjećanje:

Prvi put susret uživo da je bliže bio, je kad sam studirala... na Savi u menzi ja sam jela i on je sjeo preko puta mene i bio je oni pravi crnac i toliko mi se digao želudac, ja nisam mogla, meni je to bilo strašno (smijeh). Jer ja to nisam nikad prije vidjela... (skriven podatak o kazivačici)

3.5.2. Raspad Jugoslavije, Domovinski rat i novi Drugi

Etnografska građa pokazuje da su do raspada Jugoslavije ljudi druge etničke i religijske pripadnosti u Dalmaciji bili dobro prihvaćeni, posebice je to vidljivo južnije od Makarske i na Pelješcu gdje je tijekom 1980-ih godina velik broj ljudi iz Bosne i Hercegovine i Srbije sagradio ili kupio kuće za odmor. Pored toga na ovim prostorima su bila brojna dječja i radnička odmarališta za poduzeća iz cijele Jugoslavije, posebice ove dvije republike kojima je dolazak na ova mjesta bio geografski najbliži. No raspad država, Domovinski rat i prekidanje „bratstva i jedinstva“ utjecali su na stvaranje granica između dotadašnjih konstitutivnih naroda i narodnosti Jugoslavije. Tijekom istraživanja zabilježila sam više kazivanja u kojima je vidljivo mijenjanje stavova i prema članovima obitelji koji su bili u brakovima s novonastalim Drugima, neprijateljima, posebice tijekom ratnih sukoba:

(...) I ono 90-ih je baš bilo čudno ... on je (jedan Crnogorac, op. a.) morao otić naravno, on je otišao ... i njegova žena (mještanka, op. a.) ... I stalno se govorilo kao: 'Ona je udana za Srbina'. Ili ne znam, taj drugi jedan (mještatin op.a.), on je bio u gardi i pucao je doli na Crnu Goru i onda mama mu kaže: 'Nemoj, možeš pogoditi tetu svoju.' On je reka: 'Normalno da ću i nju i njeno-oga i sve!' Znači imali smo to... (skriven podatak o kazivačici)

Tijekom i nakon raspada Jugoslavije, posebice rata, dio ljudi iz Bosne i Hercegovine trajno se naselio na ove prostore, posebice u mjesta makarskog primorja

i poluotoka Pelješca. Npr. u mjestima Trpanj i Orebić, dio Hrvata iz Bosne i Hercegovine koji su radili kao *gastarbajteri* u Njemačkoj (o ovim migracijama vidjeti knjigu etnologinje Jasne Čapo, 2019. i druge radove), nakon rata u Bosni i Hercegovini nije se vratio u rodna mjesta već se trajno naselio na Pelješcu. Dio ih je ovdje imao kuće za odmor, drugi dom, koji je sada postao prvi dom. Tu su uložili uštedevinu i danas su vlasnici manjih hotela, restorana, pizzerija, kafića, trgovina, građevinskih firmi itd. Istodobno, veći dio lokalnog stanovništva, nakon odlaska na fakultet ostao je živjeti u Zagrebu, Splitu, Dubrovniku, drugim većim hrvatskim ili inozemnim gradovima te u ovim mjestima imaju samo djedovinu u kojoj provode ljetne odmori ili duži period (od travnja do studenoga) tijekom mirovine. Ovu temu bi tek trebalo sustavno istražiti, no ono što se uočava je da su stanovnici iz Bosne i Hercegovine integrirani u lokalne zajednice, iako ih domaći i dalje zovu Bosancima. Lokalno, dalmatinsko stanovništvo, komentiralo je da je u manjim mjestima, najgore tijekom zime jer se sve zatvara, radi primjerice po jedna trgovina u mjestu. U većini mjesta kafići i restorani ne rade od 15. listopada do 15. svibnja, nekad i do 1. lipnja. Kako lokalno malobrojno stanovništvo ne može kupiti puno proizvoda, jako je slaba i loša ponuda prehrambenih namirnica budući da se trgovcima ne isplati naručivati ih zbog bojazni da se neće prodati i da će im proći rok uporabe. Komentirali su da bi s većim brojem stanovnika odmah bila i bolja ponuda robe. Nedostatak radne snage rezultira time da pojedine usluge, npr. servis bijele tehnike, vodoinstalater, automehaničar, frizer, kozmetičke usluge, gotovo ne postoje, i ljudi koji to rade, rade na „crno“. Po rezervne dijelove, kao i veću kupovinu (pod njom se misli npr. i kupovina cipela, odjeće djeci za školu) moraju ići u gradove do kojih imaju i po dva sata vožnje. Autobusne linije niti bilo kakav drugi javni prijevoz do brojnih manjih mjesta, tijekom cijele godine, posebice Pelješca, ne postoji zašto što je postao neisplativ. Djeca za odlazak u srednju školu moraju unajmljivati stanove u većim gradovima ili stanuju kod rodbine. Iako su navijači svjesni da su doseljavanja nužna, smeta im kada se gube lokalni identiteti i kada se dojučerašnji *furešti* zapošljavaju na radnim mjestima u interesu lokalnog stanovništva, i to čelnim lokalnim poslovima:

Ja nemam ništa protiv, ali uvijek bi ja neki omjer, da se očuva taj identitet. Ja ne znam koliko se može prihvatiti identitet, odnosno mi stalno ističemo: 'A nisi ti u tome rođen', kao mom sinu – tata ...svi su mu Zagrepčani. Mom sinu strahovito ide na živce kad neki doseljenici u (rodno mjesto moje majke kraj Splita, op. a.) su kao glavne face. Znači ja sam njega naučila – mi smo (naziv mjesta op. a.), a ovi su neki drugi (smijeh)... u našoj općini, mi smo užasno bili ljuti kad je radila neka koja nema veze s (naziv mjesta op. a.), bila je neka predsjednica vijeća ili nešto. Očito na tim sitnim razinama je nama stalno važno da smo 'Mi', iako znam da ne možemo, jer fali radne snage. Znači ja nemam ništa protiv njih, ali ne bi da ostanu (smijeh) (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Budući da su regionalne razlike, posebice opreka nogometnih klubova, odnosno navijača Dinama iz Zagreba i Hajduka iz Splita izrazito vidljive u medijskom i javnom diskursu, pitala sam kazivače jesu li imali problema sa zagrebačkim registarskim oznakama u Splitu. Odgovori su različiti, od onih da to samo „novinari i mediji napuhuju i šire”, do onih da su imali neugodnosti koje se često vezuju uz kontekst, odnosno na dane kada se igraju derbiji. Dio kazivača naveo je da dolaskom u Dalmaciju, posebno su isticali grad Split, u automobile na retrovizor stavljaju zastavicu Hajduka, mali jastučić s Hajdukovim grbom ili neki drugi marker identiteta koji označava da je vlasnik automobila hajdukovac i podrijetlom iz Dalmacije.

3.5.3. Prihvatljive i neprihvatljive izbjeglice

Osim posjeta rodbini i boravka u rodnom kraju tijekom godišnjih odmora, iseljenici tijekom ratova i drugih uzroka prisilnih migracija – migranti najčešće utočište traže u mjestima podrijetla ili djecu sklanjaju kod članova obitelji. Tijekom „dugog ljeta migracija“ 2015. godine (Kasperek & Speer, 2015), velik broj iregulariziranih migracijskih kretanja, iz smjera Bliskog istoka prema prostorima srednje i zapadne Europe prolazio je balkanskom rutom, odnosno balkanskim koridorom od Turske i Grčke preko Makedonije, Srbije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije (usp. Župarić-Iljić & Valenta 2019; Bužinkić & Hameršak, 2018; Hameršak & Pleše, 2018). Mediji su izvještavali o dolasku i prolasku brojnih izbjeglica koje su većinom islamske vjeroispovijesti. Pored toga, izvještavali su i o terorističkim i drugim napadima u državama zapadne Europe. Etnografska građa pokazuje da je ovakav medijski diskurs utjecao na percepciju sugovornika o tome tko su Drugi. Često se etiketa Drugih pripisuje i djeci lokalnog stanovništva iz miješanih brakova, kao što sam zabilježila primjer kazivanja u kojem se objašnjava kako su Dalmatinka (mještanka) udana za muslimana porijeklom iz Bliskog istoka, i njezina kći postale „mudžahedinke“:

Zaljubila se ... udala... prešla je na islam ... otišla u (ime države, op. a.) s djecom i skroz je prešla na to muslimansko. I onda te 2015. njena djeca dolaze svojoj babi u (naziv mjesta, op. a.) i sjećam se (...) od toliko sam ljudi čula: 'Šta je ona (nadimak oca, op. a.) dovela onu mudžahedinku? Još će nas i raznit.' za tu curicu, za njene... Baš je bilo pruružno ... ali poslije opet ona je naša i prihvaćena. (skriven podatak o kazivačici)

Referirajući se na izbjeglice koje prolaze kroz Hrvatsku, i činjenicu da samo poneki u Hrvatskoj traže međunarodnu zaštitu (azil), a još rjeđi ju dobivanju, navijačima je postavljeno pitanje bi li ih po njihovu mišljenju Hrvatska trebala primiti više i pod kojim uvjetima. Odgovori su i ovdje različiti. Dio navijača pozivao se na hrvatsku prošlost, posebice Domovinski rat kada su i brojni Hrvati potražili i dobili utočište u sigurnim državama:

Jadni su ljudi, ono, omogućite im da, ako već ilegalno prođu granicu, okej, zatvori tu granicu, ali puštajte neke – ostvarite neki legalan način da ulaze (...) Pogotovo šta se ono – i naši ljudi su ono ka, bižali ... u Australiji, bižali su u Njemačku i oni su ono – to su isto bile izbjeglice ... Mislin da bi se ljudi trebali više poistovjetiti ono s tim izbjeglicama, a ne ih gledat k'o neku prijjetnju i takve stvari. (m, r. 1995., Split, vss)

Troje navijača smatra da se primitak izbjeglica treba rješavati na europskoj razini i da se države trebaju dogovoriti o njihovu primitku:

Pa mislin da bi trebale postojat kvote ... Čak bi ih možda trebalo raspršit po Europi ili gledat di ima mista i tako neke stvari. Mislin da ... ih ne bi trebalo slobodno pustit, da sad oni uđu, priđu granicu i idu di god oće, nego ako su već došli do tu, mis' da će in bit lakše – ne to protiv njih – nego mislin da će bit lakše se prilagodit ako je već neko stvorija neki plan kako da ... priđu granicu sami pa šta ću sad ono. (m, r. 1995., Split, vss)

Navijači, koji su i aktivni vjernici, iznjeli su podatak da je i sv. Duje, zaštitnik grada Splita, bio Sirijac. No kako kažu, to se u javnom i medijskom diskursu ne spominje:

Ja sam imala doticaja s imigrantima nešto. Tu baš ne znam šta bi rekla jer ja u sebi imam to da ono prihvati kršćanstvo... to mi je glavno. Svakako sveti Duje je bio Sirijac, to kad se proćulo da je sveti Duje bio Sirijac, to se uopće ne spominje! (smijeh) A to su bili iskoristili kao: 'Dajte, prihvatite ih!' (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Poneki navijači, ili njima bliske sobe, osobno su sudjelovali u prihvatu izbjeglica i stranih maloljetnika bez pratnje u hrvatsko društvo, no i tu se potvrdilo, kao i u ranijim istraživanjima na temu integracije osoba pod međunarodnom zaštitom u hrvatsko društvo (usp. Jurković, 2021; 2018) da izbjeglice uglavnom ne žele ostati trajno živjeti u Hrvatskoj:

Čula sam za dvojicu dječaka (izbjeglica op. a.), jedan od 14 godina je potpuno posijedio (...) Centar za socijalnu skrb ih je uzeo, organizirao sve pravne i ostale poslove, organizirali su jednome čak i rođendan ... super i veselo, a oni su jedan dan samo pobjegli jer su išli kao stricu u Francusku ... A sve smo učinili... da ih prihvatimo... (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Većina kazivača nema jasne stavove treba li prihvatiti imigrante, posebice izbjeglice. Isticali su pozitivne stavove i iskustva, ali i važnost zadržavanja regionalnih i lokalnih kulturnih identiteta:

E pa tu ja imam te, znači ovaj sukob moga kršćanstva i ono 'sve primati', ne znam, ja u crkvi često vidim naše koji su posvojili male crnčice i kao

razmišljam joj koliko naše djece ima u domovima, koja nisu posvojena, ali opet sam sretna da nam je doša neki mali crnčić... Moja jedna poznata ... je dvije male crnkinje (posvojila op. a.), predivno! One govore skroz (hrvatski op. a.), pa predivno... Znam za dvoje djece di im je tata Maasai. I oni u nošnjama crni normalno govore *lipo*, *mliko* (smijeh). To je meni bilo toliko prekrasno... Ali ono kako ja volim taj identitet i kulture (...) ja volim taj identitet. Recimo, ja strašno volim Zagreb i volim da je Zagreb Zagreb, a ne da mi je Zagreb recimo Dolac, baš volim volim te zatvorene mikro kulture... Zbog toga mi globalizacija malo smeta (...) Čini mi se da je svugdje sve isto nekako, na neki način isto. (ibid.)

Četiri navijača naglasila su da izbjeglice (iz Afganistana, Sirije, iz Afrike) ne bi niti mogle živjeti u njihovim malim mjestima, čak niti Makarskoj zbog visokih cijena najma i kupovine nekretnina: „Makarska je jako skup grad, elitiziran grad, kuće ne mogu kupiti ni domaći..., a opet nije neko središte da mogu biti bilo gdje, da ih neka ustanova primi... Nisam ih ni vidio uopće... izbjeglice...” (m, r. 1991., Makarska, sss).

Dolazak izbjeglica iz Ukrajine u Dalmaciju događao se svega nekoliko mjeseci prije završetka ovoga istraživanja, u ljeto 2022. godine. Istraživanje pokazuje da su izbjeglice iz Ukrajine u ova mjesta došli kao sezonski radnici i da su dobro primljeni u svim mjestima u kojima sam istraživala (Splitu, Makarskoj, Pelješcu, Dubrovniku). Većinom su to bile žene, koje su neovisno od obrazovanja, radile u turizmu kao sobarice ili pomoćne radnice u kuhinji. Smještaj su im, kao i drugim radnicima osigurali poslodavci. Kroz otvorene intervjuve, i druge neformalne razgovore, stekla sam dojam da su navijači protiv Rusije zbog sljedećih razloga: „Rusi su uvijek bili dobri sa Srbima” (više kazivača), i zato što Ukrajince smatraju katolicima⁹¹ i kulturološki puno bliže Hrvatima. Bio je i pokoji navijački komentar da su „Ukrajinke zgodne i samo neka dođu.” No s druge strane, jedna navijačica je komentirala stavove ljudi koji je okružuju, koji su protiv naseljavanja:

I sad je tu kao problem, ljudi generalno nisu za useljavanje njih jer kao šta će oni nama ... ljudi u mom okruženju. Ne nužno mojih prijatelja, nego ljudi na poslu... kad čujan priču oko ... šta će nama ko, ali s druge strane... Znači ljudi odlaze jer je rat i mislin pogotovo da su oni nama baš nekako bliski šta se tiče jezika i same te kulture da ono, ne znan, daj in kuću u Lici, nek' rade, nek' žive. Daj in tako negdi – kužiš? Nek' se popravi malo ta demografska slika i pogotovo šta se tiče tih nenaseljenih područja, odnosno tih područja odakle ljudi biže: Slavonija, Lika, znači tamo više niko ne živi. Jer mislin da bi se to moglo na taj način popraviti, al' s druge strane isto mislin da bi se i našim ljudima to trebalo omogućiti kao – bilo je... ne znan jel' to još postoji s ljudima koji imaju puno dice, da njima država poklanja kuću i zemlju u Lici,

⁹¹ Ukrajinci su većinom pravoslavci, a oni koji su katolici su grkokatolici. O religiji Ukrajinaca iz ranijih migracijskih valova u Republici Hrvatskoj vidi: Paščenko, 2020; Graljuk, 2010.

samo da tamo presele. Da se malo to područje širi i razvija. (...) mislin ipak da ni ti ljudi se na kraju neće usrećit ode. (ž, r. 1996., Split, vss)

Ovo, kao i nekolicina drugih kazivanja, pokazuje da sudionici istraživanja iz redova navijača nemaju ništa protiv da se izbjeglice nasele na hrvatska depopulirana područja. Dio visokoobrazovanih kazivača isticalo je da treba voditi računa i u planskom unutarnjem raseljavanju hrvatskih građana. Većina kazivača napomenula je da šire društvo ima različitu percepciju o različitim izbjeglicama, kao što najbolje ocrta navod: „Samo šta nažalost mi tu imamo problem di su Sirijci šporki, smrde i ne peru se (...) Karikiran sad, ono: ‘To su doli Cigani, muslimani, ovakvi, onakvi, a Ukrajinci – oni su plavi, bijeli, oni su naši’.“ (ž, r. 1996., Split, vss). Navijači smatraju da su ovakvi stavovi i predrasude rezultat medijskog, a zatim i općenito javnog diskursa prema izbjeglicama, s jedne strane pozitivni prema izbjeglicama iz Ukrajine a s druge negativni prema svim drugim izbjeglicama, i to većini smeta:

Ono šta mi ... smeta... različit pristup ljudima... koji su iz Sirije bili na našoj ruti i ove priče sada s Ukrajinom, jel'? Jedno je *welcome*, jedno je *unwelcome*... I ono kad ... svak u nevolji je tvoj. E. Tu... postoje različite neke stvari (...) Tu je strah od druge kulture, vjere ... puno jači dio neko sad s Ukrajinom, je li. To je razlog. Nismo blesavi. Ali ovaj, mora postojat ... tu jedna otvorenost i širina i protok, jasan protok informacija. I mi zapravo bez toga ne možeš ni odgajat ljude da prihvaćaju, neke nove generacije. Ako ne daš dovoljno informaciji, ako medijski prostor zasipaš dezinformacijama ili: ‘Oni dolaze, neki mladi naoružani, u punoj snazi, nije osta branit Siriju, nego ode prolazi’ (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

Dio kazivača svjestan je postojanja dvostrukih vrijednosti u javnom diskursu, ali ističu da ni sami ne znaju bi li jednako prihvatili sve izbjeglice, kao što opisuje razmišljanje:

Ne znan, ne znan, ovo je baš neko... Baš se osjećan da je unaprid gotov čin (smije se) jer tipa fascinantno mi je kako su sad svi lipo ljudski, kako je meni isto prirodno da mi dolaze sad Ukrajinci, – ka ljudi su u ratu, brate, neka dođu. Dat ćemo in šta triba, napravit ćemo šta triba. Tu su, naši su. A onda u drugu ruku, kad je bilo ono s onin svin izbjeglicama doli, šta su dolazili iz Sirije i to, kol'ko god mi je to bilo žaj, to mi je nekako predaleko i nekako nisan osjećala neko ekstremno – da ti moran bit iskrena – povjerenje da bi sad baš oni... tako širokogrudno primila k'o evo sad Ukrajince. Ne znan ... (ž, r. 1991., Split, vss)

Troje, također visokoobrazovanih navijača, smatra da Hrvatska, kao i druge europske države prihvaćanjem bijelih Ukrajinaca žele ublažiti negativne demografske trendove i potrebu za radnom snagom:⁹²

⁹² O ratu u Ukrajini i njegovom potencijalnom demografskom odrazu na Republiku Hrvatsku (usp. Živić & Komušanac, 2024).

Uviđam ono tu sad situaciju gdje Ukrajince koji su ono bijeli kršćani i smatramo ih dobrim radnicima i obrazovanima pa sad njih ono puštamo i jako smo dobri, ali opet ono u pozadini je ono, znaš ono, puštamo ih pa sad očekujemo sad će se oni tu naselit pa će oni tu riješit naše probleme. Znaš ono, naselit će se po depopuliranoj Slavoniji i onda će oni tamo ostati, a ove druge batinamo na granicama... opet ono teško mi je tu sad zauzet taj stav, jel', da Hrvatska treba otvorit granice ... jer to nije problem samo Hrvatske, nego je problem cijele Europe. (m, r. 1986., Zagreb, vss)

Isti navijač načelno bi prihvatio izbjeglice, no, kao i četvero drugih navijača, svjestan je problema njihova prihvata:

S jedne strane jesam ono da ljudima treba pomoći i imat ono nekakve empatije zašto oni dolaze iz Afrike ili Bliskog istoka ovdje, ali opet s druge strane sam ono i svjestan koliki bi to opet bio i problem i koliki bi to bio izazov da se to stvarno otvore vrata i sad svi ti milijuni mogu doći u Europu. I šta bi opet sa svim tim ljudima koji dođu tu? (ibid.)

Dvojica navijača, studenta, smatraju da Hrvatska nema što ponuditi niti izbjeglicama, a kamoli ekonomskim migrantima jer i sami nakon završetka studija planiraju iseliti iz Hrvatske. Pored toga smatraju da lokalno stanovništvo ne bi prihvatilo, kao što pokazuje citat:

Neman problem s tin, dapače... da imamo di smistit, da imamo dat posla, da imamo osigurat neki standard tin migrantima koji je bolji nego odakle su došli... Definitivno. Zašto ne pomoć nekome ko je u nevolji? ... Ali jednostavno smatran da nismo država koja je u toj mogućnosti. I da je to kriva... samo država kriva. I cila hijerarhija države. (...) Mislin da bi više problema imali oni jer je Hrvatska zapravo takva sredina, koja to ne prihvaća. I mislin da bi zapravo onda njima u tom slučaju, kužiš, bilo lošije i gore. Jer ne bi bili prihvaćeni od strane društva u kojeg ulaze. (m, r. 1998., Split, student)

Pet navijača tijekom intervjua, žalilo se i prenosilo stavove njihovih sumješтана na uvjete života i rada u Hrvatskoj. Smatraju da malo tko želi doći živjeti u Hrvatsku. Ekonomski imigranti koji dolaze, prema njihovu saznanju, ostaju kratko, veliki postotak sezonskih radnika ne želi doći na drugu sezonu, te poslodavci svake godine moraju tražiti nove radnike. Smatraju da i izbjeglice žele pronaći utočište u razvijenim i inkuzivnijim državama:

Ko želi živit u Hrvatskoj? Koji je to imigrant doša u – eventualno doć će ti neko iz Bosne ili Šiptari ili s Kosova. Niko drugi neće . Ko će doć u Hrvatsku vamo? Svi vataju Švedsku. (...) Nisan primijetija da ni te izbjeglice žele previše – zato šta oni žele proć kroz Hrvatsku. Ja nisan čuja da iko želi ostat u Hrvatskoj. (m, r. 1975., Split, sss)

3.5.4. Doseljenici i suvremeni sezonski radnici

Nakon raspada Jugoslavije, tijekom i nakon Domovinskog rata (prema kazivačima od unazad nekoliko pa do desetak godina) Srbi su u jako malom broju dolazili na jadransku obalu. Najviše su dolazili oni koji tu imaju vlastite kuće za odmor. U tim prilikama bilo je pojedinačnih incidenata, uglavnom oštećenja automobila i verbalnih napada no prema navijačima posljednjih godina situacija se vidno promijenila. Navijači su navodili pozitivna iskustva sa sezonskim radnicima iz Srbije, Makedonije, Bosne i Hercegovine i drugih bivših jugoslavenskih republika:

Nema nikakvih izgreda da ti mogu nabrojati... Konstantno neke izgrede, netko napao njih ili da ih je vrijeđao... ali nitko nikad ništa... A pun je grad tih ljudi, oni svi rade u usluzi... (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss)

Jedna kazivačica posebno je istaknula konobara iz Srbije u Splitu, njegovo poznavanje proizvoda, što je lokalnim ljudima bitno, kao i način komunikacije:

Na primjer prošle godine sam imala super iskustvo s jednim malim iz Srbije, ono super onako. Isto je malo prihvatio taj 'mot', ono (...) Diiivan je! Znači to mi se sviđelo, da on uopće nije mijenjao govor ... da je on govorio srpski, ali način taj komunikacije. Ja sam rekla: 'Molim vas ako imate šlag?' jer svi piju samo šlag Ledo, kava sa šlagom Ledo. Kaže on: 'Ledo, Ledo, ne brinite se, neću Vas...', onako ti neki sitni detalji identitetski, e to mi je bilo super. Točno se vidi da nije nametljiv u oponašanju, nego je prihvatio taj način života. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Tijekom istraživanja razdoblja bilo je nekoliko incidenata kada je Torcida napala sezonske radnike srpske nacionalnosti, o čemu su izvještavali mediji, npr. prenoseći iskaz jednog od napadnutih:

Na Braču se u subotu igrao Torcida kup i mi smo na putu kući prošli pored pekare kojoj su u blizine prostorije Torcide u Supetru. Ova dva momka koja su bila s nama u društvu su iz Vukovara, ali su srpske nacionalnosti, i vjerojatno su ih napadači čuli kako pričaju. A kad su nas ... zaskočili, samo su vikali: 'Tko je od vas Srbin' i 'Ubij Srbina'. Cipelarili su nas sigurno deset minuta dok nije naletio taksist koji nas je spasio. Nije to bila domaća ekipa, iako sam prepoznao jednog s Brača.⁹³

Isti mediji izvještavaju da se ovakvi izgredi osuđuju pa se tako navodi komentar gradonačelnice: „Supetar je oduvijek bio tolerantan i otvoren grad i da je tješi da nitko od napadača nije bio iz Supetra.“ Zbog svega što se dogodilo objavila je

⁹³ Usp. <https://www.slobodnaevropa.org/a/29990767.html> (10. 6. 2019.).

odluku da povlači donaciju „Torcida kupu“ (ibid.), a kao razlog je navedeno: „Grad Supetar ne može poticati sportska događanja čiji sudionici ili posjetitelji iskazuju mržnju. Našem Supetraninu i svima ostalima koji su pogođeni ovim napadom želim što brzi oporavak, a apeliram na institucije da najstrože kazne počinitelje bez imalo milosti“. (ibid.)

Budući da su ovakva događanja bila medijski popraćena i komentirana među lokalnim stanovništvom, tijekom intervjua pitala sam navijače što misle o njima. Većina ih je osuđivala uz komentare da su sigurno navijači bili pijani i/ili *napušeni* (pod utjecajem marihuane), a oni koji su opravdavali navijače komentirali su da su ih sigurno izazivali. Navijači su navodili konkretne primjere „izazivanja“ Srba, koji su također bili navijači ili imali na sebi vidljive markere identiteta srpskih klubova. Tijekom istraživanja, i u medijima, u otvorenim razgovorima, te intervjuima, najviše su se isticala tri slučaja, koja je najbolje opisao isti navijač:

Srbe koji budu, su glupi ono... šetaju sa vidljivim tetovažama ono... Mislin nije mi krivo, ne želin da ga ubiju! Dvi pleske (pljuske op. a.) mu neće škodit. Možda zvuči ružno. Bija san ja svjedok ... na plaži... vidiš oni imaju šugaman (ručnik op. a) na Zvezdu. Ja san odma zna da to neće na dobro ono. I nije prošlo dvaes minuti, pojavila se dva na motoru: 'Daj.' Nisu ih niti tukli, niti išta, samo aj: 'Daj šugaman'. I ovi ništa, još se otima s njima. I onda ga je ovi probija nogon, mislin u nogu, nije ga u glavu... I uzeo mu to i otišli su ća. Nisu ih takli ono! Samo su in uzeli onaj... Ha ne moš mislin! Ono, di ti je pamet je*ote? (...) Jedan je šeta gol do pasa i na leđima 'Delije Sever'. Najružnija tetovaža, ali ono, šetaš gol do pasa usrid bila dana po Baćama, a na leđima imaš tetovažu 'Delije Sever'... Kaže 'Bio sam, malo sam se', kako je reka, 'opustio'. (nasmije se) Ka, nema veze. Šta je najluđe od svega, većina njih to shvaća. Posli, ono... Ma ja mislin da oni isto žele ka malo, znaš: 'Ja šeta po Splitu...' Ka ako prođe, prođe. Ne, ne virujen ja njima ništa (...) Da imaju posli priču: 'Ja šeta, priko cilog Splita šeta s tetovažon i niko mi ne smi ništa'. Ma to ti je sto posto. (m, r. 1975., Split, sss)

Treći napad bio je na vaterpoliste Crvene zvezde koji su na splitskoj rivi u kafiću sjedili obučeni u klupske trenirke. U Split su došli igrati utakmicu s vaterpolistima splitskog Mornara (Marić Banje, 2019):

Oni došli u tutama (trenirkama, op. a.) i dresovima od Zvezde, na Rivu sili u kafić i pazi, napalo ih je. Pa normalno da će te napast, je*o te bog! Da ja iman malo više energije, i ja bi te napa... ne želin in da ih ono onespoboe, al?... Šta će mu bit od- letva priko leđa, neće mu ništa bit ono. Oni je malo zapliva (skočio, pobjegao u more, op. a.). Oni šta je vika: 'Ja san Crnogorac! Ka 'Nemoj'. (smije se) 'Aee, i ka? Ti si Crnogorac. Pa šta? Koga boli ku*ac?' (...) To se jednostavno ne radi. Ja da iden u Beograd i da me neko vidi u Hajdukovon dresu i da me istuče pa ja bi sam sebi reka da san budala. Šta ću ja ić posli plakat ljudima? Bu-hu-hu, istuklo me. I onda... bija jedan šta su ga

u Dubrovniku! ... zaskočili – on je bija nekakav sezonski radnik ili neka pi*ka materina. Ima je tetovažu Delije na ruci. I samo su mu rekli imaš 24 sata, ono, da se pokupiš iz Dubrovnika. I onda, naravno, ko će? Index (portal) ga je odma naša, a kaže: 'A to bi i ja njima napravija'. (smijeh) 'To je normalno', govori. (m, r. 1975., Split, sss)

Svi navijači se slažu da se sankcionira namjerna provokacija kada drugi navijači pokazuju markere identiteta, suparničkih, u ovom slučaju srpskih klubova. Jedan navijač je kazao da: „Ako je bija u dresu Crvene zvezde, okej ako si ti sad tu napa ga, reci mu ono: 'Pokrij ga, sakrij ga' i to je to". (m, r. 1995., Split, vss) Na potpitanje misli li da je legitimno osobi priči i reći da ne može biti odjevena na određeni način, odgovorio je: „Pa mis' da nije legitimno po nekin... Ka ako gledan k'o nenavijač, nije legitimno. Ako gledan k'o navijač, ka... Je.” (smijeh)

Većina kazivača isticala je da primjećuju da se posljednjih godina lakše prihvaćaju migranti sezonski radnici iz bivših jugoslavenskih republika, a da su „problem“ novi migranti, iz udaljenijih azijskih država:

Sad vidim da je rašireno kao Srbi su slični nama, oni su veseli i tako... A sad već ide ono hejt na druge (smijeh) (...) sad idu Indijci, Nepalci, Filipinci. Onda Filipinci su dobri jer su katolici (smijeh) (...) To me zadnjih par dana puno muči, ta radna snaga i ... sad dolaze i iz Tajlanda i Filipina i ... Indijci, Nepalci, da, baš ih vidim puno ... Meni ne smeta, iako bolji odnos imam s ovim konobarima koji su domaći, onda je i drugačiji razgovor. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss).

Istraživanje pokazuje da navijači, i ostali mještani, dobro prihvaćaju sezonske radnike iz Azije. Jedan od odgovora kako su prihvatili Nepalce je: „Pa lijepo, normalno. Nikakvih rasizama, čak su svi jako dragi. Onako su niski, bezopasni i samo se smiju i to jest problem“ (smijeh) (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss)

Na prostoru Splita i Dubrovnika u brojnim turističkim objektima, vidljivo je sve više zaposlenika iz Filipina i s Tajlanda, što se često komentiralo u lokalnim pričavanjima, uz objašnjenje da kako će stranci ponuditi gostu „naša“ vina i *spizu* kad ništa o tome ne znaju. Lokalni mještani, ali i gosti, žalili su se da su potpuno nezainteresirani da makar ponešto nauče hrvatski jezik, a da se niti engleskim ne služe baš najbolje. Na primjer, na Pelješcu, vinogradarskom kraju, pokazuju potpuno nepoznavanje ponude domaćih vina. Isticali su da nije problem što je riječ o strancima, već da ih smeta niska razina usluge i što ne znaju obavljati posao koji rade. Istraživanje pokazuje da se osim etničke pripadnosti gledaju, boja kože i vjeroispovijest iako je većina navijača svjesna i naglašava da: „Stvarno nema tko raditi!” Većina sugovornika davala je kratke odgovore i kao da su „glasno razmišljali“: „Ok ono, treba ti netko da radi, a onda kako sada tu naći...” (m, r. 1993., Split, sss) do „Da, to je suludo. Kad pola Hrvatske radi u Njemačkoj, u Italiji, mislim mlada smo

demokracija i ta sloboda tržišta pa moramo to naučiti...” (m, r. 1987., Dubrovnik, sss). No, dok s jedne strane navijači koji su ujedno i poslodavci objašnjavaju da teško pronalaze kvalificirane radnike, s druge strane navijači koji su radnici u turizmu komentiraju loše uvjete rada, posebice za njihove kolege sezonske radnike. Zabilježila sam da nerijetko usred sezone daju otkaz, odnosno samo odu.

Brojni građevinski radnici, kako ih domaći zovu *bauštelcima* i *Bosancima*, desetljećima su dolazili iz Bosne i Hercegovine. Pored njih posljednjih godina dolaze Albanci, ne samo s Kosova i Makedonije već i iz Albanije. Posljednju godinu istraživanja kao građevinski radnici angažiraju se i Ukrajinci te Filipinci. Jedan navijač, koji je radio s Albancima, naveo je doba kolegijalna iskustva, ali je etiketirao poslodavce kao krivce za nedostatak hrvatskih radnika na tržištu rada:

Ja san upozna i Albance šta su na cilo gradilište došli jel toj firmi bilo je, oni su bili dostupni, bili su jeftiniji nego naši radnici i došli su radit... ne držin ja ništa protiv tih radnika. Meni je, gore su napravili ti poslodavci. Pa normalno mi je, mislin *normalno*... Isto bi bilo normalnije da u hrvatskoj državi te poslove rade Hrvati, a ne... Sad se opet poteže pitanje kapitalizma i svega. (m, r. 1995., Kaštel Stari, sss)

Manji dio navijača kazao je da bi oni primili sve, da treba pomoći ljudima, da posla ima, ali i ukazao na veliku politizaciju suvremenih migranata, posebice izbjeglica:

Zašto ne bi primi– pa ja bi sve primija, šta. Primiš, sine, pa šta, pa moraš ljudima ono pomoć, razumiš. To šta ovi debili te ljude koriste u svoje političke svrhe, to je ono drugi par postola. Al opet smo mi svi u manjini jel znaš di živimo, ono (...) moramo mi još u glavama sazorit ono još jednu pedes godina. (m, r. 1979., Split, sss)

Polovica intervjuiranih navijača smatra da medijski i javni diskurs širi negativnu sliku o Dalmatincima, posebice Splićanima:

Dosta ka o nama se priča k'o da smo neki ono rasisti i takve stvari, al' opet mislin ka da je ono i Split i Dalmacija ono dosta lako ako je čovik normalan, ka dosta je lako ga prihvatit. Prihvate ih ljudi. (m, r. 1995., Split, vss)

3.6. Stavovi navijača o tome koje imigrante bi Hrvatska trebala primiti

U ovom dijelu analiziraju se stavovi navijača o tome koje imigrante bi Hrvatska trebala primiti, te dosadašnja integracija imigranata u Dalmaciji, a propituje se i kako navijači vide poželjan model integracije. Cjelina završava analizom odgovora na pitanje može li nogomet i kako doprinijeti integraciji imigranata.

Stavovi navijača, sudionika istraživanja o tome koje imigrante bi Hrvatska trebala primiti i zašto su različiti. Nekolicina nema mišljenje, no smatraju da je ipak: „Bolje da dolaze, nego da nema nikoga.“ (više kazivača, Makarska, Sinj, Pelješac). Navijači koji smatraju da treba poticati naseljavanje, referirali su se na dalmatinsko iseljeničtvo, svoje bliže rođake, te u migrantima vide potencijal razvoja lokalne sredine:

Mislin da bi trebalo poticati naseljavanja općenito (...) ljudi su ljudi (...) Naši su išli, ono, evo iz Podgore su išli na Novi Zeland. Meni je ujak ono u Australiji. Pa šta njih nije tamo trebalo pustit da rade, ka, šta ih je trebalo vratit doma ka? Razumiš. Ja mis da je to okej, ono, da triba, ono, pružit svima šansu neku ka. Da žive. Da bi bilo još bolje... za ekonomiju i za... kompletno cilu situaciju, razumiš, regije di bilo ko dolazi živit jer mogu samo oplemenit, razumiš. Ne može to bit ništa loše ka. (m, r. 1979., Split, sss)

Drugi su isticali da je Hrvatska članica Europske unije da i mi moramo privlačiti imigrante, posebice stručnjake:

Pa mislim, kako je u Europskoj uniji, mislim da nema razloga da bi bija protiv – protiv, dapače ... ako neko želi živit u Hrvatskoj i dobro se osjeća o' de, zašto ne ono? ... Mislin da posla ima dovoljno za svih ono. Ko oće radit u nekon svom području. Pogotovo ako taj stranac je neki ono stručnjak... dapače ono. To bi trebalo podupirat, a ne ono osuđivat. (m, r. 1995., Split, vss)

U manjim mjestima, ali i u jezgrama starih gradova, poput Dubrovnika, Trogira, Šibenika, pa i Splita, koje su posebno privlačne, navijači zamjećuju da atraktivne nekretnine sve više kupuju stranci. U nedostatku novca za održavanje tih nekretnina, domaći ih prodaju, i sele u četvrti koje su im pristupačnije. Dva navijača smatraju da država treba regulirati tržište nekretnina, a ako ih već kupuju bogati stranci, da ih lokalna zajednica treba integrirati te potaknuti da financijski i ljudski kapital ulože u razvoj mjesta, što pokazuje citat:

Ka ono ugroza ima i da dosta ... Rusa i takvih bogatih ono Poljaka, Čeha, kupuju kuće po obali i to. Mis' da to ono nije problem njihov, nego problem više države ... Pa nemoš ti osuđivat nekog Rusa koji ima novaca i kojemu se svidilo ode... može on kupit kuću, ali nek' se to regulira, u kojem području i jel' može kupit pet kuća jednih do druge, jel' može kupit cilo naselje (...) Mislin da je to isto ono ka način na koji ćeš to, ublažit te posljedice, posljedice useljavanja drugih ljudi, da ih uključiš u zajednice. Naprimjer tako da Rus koji kupi kuću ode se ne druži samo s Rusima, nego da se uključi u lokalnu zajednicu i da ga se... ne znan... i njega pita za neke odluke ... Pogotovo ako ono dođu s masu novaca, vjerojatno mogu uložiti i u napredak tog grada, sela, otoka, ne znan šta. (m, r. 1995., Split, vss)

Jedna sugovornica smatra da doseljavanje stranaca može doprinijeti kulturnoj raznolikosti i tako približiti Split svjetskim metropolama, ali istodobno smatra da

stranci trebaju poštivati sredinu u koju su došli, što je na tragu multikulturalnog modela integracijskog procesa:

Možemo ... postat kozmopolitskiji ... Mislin da je to Splitu važno. Ja vidin koliko mladih ljudi govori ode strane jezike, koliko konobari su uslužni... sve te dimenzije su donile i neku promjenu u našoj kulturi... Donesu nešto svoje... naša dica uče da negdi postoji neki drugi jezik, neka druga kultura, neka druga vjera, neki drugi mladi ljudi koji izgledaju fizički nekako drugačije od nas... Sve su to... neki benefiti. Ja to gledan ono... užasno san liberalna za te neke relacije pa mi je onda to sve dobro. Ali volin i da poštuju! Kad dođu da poštuju ovo i neke stvari koje su naše i tradicionalne ... (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

Sedam navijača smatra da im nekvalificirani radnici neće oteti posao, budući da ga oni ionako ne žele raditi:

Ja neman nikakvih problema... ti šta su došli radit, ono, sigurno nisu meni oteli posal... Znaš kako kaže pjesma? 'Kupin smeće jer to Švabo neće!' (nas-mije se jako) (...) I šta san čuja milijun puta. (smijeh) Ako ti je taj koji je doša iz druge zemlje, ne zna jezik i ako ti je on ukra posal, onda se stvarno moraš zamislit ono! (smijeh) Ko ti je ukra posal ono? Neki Youssef koji je cili život ono gonija deve na ispašu i sad je on doša ode i šta? Zaposlija se ko kirurg? Gluposti! (...) A ima posla ko oće radit. Znaš kako se kaže. Uvik ima posla. Uvik mogu radit u škveru umisto Bugara i Rumunja i šta sve radi u škveru. (m, r. 1975., Split, sss)

Većina intervjuiranih navijača načelno nema ništa protiv da se u lokalnu zajednicu naseli manji broj ljudi, no smetalo bi im kada bi doselilo „puno“ imigranata:

Ma ne bi mi smetalo... Ka ono, opet, ne bi volija u ulici da mi živi 50 Afganistanaca. (povisi malo glas, op. a.) Kaa, nije mi to to, ono. Šta će mi to? Neman ja ništa protiv ljudi, al ajte u Njemačku. (smije se) Mislin, jel to rasi-zam? Valjda je, al ne veliki ono. Šta ja znan? Ne znan ja to procijenit. Mis', ne kažen da bi mi smetali nešto, da bi ja sad kupija pušku ili nešto, al' opet ono, draže mi je vidit čovika koji je isti ka i ja. Šta ja znan?... dva ti ne bi smetala, a pet bi ti smetalo. Ono, di je granica? Šta ja znan. (...) Ja iman u kvartu, mala je crna. Mala je crna k'o da je iz Ugande. A mater joj je bjelkinja. Je*iga, bili i crni geni su (...) I onda je meni komično... smišno vidit nju jednu. Sad da je njih pedeset, ko zna bi li mi bilo isto tako simpatično. Mislin dite je, pa te boli ku*ac da je cili razred dice! Ko će protiv dice, ne's s*at protiv dice. (m, r. 1975., Split, sss)

Stariji navijači isticali su da se percepcija prema Drugima ipak mijenja, da se domicilno stanovništvo zbog turizma naviklo na različitosti. Pored ranijeg spomena percepcije crnaca, tj. crnih nogometaša kao „đavla“, još tri navijača kazala su da se i za crnce turiste i općenito crnce, govorilo da su „đavli“:

Ma nisan ja primijetija u nas da ljudi baš nešto ganjaju crnce i na kraju krajeva i turizam ti je dovea svašta, sve živo, svašta prolazi po gradu (smijeh). Tako da je čovik naš već počea i vidat razno razne i rase i narode i nije mu to više toliko strano. Ne smatra se više, nije više đava! (smijeh) Znaš ono, proša crnac ispri kuće – đava! (smijeh) (m, r. 1975., Split, sss)

Četvero sugovornika, smatra da je u Hrvatskoj i Dalmaciji dobro visokoobrazovanim migrantima, uglavnom bijelcima, koji ovdje žive, a rade virtualno u inozemstvu, odnosno digitalnim nomadima. Smatraju da bi njihov dolazak trebalo poticati jer Dalmacija pruža dobru kvalitetu života, a oni bi svojim visokim prihodima i kulturnim raznolikostima doprinosili razvoju obale i posebno otoka. Pojedini navijači isticali su i tu razlike, etničke (stereotipne) karakteristike, odnosno koga ne bi primili. Većina je protiv Amerikanaca, Engleza, troje je i protiv Francuza, jedan protiv Španjolaca:

Ne družin se ja. Ne da se meni pričat na engleski. Naprimjer, meni sestra ne može na oči vidit Australce... zato šta su divlji, pijani, govori: 'Stoka'. Ne može niko živit od njih. A to nije rasizam. Oni su bijelci. (...) Govori da su baš užasni. To je nemoguće. A onda opet i Amerikanci su naporni. Oni se oće družit sa svakin, pričat sa svakin pa mi to isto ide na živce. Najdraži su mi ovi šta gledaju svoja posla, bogat'. Pričaju sami sa sobon. (m, r. 1975., Split, sss)

Veći dio navijača mišljenja je da Republika Hrvatska treba uložiti veće napore u zaustavljanje iseljeničkog vala koji je započeo ulaskom Hrvatske u Europsku uniju te privlačenje povratka hrvatskih iseljenika i njihovih potomaka:

Mislin da bi za početak trebala poticat neiseljavanje iz države. A useljavanje bi svakako pomoglo, vjerojatno i da se vrte određeni ljudi. (ž, r. 1991., Split, vss)

Ja bi najrađe da mi dovedemo te naše povratnike iz Južne Amerike. Znači nekako ipak vidim da mi je stalo da budu kao 'naši', kao naš taj genetski, kao da su nam bliži, iako šta to znači koliko su se oni promiješali... Ja jesam za prihvaćanje – da, ali ja bi isto uvijek neki omjer. Volila bi da ostane kakav neki narod je. E sad ne znam jesam li to glupo rekla. Volim da društvo bude prepoznatljivo, kad dođem u Hercegovinu, da vidim da su Hercegovci, kad dođem u Međimurje, da su Međimurci... Tako bi volila svakako prihvatiti... Ne bi da se zamijeni potpuno stanovništvo... Ali svakako im dat priliku, da rade, da se školuju, zaposle. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Iako kazivače nisam ovo planirala pitati, nekoliko navijača kazalo je da u malim mjestima, posebice u zaleđu Splita pojedini mještani „paze” i biraju kome će prodati zemlju, odnosno tko će im postati susjed. Brojna atraktivna građevinska zemljišta i nekretnine prodane su strancima, u malim mjestima posebno su isticali nove doseljenike iz Bosne i Hercegovine koji prema nekim kazivačima uvelike „mijenjaju“ dalmatinski mentalitet. Četvero kazivača istaknulo je da se u nekim

stariosjedilačkim obiteljima mladi odgajaju da izbjegavaju prodati zemlju Srbima i muslimanima.

3.6.1. Integracija imigranata u Dalmaciji, poželjan model integracije - stavovi navijača

Na prostoru Dalmacije osim Hrvata žive i pripadnici drugih etničkih i religijskih zajednica. Budući da detaljna analiza njihove integracije nije tema ovoga rada, zanimalo me je koga su navijači prepoznali kao Druge i što su rekli o njihovoj integraciji. Dosta kazivača iz manjih dalmatinskih mjesta navodili su primjere Albanaca. Albanci na jadranskoj obali i otocima godinama rade kao sezonski migranti u radnjama kojima su vlasnici (zlatarnicama, pekarama, slastičarnicama), odnosno bave se etničkim poduzetništvom. Dio njih, raspadom Jugoslavije, prekinuo je desetljetne sezonske migracije i ovdje se trajno naselio. Navijači su isticali razne prakse integracije i getoizacije albanskog stanovništva:

Oni ... svoju zajednicu getoiziraju, ali ima ih puno koji su izašli pa su se i oženili Makarankama i Makaranima puno, desetak – petnaest postoji tu, prije 30, 40, 50 godina (su doselili, op. a.)... i to je ta priča što zna smetati većini puka... Klasična priča – došao si tu, iskoristio si naš grad, a nećeš se prilagoditi. Ali... oni ne ulaze u društvo tek tako. Ovih 10 – 15 je ušlo i tako, ali u dubinu društva oni ne ulaze (...) muslimani i katolici ima i jednih i drugih, nije neka razlika, bar ne u našim očima... (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss).

Zanimljivo je da, iako Albanaca vlasnika istih radnji i/ili njihovih zaposlenika, ima i u drugim većim gradovima (npr. Splitu i Dubrovniku), navijači iz tih gradova nisu ih spominjali, dapače smatrali su da su „oni tu već odavno”. Dubrovčani su kao problem naveli suvremene bogate strance, bez preciziranja etničkog i religijskog identiteta, uz naglašavanje „ima ih odasvud, od Amerike, Irske do Rusije” (m, r. 1978., Dubrovnik, sss). Građa pokazuje da Dubrovčani Druge percipiraju platežnom moći, budući da oni kupuju nekretnine na Stradunu i u starom gradu, koriste ih samo sezonski i grad zbog toga „umire” i mijenja identitet, kako su objasnili: „Sve manje je domaćih gospara i naših ljudi.” (ibid.) Također su naglašavali da se zbog bogatih stranaca mijenja ponuda, npr. čak i voća i povrća na tržnici, cijene svega „rastu u nebo” i da su im prostori koje su oni nekada koristili i sadržaje koje su konzumirali, sada financijski nedostupni.

Većina intervjuiranih navijača i navijačica smatra da bi se doseljenici trebali prilagoditi, odnosno asimilirati, ali i da im domaće stanovništvo treba u tome pomoći:

Normalno da je svijet posta globalno selo i normalne su i seobe naroda i nestajanja naroda (...) Virujen da je to sve okej dok ko god se iseljava i dolazi negdi da poštuje ka– ne poštuje pravila te zemlje, nego dok je voljan, ono, poštovat tu kulturu, a i stopit svoja pravila kol'ko god je to moguće bez da...

ne znan, unese neki nemir (...) Mislin da ni neko posebno pridavanje pažnje ne pomaže da se tu neko regrutira na neki normalan način, jel'? Želiš da on bude jedan od jednakih, 'nači utoliko mu pomogneš da postane jedan od jednakih, jel'? (ž, r. 1991., Split, vss)

Navijači su svjesni da za integraciju treba biti što više kontakata između doseljenog i domaćeg stanovništva, odnosno društva prijema. Zanimljivo je da smatraju da i svi drugi narodi žele kontakte, osim Roma:

Ljudi se mrze dok se nešto ne dogodi pa se ka malo zblize pa onda vide: 'A vidiš, nisu oni tako loši' i to. (smije se) Kad se njih, njih se getoizira... Ka i crnce prije, sad se njih tako. Je*iga, lakše ih je držat na jednom mistu, daleko od ljudi, da ih niko ne gleda i onda će i njihova dica bit takva i ovo, jedini koji to žele, to su, ja mislin, Cigani ipak. Ja mislin da Cigani žele tako živit. Ja ne znan, ja njih ne poznan ono, al ja san uvjeren da je njima ... takva in je kultura... Al siguran san da crnci i ovi ne žele tako živit. I je*iga, odma su ti šanse za sve manje. Odma ti je pristup svemu onemogućen. Niti možeš u normalnog likara, niti ćeš ić u normalnu školu i onda šta ćeš? Šta će se samo (integrirati, op. a.), i onda će bit: 'Vidiš kakvi su', pi*ke materine. (m, r. 1975., Split, sss)

Da bi se istražilo kakav model integracije intervjuirani navijači smatraju prikladnim, kazivačima je postavljeno pitanje bi li se stranci trebali prilagoditi hrvatskom i dalmatinskom mentalitetu, i kako. Dio sugovornika smatra da je primarno naučiti jezik sredine u koju se doselilo:

A prilagodit... Bar ne previše odudarar. Je*iga, nemoš. Znaš ono šta se kaže. Nemoš pravit Afganistan u Njemačkoj. A oni to ipak rade. Mislin, znan da in je to jednostavnije jer niti ne znaju jezik i to... Nemoš živit u drugoj državi, a da ne znaš jezik ono. Tipa – nemoš ga naučit odma! Al' ono.. Neko živi po trideset godina u drugoj državi pa ne zna jezik. To mi je ono (...) Ako ne znaš jezik, kako ćeš napredovat? Kako ćeš išta postić? Ne moraš ti napredovat – sad ne'š ti mene! Šta san ja u životu napredova. Al moraš znat jezik, je*emu mater. Posli će bit ono: 'Švabe me ne vole', a čovik ne zna jezik ono. (m, r. 1975., Split, sss)

Druga sugovornica, koja živi u Zagrebu, na primjeru lokalnih doseljenika ističe da su razlike Mi – Oni vidljive i nakon desetljeća suživota, smatra da treba zadržati svoj govor, ali i prihvatiti lokalne prakse:

E to je ono što ja stalno mislim, jer mi ćemo uvijek znat da oni nisu 'Naši' pa nam malo ide na živce ako se previše prilagođavaju (smijeh) (...) Ne smiju se previše prilagoditi jer nije on to što 'Mi' jesmo (smijeh). Ali opet dapače... više su se poštivali oni koji su držali svoje, a nisu htjeli postat 'Mi'. To je bilo kao puno važnije. Pa evo jutros me zvao prijatelj da se posvađao s jednim koji

živi 60 godina u našem mjestu: 'Šta će on, Vlačetina jedna'. Ono, još uvijek postoje te razlike ko da smo neka mala sredina (...) Dalmatinci ...čuvaju svoj govor kad dođu u Zagreb po 30 godina. Dapače, još i potenciraju! (smijeh) To je taj identitet, ja mislim da mi jezik doživljavamo kao dio identiteta, tako uvik koji dođu moraju prihvatiti... Evo što je meni na primjer – Sad je (ime mjesta op. a.) jako turistički poznat, ali ona zvona zvone ujutro, pet sati i kao meni uvijek: 'Jao što će turisti reći, mi ovako zvonimo, slavimo ovo, ono...', ali to je dio našeg, mislim prihvatiti to naše zvonjenje, e ali nismo počeli sad to mijenjat. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Interakcije s Drugima, posebice imigrantima, najbolje su preko zajedničke hrane i glazbe. Navijači su predložili da imigranti besplatno dijele hranu: „Recimo da dođu Kinezi pa da rade svoje festivale i dale hranu mukte, to bi puno pomoglo. (smije se) To bi in bija pravi potez! (smije se).” (m, r. 1975., Split, sss)

Istraživanje pokazuje da većina navijača pod strancima i kulturološkim razlikama prvo pomisli na imigrante islamske vjeroispovijesti i vidljive markere njihova identiteta, posebice kod žena, kao što je vidljivo iz citata:

Meni bi bilo glupo ono sad, ne znan... al... neobično ka, razumiš, jel (...) da mi ovi ide, ono ... dimije ono, zamotani, razumiš, ka zašto ti to triba ka? Mislin... To je već pitanje ono vjere i svega ka, svaka čast. Mislin, ne' an ništa protiv ka šta ti vjeruješ, ali ka glupo mi je. To ti ne triba ka, razumiš, šta. (m, r. 1979., Split, sss)

Budući da suvremene teorije o integraciji smatraju da je integracija dvosmjernan proces u kojem se moraju prilagođavati doseljenici i pripadnici društva domaćina, zanimalo me smatraju li navijači da bi se i oni/domaći/društvo prijema trebalo prilagoditi i kako:

Ja mislim da se mi isto moramo početi mijenjati. (...) da bi mi morali iskoristiti taj svoj identitet, ali prilagodit ga ovom 21. stoljeću i ovim novim mogućnostima jer puno stranaca se super prilagodi... Oni idu stalno i na fešte i tipa vidi ... kako ti doseljenici, pa rado mi to prihvatimo. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Sigurno bi trebali jer ipak je njima jako teško i puno teže. Evo sad je i Ukrajinaca puno, zaposlilo ih se i u školu djeca idu i sve... Zanimljivo je kako je s njima puno lakše. Praktički imamo ista gledanja na svijet i sasvim drugačije sa njima komuniciramo, puno je bliže, a toliko su daleko od nas. Puno je bliže i lakše njima, a i nama sa njima živjeti. U stvari oni kao da su isti mi, tako nekako. Ta razlika postoji definitivno u civilizaciji u odnosu na primjer na Albance ili bilo je dosta i Kineza prije jedno 10 godina i oni isto tako kao i Nepalci. Oni su zatvoreni svi... ne samo religija, nego jednostavno oni se i družu međusobno, ne žele se družiti sa domicil-

nima. Ne da ih domaći odbijaju, nego oni ne žele. To se vidi, to je istina baš... A Ukrajincima nije tako, oni čim su došli, odmah su se i zaposlili i u školu i sve i tu razlike nikakve nema. (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss)

Osim što smatraju da je svaki suživot kompromis, da se obje strane moraju prilagoditi, navijači su opisivali kako bi oni pomogli u integraciji, kao što pokazuje i ovaj primjer:

Pa sigurno da bi ono– pa sigurno da ćeš pomoć. Evo sad da ti dođe neki susid ono, ne znan... crnac iz Senegala, razumiš, i da ga svi tlače – prvi bi reka: 'Jeste vi kreteni? Pusti momka, razumiš, da živi.' Kuiš ono. Mislin, normalna stvar da bi mu pomoga, ono pokaza sve kako triba. Mislin, tribamo, ono, se prilagođavat svak svakome da bude ono... tu normalan život za svih. Znači sve je stvar, i u braku je stvar kompromisa, razumiš. (m, r. 1979., Split, sss)

Najviše navijača smatra da bi imigranti svoje religijske prakse trebali prakticirati unutar obitelji. Više navijača kazalo je da bi im smetalo da grade npr. džamije:

Kako ću se ja njima prilagoditi? Osin da se ponašan prema njima ko da je ljudsko biće, ono. Ne znan šta ja njemu mogu napraviti... Mislin neću ja sad sigurno rušit crkve i zvonike. (smijeh) Mislin znan da to niko ni ne traži. Ha opet glupo mi je recimo u Splitu da neko ide radit džamiju (...) Ma kakvi! U Splitu džamija. Kome? Zašto? Ma Bože sačuvaj! Na kraju krajeva stvar je kulture. Šta ću ja gledat one njihove šta bi ovi, (smijeh) oprost, rekli 'rakete'. (smijeh) Oni to zovu 'rakete' (misli na minaret kraj džamije, op. a). (...) Kad mi je ovaj jedan se javija neki dan s broda i govori: 'Slika iz Casablanca'. ... I sad kaže: 'Vidi je su je nas*ali.' (misli na minaret i džamiju, op. a.) A ja kažen: 'Zato smo mi svetog Duju stavili na brdo, da ga niko ne vidi.' (smijeh) Pa normalno da će ga stavit, to in je najvažnije, je*ate! To je njihovo. Šta će stavit? Znaš ono, samo da bi se ti odobrovoljio. (ruga se) Tribali su je pokrit nekin velikin tapeton dok on ne ode s brodon! (m, r. 1975., Split, sss)

Pa fff... Ha mislin smetalo bi mi da se gradi čisto zbog toga da se izgradi jer ono njih pet sad želi da se izgradi džamija veća od svetog Duje, ali ako – ako njih se, ne znan, ili preobrati ili je došlo dovoljno muslimana koji ne znan – koji žele da imaju džamiju u svon mistu ka, ha okej ka. Svako ima pravo na neko svoje. (m, r. 1995., Split, vss)

Jednom navijaču ne bi smetalo da imigranti islamske vjeroispovijesti sagrađe i džamiju. Spomenuo je da u Hrvatskoj ima puno turcizama, a s povećanjem broja imigranata smatra da bi se dobila kulturna raznolikost, npr. povećanje gastronomske ponude:

Pa zašto ne, šta. Pa nek svak radi šta ga je god volja. Samo ti može oplemenit ka, razumiš, moš naučit neke nove stvari, neku novu kulturu, neka nova jela. Nešto novo sve. Pa dobro, mi smo ode isto, u našen jeziku ima masu ono turcizama i svega ka. (m, r. 1979., Split, sss)

Osmero navijača ima iskustvo boravka i života (turističkih, zbog stipendija i školovanja, volonterskih) u različitim državama. Jedna kazivačica koja predlaže asimilaciju imigranata, osvrnula se na položaj žena u islamskim državama:

Bila san u Jordanu ... i nakon toga san čitala neke knjige o islamu i onda san malo postala zahvalna šta živimo u katoličkoj zemlji... Bez obzira šta ne prakticiran vjeru ... kontra san Crkve i žaj mi je, najrađe bi se ispisala iz Crkve jer san se pričestila i krstila. Nisan se krizmala. Tada san već bila došla sebi. Ali opet iman osjećaj da me to podneblje odgojilo ka'... Ajde, neku visokoobrazovanu, je li, (nasmije se) bjelkinju koja bi se vjerojatno bilo di stopila, uklopila (...) Mislin da ne bi ... bile ni ovol'ko... da smo rođene u tako nekon podneblju... Bojin se da mi ipak oni, dok god su takvi, ono striktno nepromijenjeni i priprosti, ulijevaju neku dozu nervoze i straha. Meni je prijateljica tamo imala baš napadaj panike. Meni je sve to ka bilo cool. (ž, r. 1991., Split, vss)

Četiri navijača su ateisti. Dva navijača i jedna navijačica kazali su da ih smetaju i crkve: „Mislin, ono, živcira me crkva kad zvoni, kamoli me ne bi džamija, znaš ono? (ž, r. 1991., Split, vss). Imigrantima različitih vjeroispovijesti ne bi zabranili prakticiranje vjere, no smatraju da bi to trebali prakticirati unutar obitelji ili na udaljenim lokalitetima od domicilnog stanovništva. Primjer objašnjenja je: „Znači, amo reć evo džamija tamo kraj Dicma u nekon polju pa mislin – aj'te tamo. Ne znan, 'naš ono? Sve ima svoje vrime i misto. Ne bi zbog toga šta je meni to čudno rekla ljudima: 'Alo ej, ne smiš ti bit musliman i prakticirat tu vjeru.' Naravno da možeš, je*ote led.” (ž, r. 1991., Split, vss)

Ovisno o strukama navijača, oni s iskustvom rada i podučavanja smatraju da bi domicilno stanovništvo, odnosno društvo prijema i turiste i buduće sugrađane trebalo učiti što je važno za sredinu u koju dolaze:

Odma ih podučija... to su naše, to smo mi! Znaš? Ode imaš pivu kupit, moš na zidić sist, Matejuška je misto di se navečer sidne I ... da ih uvlačimo u našu priču. Ne sa ono zabranon ... nego uči ga!... da poštuje, onda da dolazi u grad koji je – respect! Di imaš palaču koja ti je tu identitet ... onako poentirali o solidarnosti i da na ulazu u grad bude, ka šta u Ljubljani piše *grad kulture*, da nama piše *grad solidarnosti*. (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

Visokoobrazovani navijači, s iskustvom rada i života u inozemstvu, smatraju da se migracijama i integracijom treba upravljati, ali i da trebaju postojati politike očuvanja i promocije identiteta domicilnog stanovništva:

Pa mis' da, da se može utjecat ono... naprimjer u engleskoj obitelj imaš dvoje dice u jednoj kući na tri kata, dok u muslimanskoj obitelji imaš stan i njih je 10 ... u jednoj sobi. I normalno da, njima će za 10 – 15 – 20 godina to bit problem jer ako ih je sad već izmišano, bit će ih još više– al' to opet nije

problem muslimana ... problem je opet tog nekog razmišljanja i planiranja unaprid... ne vidin to k'o neku prijetnju jer to je jednostavno proces Nemoš ti nekome govorit: 'Ej, pa nemoš ti napravit deset dice.' Ako on ima, mislin, u Kini to rade i imaju neke ka. Ali to je ono iz nekih drugih razloga. Ali mislin ono, ako, ako se ti bojiš da ti neko sad ne ... uništi kulturu, očito ti je i ono ta tvoja kultura nije dovoljno jaka. Možda bi se treba pobrinit ti tu svoju kulturu sam očuvaš, a ne da se bojiš da ti je neko drugi promini. (m, r. 1995., Split, vss)

Dio navijača smatralo je da se stranci trebaju prilagoditi sredini u koju su došli. Na traženje da detaljnije pojasne kako, dobiveni su odgovori:

Ja mislim da prihvatiti ove temeljne neke, tipa ono da navija za Hajduka, da na svetoga Duju... (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Pa isto kako i ja dođem u tuđu kuću pa se prilagodim redu u toj kući i običajima, ali ne zapostaviti svoje. Trebalo bi se prilagoditi i živjeti tu kako jest. Ako ti (se) dijete tu školuje... prihvatiš taj kućni red nekakav, ali svoju religiju i svoj dom ne zaboraviti, i svoj jezik... Onako kako je bilo prije dvjesto godina pa je funkcioniralo i bilo je sasvim ok. Jedna zajednica drži do svoga, a ovdje se prilagodila, prilagodila se u svim uvjetima, kako bi i trebala, ono baš ljudski onako... (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss).

3.7. Zaključak: mogu li nogomet i strani nogometaši doprinijeti integraciji imigranata

Cilj ovog istraživanja bio je komparativnom analizom saznati mogu li, i kako, nogometna igra i strani nogometaši pridonijeti društvenoj integraciji i inkluziji različitih imigranata i pod kojim uvjetima. Rezultati pokazuju da nogomet u tome ima veliku ulogu budući da su upravo zahvaljujući nogometu (Hajduka ili momčadi s kojom su igrane utakmice) neki intervjuirani navijači prvi puta vidjeli osobu druge boje kože, saznali za brojne gradove i države, kulture. Mišljenja navijača, sudionika istraživanja, može li nogomet doprinijeti integraciji imigranata i socijalnoj inkluziji različita su. Raspon odgovora je heterogen, no uglavnom potvrđan, kao što je vidljivo u primjerima citata:

Apsolutno (...) Pa to je način na koji mi širimo, pa i taj nogomet, pa to je fantastično! Ja često gledam na YouTube-u te navijačke (skupine op. a.) i onda gledam koji su ljevičarski, koji desničarski klubovi. (...) kakvi su izraelski klubovi, onda nekad gledam i Liverpool ima li nekad crnih navijača (...) tu te veže jedna druga ideja, ovdje te veže Hajduk na primjer i onda za Hajduk svi dižu, bez obzira tko smo... Sad neki dan sam gledala tog Sahitija i super, nitko ništa nije rekao, nitko nije komentirao... (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Pa mislim da vrlo malo mogu pomoći ... ali to je vrlo dobra stvar za širinu gledanja kakav je svijet – takav i klub mora biti. Svijet je postao multikulturalan, bar pokušava biti i jedan mišung svega lijepoga i kroz sport se to da lijepo vidjeti, da se može naučiti puno o drugim civilizacijama, kulturama kroz te pojedince koji dolaze jer su zanimljivi onda svima. Pa čak i neobrazovani ljudi saznaju o nečemu i nekoj zemlji i običajima i to može biti samo dobro, ali ne vjerujem da mogu baš puno puno pomoći u ovim velikim, globalnim stvarima. Ali lijepo je, da. (m, r. 1971., Makarska, Split, Zagreb, Makarska, sss)

Navijači su isticali da su kao djeca upravo preko nogometa, klubova, reprezentacija i nogometaša učili o drugim zemljama, jezicima, kulturama, religijama, a neki su prvi puta vidjeli osobu druge boje kože upravo na utakmici:

Hajduk – Bordeaux, joj to je bilo super! Mislim da je to '82,⁹⁴ 10 godina da sam imala i tad je igrao – on se zvao Tiganu,⁹⁵ u francuskoj reprezentaciji. I ja se sjećam prvi put, ono svi smo bijeli, ja sam uvijek išla na utakmice u bijelim majicama i kad sam vidila, stala san vikat: 'Tata! Tata! Crni čovik!' – tada sam prvi put u životu vidla crnca jer smo imali crno-bijelu televiziju i nisam baš kužila, filmove da, ali uživo sam prvi put vidila crnca toga Tiganu, toga igrača. (ž, r. 1972., Split, okolica, Zagreb, vss)

Ja sam znao sva mjesta u Jugoslaviji koja su imala barem drugoligaša. Bilo iz tablica u Sportskim novostima, bilo iz albuma sa sličicama nogometaša. Isto tako, putem europskih protivnika Hajduka ili drugih tadašnjih jugoslaven-skih klubova naučio sam gdje su npr. Vejle, Craiova, Szekesfehevar (tek puno kasnije saznao sam da je na hrvatskom to Stolni Biograd), Metz, Bordeaux, Dnjepropetrovsk, Krivoj Rog, Trabzon, Plovdiv, Leipzig itd. Prateći nogomet saznao sam za većinu gradova u svim europskim državama. I sada kada čujem ime nekog grada prvo pomislim na klub iz tog grada. Ukratko, o zemljopisu sam puno više naučio iz nogometa nego u školi. (m, r. 1972., Zagreb, vss).

Mislim da će većina ljudi reći – zašto ljudi vole gledati svjetsko prvenstvo? Zašto ga ja i dalje volim gledati, iako je užasno problematično na sto razina, je to da ti vidiš raznolikost svijeta... doznala (sam) di je Kamerun i kako izgledaju ljudi iz Kameruna gledajući svjetsko nogometno prvenstvo... da postoji nekakva Gana... Nigerija... neki tip raznolikosti i ljepota takvih nekih natjecanja di se mogu ljudi susrest... pa i unutar jedne reprezentacije na kraju krajeva. (ž, r. 1990., okolica Zadra, vss)

Kazivačica iz Sinja kazala je da je nogomet važan i za integraciju hrvatskih građana u druga društva i ispričala primjer kćeri koja je studirala u SAD-u. Većina njezinih kolega, niti ljudi koje je upoznala nije znala gdje je Hrvatska i prvi puta je za nju čula od nje. Međutim, nakon što je „hrvatska nogometna reprezentacija bila

⁹⁴ Hajduk – Bordeaux, utakmica Kupa UEFA, odigrana 20. listopada 1982. u Splitu.

⁹⁵ Jean Amadou Tigana, rođen 1955. u Bamako (Mali), bivši francuski reprezentativac.

druga na svijetu svi su ju povezivali sa sportskom nacijom, nije morala objašnjavati gdje je država iz koje dolazi“. (ž, r. 1966., Zagreb, Sinj, vss)

Analizom prikupljene etnografske građe, koja se najvećim dijelom temelji na polustrukturiranim dubinskim intervjuima s navijačima i navijačicama HNK Hajduk iz Splita potvrđuje se hipoteza rada da su strani nogometaši „zvijezde“ koje navijači uglavnom rado prihvaćaju. Budući da navijačke skupine karakterizira protivljenje imigraciji te isticanje regionalnog i nacionalnog identiteta, koji katkad prelazi i u nacionalizam tražeći odgovor na istraživačko pitanje zašto i pod kojim „uvjetima“ navijači prihvaćaju strane nogometaše dobivena etnografska građa pokazuje širok raspon razmišljanja i stavova. Prihvaćanje stranih nogometaša, ovisi o makropolitickom kontekstu. Tijekom suživota u Jugoslaviji za HNK Hajduk su igrali nogometaši iz bivših jugoslavenskih republika i pokrajina. Neovisno o ideji „bratstva i jedinstva“ navijači su znali tko nije iz Hrvatske, Dalmacije, ali i iz Splita. Posebice su status Drugoga imali igrači iz Dalmatinske zagore, odnosno *Vlaji*. No, prihvaćali su i voljeli nogometaše drugih etničkih i religijskih pripadnosti, i lokalne Druge, ako su dali sve od sebe igrajući za Hajduk. Raspadom Jugoslavije i ratovima na ovim prostorima Drugi postaju Srbi i Crnogorci, ne samo nogometaši već i supružnici članova uže obitelji. I nakon trideset godina, Drugi su „pravi“ Srbi iz Srbije. Ostalim Srbima, onima iz etnički miješanih brakova, Srbima iz Bosne i Hercegovine, ili „našim“ hrvatskim Srbima oprašta se ako dobro igraju.⁹⁶ Krajem 20. i početkom 21. stoljeća, u kontekstu sve raznolikijih i brojnijih globalnih migracija, u HNK Hajduk dolaze igrači iz drugih država pa i drugih kontinenata, različitih vjeroispovijesti i boje kože. Istraživanje pokazuje da i njih navijači prihvaćaju, da su im igrači crne boje kože u početku bili egzotični, o njima su pričali brojne priče, lokalno stanovništvo ih je nazivalo „đavlima“, no famijalizirali su ih davanjem nadimaka s lokalnom prepoznatljivošću i prihvaćali ih, kako kroz prošlost tako i danas. Istodobno, crnim igračima protivničkih momčadi s tribina su upućivali rasističke uzvike, vrijeđali ih natpisima na transparentima, bacali im banane na teren itd. Brojni igrači islamske su vjeroispovijesti, javno ju prakticiraju, no navijači su to kroz čitav istraživani period poštivali i prihvaćali ih. Jedino što većina navijača ne bi prihvatila nogometaša, domaćeg i stranca, homoseksualne orijentacije, iako i tu građa pokazuje pomake u individualnim razmišljanjima.

Na drugo istraživačko pitanje prihvaćaju li različite imigrante i građane Republike Hrvatske koji ne pripadaju većinskom stanovništvu rezultati istraživanja pokazuju da je stanovništvo s istraživanog prostora od druge polovine 20. stoljeća do danas bilo izloženo susretima s ljudima različite etničke i religijske pripadnosti, bilo kroz razvoj turizma, privremene migracije članova lokalnih zajednica, sklapanje brakova

⁹⁶ O različitim percepcijama Srba iz Srbije, Hrvatske, Crne Gore... kao i Hrvatima iz različitih jugoslavenskih republika u kontekstu koetničkim migracijam nakon raspada Jugoslavije usp. Rajković Iveta, 2012.

i sl. Prihvatanje Drugih ovisilo je o makropolitikom kontekstu a danas je oblikovano dominantno medijskim diskursom o izbjeglicama. Do početka Domovinskog rata, na istraživanom prostoru prihvaćani su svi pripadnici naroda i narodnosti dotadašnje zajedničke države Jugoslavije. No zbog ratnih sukoba, najomraženiji Drugi postali su Srbi i Crnogorci. Na istraživanim prostorima, žive pripadnici različitih naroda (npr. Poljaci, Slovaci, Česi) većina njih ima status nacionalne manjine. Tu se posebno izdvajaju Albanci, koji imaju dugu tradiciju etničkih poduzetništva, i lokalno stanovništvo ih također prihvaća, iako ih pogrdno nazivaju *Šiptarima*. U recentno vrijeme, u kontekstu dobrovoljnih međunarodnih migracija, ovaj prostor postao je privlačan digitalnim nomadima, koje domicilno stanovništvo načelno prihvaća, no pokazuje i predrasude na osnovu etničkih pripadnosti. U kontekstu prisilnih, izbjegličkih migracija, vidljiva je razlika o stavovima prema Ukrajincima i drugim izbjeglicama, koja se temelji na boji kože, neznanju o religijskoj pripadnosti, ali i stavovima da su se Ukrajinci samostalno odmah uključili u društvo, rad i obrazovanje djece (iako su na ovo uvelike utjecale politike države, u kontekstu politike Europske unije). Istraživanje pokazuje da lokalno stanovništvo sezonske radnike i sadašnje stalne stanovnike iz bivših jugoslavenskih republika (Bosne i Hercegovine, Srbije, Makedonije, Kosova) u međuvremeno sve bolje prihvaća, granice Drugosti postaju manje vidljive, osim u slučajevima kada na sebi imaju vidljive markere identiteta države i nogometnog kluba države iz koje dolaze (tetovaže, predmete, odjeću), odnosno ako „ne provociraju“. Novi Drugi sada su sezonski radnici iz azijskih država, od kojih su bolje prihvaćeni katolici.

Svi sugovornici slažu se da je za turističku djelatnost, koja je jedna od najvažnijih gospodarskih grana Republike Hrvatske, a svakako Dalmacije, važna radna snaga, da je na prostoru Dalmacije nema dovoljno (da domaći ljudi uglavnom ne žele raditi nisko plaćene poslove), te da je dolazak sezonskih migranata neophodan. Istraživanje pokazuje da intervjuirani navijači migrante vide uglavnom kao privremene i sezonske radnike. Analizirajući intervjue saznaje se da su razmišljanja sugovornika najbliža modelu integracije gostujućih radnika (usp. Bolmberg, 2020; Aggestam & Hill, 2008), kakva je bila praksa zapadnoeuropskih država (Njemačke, Austrije, i Švicarske, usp. Čapo, 2019; Fassmann, 1999) prema ekonomskim migrantima, gostujućim radnicima, kod nas poznatijim kao *gastarbajterima*. Prema ovom modelu strani radnici, imigranti dolaze privremeno (nemaju tendenciju useljavanja), oni su „gosti“, koji će se nakon odrađene sezone, ili nekog vremena, vratiti svojim kućama. Društvo domaćina ne ulaže u njihovu integraciju, npr. ne organizira im tečajeve jezika i kulture, ne potiče spajanje obitelji itd.

Kazivači su suglasni da im migranti trebaju u ugostiteljstvu tijekom turističke sezone, ali i tijekom cijele godine, posebno u građevinskoj industriji, poljoprivredi itd. Neki su svjesni da Hrvatskoj treba i trajnih useljenika, posebice u manjim mjestima u kojima se zbog nerentabilnosti ukida i javni prijevoz. Od useljenika očekuju

da se prilagode sredini u koju su došli, za dugoročna useljenja predlažu usvajanje lokalne kulture, dakle asimilacijski model. No s druge strane, dio ih ističe da ne vole niti kada se netko previše želi uklopiti, vole kada ljudi imaju svoj stav i identitet pa je vidljiv i multikulturalni model integracije, odnosno pronalazak pravog omjera između asimilacijskog i multikulturalnog modela. Navijači iz čijih stavova se iščitava multikulturalni model, smatraju da će novi sugrađani doprinijeti bogatstvu kulturnih sadržaja i ponude. Neovisno o modelu integracije, većina intervjuiranih navijača smatra da je integracija dvosmjernan proces i spremni su u njemu sudjelovati, jedni s ciljem asimilacije u svoju zajednicu, a drugi u smislu postizanja više interakcija.

Istraživanje potvrđuje da HNK Hajduk ima iznimnu važnost u životima navijača, da su navijački i regionalni identiteti neodvojivi, i da navijanje za Hajduk, označava i pripadnost zajednici te da se ovaj identitet može smatrati primordijalnim (Geertz, 1973). Iako je primordijalni identitet kroz više od pola stoljeća doživio kritike poput onih da modernizacijom slabe primordijalne veze, da se pojačava „građanska vezanost“ na temelju poštivanja građanskih obaveza i pravnih normi, i nije ga moguće primjenjivati u suvremenim (građanskim) društvima (Katunarić, 2003), građa pokazuje da odobravanje navijačkog ponašanja od strane drugih navijača možemo objasniti upravo njime. S druge strane, isticanje navijača da imaju navijački i „građanski tj. civilni“ identitet na tragu je Geertzovih (1973) spoznaja, u kojima napominje da postoje varijacije u pogledu jakosti primordijalnih veza kod pojedinaca, njegovog obrazovanja i životne okolnosti.

Kao što je praksa u kvalitativnim etnološkim istraživanjima, na kraju intervju navijačima je postavljeno pitanje: Ima li nešto što vas nisam pitala, a smatrate da je važno za ovu temu ili bi htjeli reći? Najveći broj intervjuiranih navijača uz osmijeh i glasnije od ostatka kazivanja kazao je: “Hajduk živi vječno!”

Sudionici istraživanja s dužim navijačkim stažem, višim obrazovanjem, pa i oni koji su napravili svojevrstan odmak od Torcide, ali su nakon pauze ponovno počeli ići na utakmice, iznijeli su zanimljive konstatacije. Navijač, Torcidaš, kazao je da ga smetaju mediji kako je nazvao „infodemija“, koji pokazuju dvije krajnosti:⁹⁷

Mislin da su mediji ogroman problem. Šta se konkretno tiče navijačkog pokreta, navijačkog društva. Da su jako, jako se iskrivljeno prikazuju mišljenja, stavovi, postupci, odnosi. Da se važni problemi zanemaruju... najbolji primjeri ovo kad bude neko s*anje na utakmici, sto članaka... sa ne znan kakvin krivin informacijama. Svi su na medijskom linču, objavljivanje slika, imena, familija... I onda za misec dana ... humanitarna akcija i onda isti ti novinari pričaju ... u drugom svjetlu. (m, r. 1998., Split, student)

⁹⁷ Analizu percepcije medijskog izvještavanja o udruzi Naš Hajduk, NK Torcida i HNK Hajduku vidi Krolo, 2019: 51-67.

Isti navijač smatra:

Navijačke skupine su... baš van medijskog publiciteta... Ka ne triba nama reklama i to, jel'. Ali smatran da, da bi tribalo napraviti neku poveznicu između ta dva svita. Da se čuje taj neki glas, znaš, malo bolje, jasnije. Ka da nije to sve tako crno na bilo. Da ima neka, neki sivi sloj nečega (ibid.)

Stoga se nadam da sam ovim istraživanjem uspjela prikazati heterogenost navijača i navijačica Hajduka, njihove stavove, ali i transformacije razmišljanja. Ujedno je važno napomenuti da osim otegotnih okolnosti koje su utjecale na odabir sudionika istraživanja (a to su osim zatvorenosti skupine i to što nemam navijačku pozadinu (usp. Perasović, 2015) i što sam žena iz Zagreba), tj. da nisam intervjuirala sadašnju jezgru Torcida i *ultrase* te više mladih navijača, analizom dobivene etnografske građe shvatila sam da su stariji navijači, koji su u mladosti bili aktivna Torcida i koji imaju dubinski uvid u funkcioniranje navijačke subkulture, ipak puno bolji odabir za ciljeve ovog istraživanja. Na ovaj način dobiven je pogled iznutra, ali i izvana jer navijači imaju i generacijski i edukacijski odmak, a neki i geografski. Ovi navijači, na kraju intervjua kao njihov dodatak temi istraživanja iznijeli su razmišljanja koja doprinose društvenoj koheziji, smanjenju rasizma, šovinizma i drugih radnji pojedinih navijača Hajduka koje nisu u skladu sa zakonima. Dvije visokoobrazovane navijačice smatraju da bi udruga Naš Hajduk, kao suvlasnik kluba, trebala raditi na preodgoju svojih navijača:

Mislin da bi navijači mogli puno prominit, da bi mogli pridoniti mijenjanju te stigme u vezi navijača kao, da su to navijači napušeni idioti koji su došli raditi probleme, samo da se malo smanje neredi na utakmicama... Stvara se stigma bez veze jer to – sve šta su ikad dobro napravili, to u tom trenutku prestaje postojati i jednostavno oni su i dalje svi debili i to je to (...) trebali bi preuzeti veću odgovornost jer svaki put kad se desi s*anje na stadionu, Hajduk dobije po džepu 10, 15, 20 iljada kuna i ono, čemu? To mi je ono. (ž, r. 1996., Split, vss)

Intervjuirane navijačice smatraju da se novac Hajduka nepotrebno rasipa na plaćanje kazni zbog prekršaja koje su napravili njegovi navijači, pripadnici Torcida i Našeg Hajduka. Smatraju da stariji navijači, trebaju odgajati mlađe navijače da ljubav prema klubu usmjere na kreativan način, slanjem poruka koje nisu u suprotnosti sa zakonom:

Trebalo (bi) i u odgoju, znaš, govoriti. Evo, i u navijačkin skupinama, ono: 'Daj, opali na koreografiji. Radi na tome da natpis bude originalan, da bude ubojito, da tučeš u politiku, u lokalnu, nacionalnu, globalnu – šta god... Ovak.. Nemoj paliti jer to klub kojeg voliš košta', jel'? (ž, r. 1960., Split, Zagreb, Split, vss)

Šestero navijačica smatra da bi se domaći nogometaši Hajduka, uprava kluba, kao i vodstvo udruge Naš Hajduk, trebali više javno angažirati, kritizirati i ograditi se od loših ponašanja pojedinih navijača, kao što je to napravila gradonačelnica Supetra. Dio ih je isticao upravo razliku dvostrukih standarda i stavova, prihvaćanja stranih nogometaša koji igraju za klub, a isticanje rasizma, ksenofobije, šovinizma itd.:

Vezano za klub... će prihvatit bez problema... A opet imaju oni desno, radikalnu ideologiju... Primjenjuju u civilu... da se smanji taj rasizam, ksenofobija, netolerancija... To bi prije svega igrači trebali. To bi više mogli neki domaći igrači kao nekakvi idoli, koje mladi slušaju, gledaju, uzori su im, mogli bi im reć da to nije dobro ili tako... Ne sami stranci, nego više domaći igrači... Mislim mi kao društvo nismo još kao recimo Švedska ... U nas je to sve zaostalo malo... U nas još postoji taj... primitivizam. (m, r. 1982., Pelješac, sss)

...volila bi da je više nekog eksplicitnijeg pozicioniranja ili zagovaranja nekih širedruštvenih stvari (...) To možeš vidit sporadično u nekim komentarima kada ih netko ... natjera da se postave (...) ovi koji zarađuju jako puno i koji imaju ... čišće ugovore ... mogu tražit ... od kluba (...) Fali mi ... društvene angažiranosti (...) kad je bilo opjevavanje ... Hajduk je kažnjen jer ovi su skandirali ... 'Mrzim Dinamo, srpsko ime to' i onda uprava Hajduka ima neki tip ograđivanja...: 'A nisu baš to trebali pivat, ali to je dio folklor...'... A ja zaista mislim da ti u toj poziciji... se moraš vrlo jasno ogradit od toga i reći: 'Ne, nije oke' (...) očekujem od kluba koji se pokušava pozicionirat (...) iz nekog šireg društvenog promišljanja (...) imam veća očekivanja i od igrača i od uprave kluba... i od ekipe koja vodi Naš Hajduk... više akcija i reakcija na takve stvari (...) kritiziranje postupaka određenih ljudi na stadionu Pa ne znači to da mi u automatizmu križamo Hajduk, znaš (...) Dapače, imam pravo i hoću u svakom momentu kritizirati stvari koje mi se ne sviđaju, baš zato što mi je stalo i želim da budemo bolji i da rastemo skupa. (ž, r. 1990., okolica Zadra, vss)

Tijekom intervjua, češće na kraju, dio navijača pokazivao mi je kratke video isječke stranaca (uglavnom Azijata i crnaca) koji su odjeveni u Hajdukove dresove ili imaju navijačke rekvizite i koji pjevaju Torcidine pjesme. Na pitanje prihvaćate li i takve navijače dobila sam potvrdne odgovore. Iako je vidljivo da su im takvi stranci pomalo *smišni* (pod što smatraju da su im dragi i simpatični), ali poneke istodobno smatraju *ridikulima* (što ima negativno značenje poput nenormalan, cirkusant) možda je prihvaćanje Hajduka jedan od puteva integracije u zajednicu.

4. Migracije trenera, izazovi integracije i rad u multikulturalnim okruženjima

4.1. Uvod¹

I za uspjeha nogometnog kluba i vrhunskih sportaša nalaze se i timovi visokoobrazovanih i/ili visokokvalificiranih profesionalaca i visokostručnih kadrova (osoba u sustavu sporta tj. stručni stožer). Broj članova stožera, između ostaloga, ovisi o tome koliko klub ima financijskih sredstava. Čine ga: glavni trener, pomoćni treneri (dodatno specijalizirani kao treneri vratara/golmana, kondicijski treneri), analitičari za taktiku tj. taktičko-tehničku pripremu, fizioterapeuti, liječnici itd. Važno je naglasiti da je pored formalne edukacije ovih stručnjaka jednako, ako ne i puno važnije, iskustvo stečeno radom u praksi. Iako su još od početka 20. stoljeća klubovi pozivali međunarodne trenere, danas nije rijetkost da su i čitavi stožeri sastavljeni od osoba iz različitih država (više vidjeti u Taylor, 2010: 143–145; Lanfranchi & Taylor, 2001: 15–36).

U znanstvenoj literaturi pronalazimo radove o stranim nogometašima i integraciji kroz nogomet o čemu je dan pregled u Uvodu knjige, u odlomku 1.2. *Pregled dosadašnjih istraživanja i ciljevi knjige*, međutim ovi visokoobrazovani i visokokvalificirani migranti do sada nisu bili predmet interesa znanstvene zajednice. Kada je riječ o trenerima postoji specijalizirani znanstveno stručni časopis *Sport Coaching Review*,² čiji je glavni cilj publicirati radove koji potiču raspravu o pitanjima vezanim uz teoriju i praksu sportskog treninga te znanstveni radovi u kojima je fokus na dominantnim oblicima sportskog treninga (Bush et al., 2015) itd. Budući da nisam naišla na istraživanja o izazovima integracije i rada u različitim multikulturalnim okruženjima visokoobrazovanih i visokokvalificiranih migranata u sustavu sporta, a takvi migranti su upravo nogometni treneri koji su u fokusu ovoga istraživanja, ovim poglavljem knjige želim popuniti te praznine.

4.1.1. Ciljevi i teorijski okvir

S obzirom na to da su ugovori o radu trenera i članova stručnog stožera na određeno vrijeme (od jedne do tri godine), te da je riječ o vrlo dobro plaćenim i povlaštenim cirkularnim migrantima (o tipologiji migracija vidi Brettel & Hollifield, 2000: 1–26; Heršak, 1998), istraživački fokus rada je na njihovoj motivaciji za migraciju, pripremama za život i rad u novoj državi, očekivanjima

¹ Ovo poglavlje temelji se na objavljenom članku autorice pod naslovom: „The Challenges of Integrating Highly Skilled Migrants into the Professional Sports System“ u časopisu: *Traditiones*, 2022. godine, broj 51/3, str. 167-183. Poglavlje je prošireno dodatnom etnografskom građom i podacima iz medija te u skladu s time produbljenom analizom.

² Više vidjeti: <https://www.tandfonline.com/toc/rspc20/current> (pristup 12. 9. 2020.).

i integracijskim iskustvima. No cilj je i istražiti i razumjeti čimbenike koji utječu na njihovu percepciju subjektivne dobrobiti/dobrostanja (*well-being*) (McGregor, 2018; Grønseth, 2013; La Placa et al., 2013, također vidjeti časopis *International Journal of Wellbeing*) i dobrog života (Simoni, 2016).

Koncepcije ‘dobrog života’ kulturološki su specifične, no zajednička im je orijentiranost prema budućnosti te subjektivne procjene o vrijednostima onoga što je u životu važno (Fischer, 2014: 12). U temeljnoj antropološkoj literaturi, inspiriranoj humanističkim (Pigliucci, Skye, Kaufman, 2020; Raibley, 2018) i filozofskim pitanjima (Forgas & Baumeister, 2018; Bargdill, 2015), subjektivna dobrobit istražuje se kao dio šireg koncepta ‘dobrog života’, koji se koristi za istraživanje predodžbi ljudi o ispunjenom i smislenom životu u svim sferama života, te aktivnostima koje poduzimaju kako bi to postigli (Fischer, 2014; Robbins, 2013). Koncepti subjektivne dobrobiti i dobrog života prepoznati su kao relevantni i kao takvi uvedeni u istraživanje migracija (usp. Vathi & King, 2017; Simoni, 2016; Gardner, 2015). Međutim, tek nedavno su uključeni u istraživanje visokokvalificiranih migranata, gdje se pokazalo da su to ključni čimbenici njihove odluke o trajnoj migraciji i/ili ostanku (McGregor, 2018). Pokazalo se da subjektivna predodžba o dobrobiti u nečijem profesionalnom životu može biti popraćena osjećajem gubitka i frustracije u privatnom životu iste osobe (Povrzanović Frykman & Mozetič, 2020). Stoga će se u ovom poglavlju knjige istraživati subjektivna dobrobit osoba u sustavu sporta, u radnim/profesionalnim i neposlovnim (obiteljskim, društvenim i privatnim) domenama života (Languilaire, 2009) s ciljem holističkog uvida u cjelokupan život ovih međunarodnih migranata.

Budući da se treneri sele zbog unaprijed dogovorenih poslova, dakle ekonomski su integrirani,³ u radu će se navedeni koncepti (subjektivna dobrobit i dobar život) promatrati u odnosu na podatke o iskustvima, odnosno važnosti društvene (Penninx, 2004) i interaktivne (društveni odnosi i mreže) dimenzije integracijskog procesa (usp. Esser, 2001: 16 prema Penninx & Garcés-Mascareñas, 2016: 13) i to na individualnoj razini integracijskog procesa zbog uvida u mikro interakcije⁴ (Garcés-Mascareñas & Penninx, 2016: 17).

4.1.2. Izvori i metodologija

Istraživanje je provedeno u razdoblju od 2020. do 2023. godine. Temelji se na kvalitativnoj metodologiji etnologije i kulturne antropologije (Zapata-Barrero & Yalaz, 2018; Rubin, 2011; Marcus & Fischer, 1999). Polustrukturirane intervjuue provela sam s dvanaest trenera iz Hrvatske (različitih dobnih skupina, od 35 do 62

³ Proces integracije obuhvaća različite analitičke dimenzije (usp. Penninx & Garcés-Mascareñas, 2016; Penninx, 2004). Više vidjeti u Uvodu knjige, u poglavlju: 1.3. *Teorijski okvir: uvod u istraživanje integracijskog procesa.*

godina starosti), koji imaju dugogodišnje iskustvo rada u različitim nogometnim klubovima, zemljama i kontinentima.

Hrvatski treneri, a ubrzo i ostali članovi stožera, postali su traženi (posebice na istoku: Iranu, Saudijskoj Arabiji, Ujedinjenim Arapskim Emiratima, Kini, Kataru, Turskoj ...) nakon što je hrvatska nogometna reprezentacija osvojila treće mjesto na Svjetskom nogometnom prvenstvu 1998. godine. Ta popularnost raste budući da je hrvatska nogometna reprezentacija 2018. na Svjetskom prvenstvu u Rusiji osvojila drugo mjesto tj. srebrnu medalju, te opet treće mjesto tj. brončanu medalju krajem 2022. godine.

Treneri/kazivači pričali su o iskustvima rada u različitim državama zapadne Europe (Monaku, Italiji, Velikoj Britaniji), islamskim državama Bliskog istoka (Iranu, Saudijskoj Arabiji), Aziji (Kini), te Turskoj unazad dvadesetak godina. Nekolicina ih ima iskustvo rada i u Bosni i Hercegovini no kazivali su da je to isto kao i kod 'nas' tj. Hrvatskoj. Odabirom sugovornika koji imaju migracijska iskustva na različitim kontinentima, u različitim kulturnim kontekstima koji pokazuju i različite kulturne udaljenosti (posebice religijske i jezične) nastojala sam istražiti utjecaj uspostave socijalnih mreža s lokalnim stanovništvom ne samo trenera/migranata već i članova njihovih obitelji (supruga i djece). Zanimao me je utjecaj geografske udaljenosti, (ne)postojanje hrvatskih imigranata i hrvatskih dijasporskih zajednica općenito u tim državama te atraktivnosti država što je sve utjecalo na istraživačka pitanja u ovoj studiji slučaja.

Budući da su moji sugovornici radili u timovima od dvije do četiri osobe također iz Hrvatske, često su vlastita iskustva komparirali s iskustvima drugih članova tima i njihovih obitelji. Do prvih kazivača sam došla preko supruga, dužnosnika u nogometnoj organizaciji, a zatim sam koristila metodu „grude snijega“ (usp. Patton, 2002: 237). Svi treneri bili su vrlo otvoreni i dobila sam izuzetno zanimljivu etnografsku građu. Analiza građe pokazuje da su najviše razlike isticali između iskustava u zapadnoj Europi i drugih kontinenta, posebice islamskih država, o čemu su i najviše govorili. Kvaliteta ove građe je vidljiva i u odabranim primjerima transkripata koje sam citirala u radu budući da sam procijenila da najbolje ocrtavaju heterogenost proživljenih iskustava. Četiri kazivača trenera, intervjuirala sam licem u lice u Republici Hrvatskoj gdje trenutno žive ili tijekom njihova kraćeg posjeta obiteljima i provođenja odmora. Ostale sam intervjuirala online putem video poziva i aplikacije WhatsApp budući da su tijekom istraživanja boravili u drugim državama. Intervjue sam snimala diktafonom i nakon toga transkribirala. Kazivači su javne osobe i dozvolili su mi da koristim njihov puni identitet, no budući da su govorili i o iskustvima drugih članova stožera i da nisam uspjela i njih pitati

⁴ Integracija se odvija na individualnoj, organizacijskoj te institucionalnoj razini (usp. Garcés-Masareñas & Penninx, 2016:17).

moгу li koristiti podatke o njima u radu, niti sam im rad svima mogla poslati na autorizaciju, u radu sam odlučila prikriti identitete.⁵ Kao pripremu za intervju, te kao dopunu moje etnografske građe o iskustvima trenera koje nisam uspjela intervjuirati, napravila sam kvalitativnu analizu medijskog diskursa (usp. Adolfo & Ardèvol, 2010) tj. analizu objave sportskih medija u kojima sam saznala osnovne informacije iz života i rada u određenim državama (razlozima odlaska, dojmovima nakon preseljenja, zadovoljstvu i razlikama u radu u drugim državama i sl.). Medije sam pretraživala tako da sam u Google tražilicu upisivala ime i prezime trenera i državu u kojoj su radili, za što sam dobila informaciju od drugih trenera ili sam doznala iz ranijih medijskih objava (npr. Zlatko Dalić u Saudijskoj Arabiji, Slaven Bilić u Kini, Turskoj itd.).

Poglavlje sam strukturirala prema postavljenim ciljevima istraživanja. Nakon prikaza motivacije i očekivanja od migracije, analiziram društvenu i interaktivnu dimenziju integracijskog procesa i to posebno promatrajući profesionalno iskustvo (radna domena života) i neradna/privatna dimenzija života te u konačnici koliko navedeno utječe na subjektivnu procjenu blagostanja (*well-being*) i zadovoljstvo životom.

4.2. Motivacija i očekivanja od imigracije

Za rad u stručnim nogometnim stožerima ne postoje natjecaji već se odlazi raditi po pozivu! Svi treneri imaju iskustva rada u Hrvatskoj (klubovima različitih liga, a neki i u nogometnoj reprezentaciji). Njihov rad prepoznali su nogometni skauti, menadžeri, klubovi, drugi treneri koji su ih pozvali da budu dio tima ili glavni treneri. Suvremena slika i pozicioniranje hrvatskih trenera vidljiva je iz primjera kazivanja:

Istok se sve više otvara i za razliku od ovih zapadnih zemalja, koje definitivno više biraju razvikanije zemlje tipa: trenere iz Portugala, Španjolske, Engleske, Nizozemske, ne smijemo Nizozemce zaboraviti, oni su jednom momentu imali 40-ak svojih stožera okolo na radu po Europi. Naši su treneri probili tržište rada na Istoku i tamo su jako cijenjeni. Dalić je napravio vrhunske rezultate u UAE i Saudijskoj Arabiji, Slaven Bilić i Ivan Leko su sada u Kini gdje rade jako, jako dobar posao. Prije njih su to isto radili Branko Ivanković, Čiro Blažević, Kruno Jurčić i masa drugih naših... izbornik Irana je Skočić, to je već treći ili četvrti izbornik Hrvat u Iranu, tako da ono, to je tržište koje, ako se jedna nacija pokaže kao dobra, onda otvaraju vrata i drugim (...) (Drugi, Monako)

⁵ U poglavlju ću navoditi redni broj trenera (Prvi, Drugi...) i državu za koju se podatci odnose.

Posljednja dva desetljeća sve je češća praksa da veći dio, pa čak i cijeli stožer sastavlja tj. poziva glavni trener. U primjeru kazivanja vidimo kako hrvatski treneri surađuju. Ovaj kazivač bio je pomoćni trener, jedan od četvorice člana stožera iz Hrvatske u Iranu, uz glavnog trenera, trenera vratara i kondicijskog trenera:

Ćiro Blažević je '98. bio treći na svijetu i onda je 2002. dobio poziv da bude izbornik Irana i on je sa sobom poveo Branka Ivankovića, koji je njemu bio asistent. Ćiro Blažević je taj neki ciklus završio i onda je Branko Ivanković 2004. godine nastavio ... biti trener, selektor Irana i on vam je od 2004. - 2006. ostvario plasman Irana na Svjetsko prvenstvo u Njemačkoj... i on je na osnovi toga bio proglašen počasnim građaninom Teherana i (...) pozvali (ga) 2015. ... da on preuzme Persepolis, a to je najpopularniji klub. Pola Irana navija za njega, jedno 30-40 milijuna ljudi navija za njega. On je nešto kao hrvatski Dinamo sa navijačima Hajduka. (...) on je mene pitao ... dal bi ja htio ić tamo. (Prvi, Iran)

Različita iskustva vidimo i na ovom primjeru trenera koji je pozvao u tim mog sugovornika i još četiri hrvatska člana stožera:

Nakon odlaska iz hrvatske reprezentacije bio je angažiran u Eintrachtu iz Frankfurta gdje je napravio zaista vrhunski rezultat s prosječnom njemačkom ekipom (...) To mu je bila odskočna daska da ode u najbolji njemački i jedan od najboljih svjetskih klubova – u Bayern München. Tamo je bio godinu i pol, osvojio s njima tri titule ... (no) ostao je bez posla. (Drugi, Monako)

Nakon šest mjeseci nezaposlenosti pozvan je kao glavni trener u Monako. Tražio je da mu tri člana stožera budu treneri s kojima je radio u Hrvatskoj nogometnoj reprezentaciji.

Etnografska građa pokazuje da je motivacija za migraciju često sastavljena od više motiva pa i u slučaju da trener u Hrvatskoj ima stalni posao, kao u ovom primjeru:

Iskreno, najiskrenije, falio mi je onaj adrenalin, ono uzbuđenje nogometnog terena. To je definitivno jedan od glavnih razloga. A ... i ovaj ekonomski dio nije bio zanemariv tako da i to je prevagnulo u ovom trenutku za odlazak nakon relativno dugog edukatorskog dijela... (ibid.)

Od mojih sugovornika i iz medija saznala sam da su hrvatski treneri radili tj. da su pozivani u različite države. Tako primjerice Slaven Bilić ima iskustvo rada u različitim klubovima u Hrvatskoj, Rusiji, Turskoj, Saudijskoj Arabiji, Engleskoj i Kini. Prilikom odlaska u Kinu 2021. godine kazao je:

Meni je Kina kao nogometna stvarnost oduvijek bila interesantna... prije tri godine bio sam u ozbiljnim razgovorima s predstavnicima njihova Saveza oko preuzimanja kineske reprezentacije. Što se ovaj put promijenilo da sam

odmah prihvatio? Ispunila su se tri ključna uvjeta. Prvo da poziv dođe kada sam slobodan, drugo da su financijski uvjeti u željenim okvirima i treće da je klub snažan i ambiciozan... i potpisao sam za jedan od top 3 kluba u Kini.⁶

U istom članku, Bilić dalje navodi da su mu Kinezi ostali: „...u vrlo ugodnom sjećanju zbog ozbiljnosti i profesionalnosti, te pristojnosti u ophođenju. Uz to sam tada dosta pratio njihovu reprezentaciju, pa i tako stekao određene spoznaje o njihovom nogometu.” (ibid.)

No pored svega kazao je: „U Kini su, nećemo se lagati, broj jedan financije. Klub je ambiciozan, posložen i momčad je jako dobra, jer pogledali smo 15-ak utakmica prije nego što sam prihvatio.”⁷ Nadalje, građa pokazuje da su azijske i bliskoistočne države morale dosta truda uložiti da privuku hrvatske trenere, i da je osim izdašnih plaća, za koje u medijima nalazimo članke s naslovima poput „Nemoralna ponuda za Bilića ruši rekord! Spominje se plaća kakvu nikad nije imao nijedan hrvatski trener” (Ničota, 2021: s.n.) i uvjeta rada presudilo i to što su pokazali veliko poštovanje i da baš njih žele, kao u primjeru Bilića:

Moram reći, prije svega, da su mi klupski čelnici od prvog trenutka odmah dali do znanja koliko me žele. Bili su i vrlo uporni, i vrlo konkretni u kontekstu uvjeta, te mi vrlo uvjerljivo pokazivali da me žarko žele i cijene. Svakako godi kad ti ljudi tako pristupaju i iskazuju respekt.⁸

Uz Bilića su, na njegov poziv, otišla još tri pomoćna hrvatska trenera, dva bivša Hajdukova igrača, te kondicijski trener koji je s njim bio i u Saudijskoj Arabiji (ibid.; P. N., 2021). Ovakvi primjeri pokazuju važnost mikro konteksta i mikro interakcija pri realizaciji same migracije.

Analiza cjelokupne prikupljene etnografske građe pokazuje da je motivacija i očekivanja za rad u inozemstvu:

- a) financijska dobit. Omjeri u odnosu Hrvatske i neke zapadnoeuropske države su oko 10 puta veće plaće (plus dodatni novčani bonusi za pobjede) i od 13 do 15 puta veće plaće u zemljama Bliskog istoka i Azije, što omogućuje financijsku situiranost (osigurano stambeno pitanje, uštedovina, ulaganje koje donosi dodatne izvore prihoda (uglavnom kupnja poslovnih prostora i nekretnina za iznajmljivanje), neovisnost o hrvatskom mirovinskom sustavu, situiranost (odrasle) djece);

⁶ Usp. <https://telesport.telegram.hr/na-prvu/slaven-bilic-%CA%BBmeni-je-kina-kao-nogometna-stvarnost-oduvijek-bila-interesantna%CA%BC/> (pristup 7. 1. 2021.).

⁷ Usp. <https://www.24sata.hr/sport/bilic-u-kinu-odlazim-zbog-novca-i-znam-da-nisam-u-rangu-pepa-738657> (pristup 24. 9. 2022.).

⁸ Usp. <https://telesport.telegram.hr/na-prvu/slaven-bilic-%CA%BBmeni-je-kina-kao-nogometna-stvarnost-oduvijek-bila-interesantna%CA%BC/> (pristup 7. 1. 2021.).

- b) egzistencija i profesionalno etabliranje - stjecanje međunarodnog iskustva (posebno za mlađe trenere) kako bi mogli profesionalno napredovati i trenirati jače nogometne klubove u kvalitetnijim ligama;
- c) želja za iskustvom rada i života u drugoj državi (što podrazumijeva upoznavanje druge i drugačije sredine, mogućnost školovanja djece u kvalitetnim europskim privatnim školama);
- d) zadovoljstvo privatnim životom (osobnim i obiteljskim). Sadašnji treneri velikim su dijelom bivši profesionalni nogometaši i najradije biraju nastavak trenerske karijere u državi Zapadne Europe u kojoj su najduže igrali. Nekolicina je navodila kvalitetu i stil života. Supružnici i obitelj zajedno odlučuju u koju zemlju i grad će seliti i hoće li neko vrijeme biti razdvojeni. Spremni su raditi na nižoj i manje plaćenju poziciji da bi živjeli gdje svima odgovara. Za zajednički život odabiru zemlje Zapadne Europe dok u države Bliskog istoka treneri odlaze bez obitelji.

U ovom kazivanju na primjeru jedne osobe vidljiva je česta promjena kluba i pristajanje na nižu poziciju i manju plaću zbog rada u Italiji, državi u kojoj ima iskustva prijašnjeg rada i života:

(ime, op.a.) je kao nogometaš igrao u Juventus u Italiji. Kada je prestao igrati radio je kao pomoćni trener za HNK Hajduk i to jednom glavnom treneru iz Italije koji ga je znao iz Italije kao igrača i pozvao ga. Nakon toga je bio glavni trener u različitim klubovima: HNK Hajduk, u Udinese, zadnje dvije-tri godine u dva kluba u Turskoj. Od ljeta 2020. je pomoćni trener u Juventus... u međuvremenu je imao faze kada je bio nezaposlen i živio u Hrvatskoj. (Treći, Italija)

4.3. Profesionalna iskustva i integracija

Iako administraciju rješavaju klubovi u koje treneri dolaze, građa pokazuje da je ona vrlo komplicirana u državama Bliskog istoka: „Stvar (je) gdje idete raditi. Što se papirologije ili administracije tiče, tamo je košmar, to vam je... Hrvatska je ekstra uređena država (...)“ (Prvi, Iran)

Kao što je vidljivo na primjeru kazivanja dugo su migrirali samo glavni treneri. Danas glavni trener sve češće odabire veći broj članova stožera, zbog poslovnih, ali i privatnih razloga:

Nekad su išli samo treneri, koji su radili s domaćim stručnjacima koje su zatekli u klubu. ... danas zbog brže ... lakše prilagodbe na zahtjeve trenera, na filozofiju rada i ... igre uobičajeno je da uz glavnog trenera idu i barem dva-tri njegova pomoćnika (...) puno brže nađu zajednički jezik... o pristupu, načinu rada jer to već donose iz prijašnjeg rada ... Kad završi profesionalno, pa krenete i u slobodno vrijeme, lakše je kad imate nekog svog s kim možete popričati nego kad ste sami... (Drugi, Monako)

Kao prednost rada u inozemstvu kazivači su naveli bolje plaće i bolje uvjete rada: bogati klubovi imaju bolje opremljene klubove i kampove, bolje stadione, više članova stožera, više analitičara, autobuse i avione kojima idu na gostovanja, odsjedaju u boljim hotelima, imaju više sponzora itd.

Radeći u različitim državama i klubovima, treneri su isticali važnost poznavanja različitih kultura (posebice običaja i religija), ali i mentaliteta te spremnost na prilagodbu:

Generalno smo se morali dosta prilagođavati. Morate poštivati neke njihove regule (...) Pa ono moljenje, pa kad imaju taj Ramazan pa kad trenirate, onda oni ne bi smjeli od jutra do mraka uzimat hranu i vodu (...) Oni zaista poštivaju to ... onda oni treniraju noćne treninge, a možete si misliti kak to izgleda. A u stvari vam se svi udebljaju u vrijeme tog posta jer imaju pravo jesti cijelu noć i *tovare* (unose hrane u sebe op.a.), a to su obiteljska druženja... (Prvi, Iran)

Danas u brojnim nogometnim klubovima, neovisno o državi, igraju nogometaši iz čitavog svijeta. Rad pojedinačnih trenera i članova stručnog stožera u svakodnevnom poslu zahtijeva dosta fleksibilnosti. Budući da treneri rade u multikulturnim okruženjima, između ostaloga njihova uloga je i povezati nogometaše u cjelinu tj. integrirati ih u momčad. Primjer trenerskog izazova vidljiv je u izabranim naracijama:

...pravi treneri... znaju balansirati, odnosno koji nalaze prave načine i u komunikaciji i u zahtjevima.... od četiri vratara, koja sam ja ove godine imao u kadru, samo je jedan Francuz, jedan je Poljak, jedan je Talijan i jedan je Brazilac bio... A rekao sam već da 36 različitih nacija sudjeluje u radu kluba. Od toga je 15-17 nacija vezano za igrački kadar plus toga šta se tiče vjerskih običaja, ograničenja i... Vi imate profesionalne igrače, recimo konkretno muslimanske vjeroispovijesti, koji su sada za Ramazan imali 40-dnevni post u kojem oni, koji ga se striktno drže od izlaska do zalaska sunca u usta ne stavljaju apsolutno ništa, niti kap vode, a za profesionalno bavljenje sportom to je definitivno veliki problem (...) vi morate biti prema svima jednaki, a da nikoga ne uvrijedite, oštetite ... morate biti na visini zadatka. (Drugi, Monako)

(...) Naš stožer je u zadnjih pet godina četvrti stožer koji se promijenio u Monaku (...) jako (je) važno...da se vi prilagodite sredini u koju dolazite, a da ne prilagođavate sredinu sebi. Jer ukoliko idete prilagođavati sredinu sebi, bit će i vama i njima puno puno teže, a ovako ako se vi prilagodite i pogotovo ako ste dovoljno socijalno osjetljivi i socijalno inteligentni da to napravite na način da budete pozitivno primljeni, onda mislim da to donosi dodatne bonuse, odnosno dodatne pozitivne pomake u rezultatu (ibid.)

Neovisno u kojoj državi treneri rade, glavni jezik komunikacije je engleski. Uglavnom imaju više prevoditelja s engleskog na lokalne jezike ili materinske jezike

nogometaša. Ovisno o dužini boravka pojedini treneri naučili su i ponešto lokalnih riječi npr. perzijskog jezika (farsi jezik). Treneri su navodili da je jezična barijera otežavajući faktor, posebice tijekom samih utakmica, jer se gubi dinamika komunikacije i njezina povezanost s neverbalnom komunikacijom. Na tragu toga dotakli su se i različitim mentalitetima između npr. stanovnika mediteranskih država i Kineza. Kinezi su više tihi „ne pokazuju, ne reagiraju na prvu... rekao bih da su oni više poslušni i ne znaš kako će primiti tvoj komentar ili kritiku da nešto radi bolje. Možeš napraviti još gore, da mu poljuljaš samopoštovanje.“ (Deveti, Kina). S druge strane i u kineskim klubovima igraju strani nogometaši, uključujući Južnoamerikance poput Brazilaca i Argentinaca, zatim Portugalci itd. tako da je i tu više izazova, od jezičnih do kulturoloških, pitanja mentaliteta i sl. (ibid.). U intervjuima treneri su se samoinicijativno doticali i 'naših balkanskih' prilagodljivih mentaliteta, a isto potvrđuje i Slaven Bilić „kako su mu ljudi u Kini i Saudijskoj Arabiji govorili da se treneri iz bivše Jugoslavije odmah sažive s njihovim mentalitetom, dok je kod onih iz Engleske ili Njemačke ipak drugačije“.⁹

Od trenera i stožera se očekuje da klub pobjeđuje i stalno su pod velikim povećalom javnosti. Nekoliko uzastopnih ili jedan loš rezultat može rezultirati otkazom za čitav stožer (i nakon samo nekoliko mjeseci rada), neisplata plaća i sudskim sporovima. Nakon loših rezultata i otkaza slijedi faza nezaposlenosti ili prihvaćanja niže rangiranog posla tj. posla u lošijem klubu. Nakon dobrih rezultata dakako slijede bolje poslovne ponude pa je nerijetko zabilježeno da su treneri i sami davali otkaze i prelazili na bolje plaćenu ponudu, u višu ligu ili iz azijskih i bliskoistočnih država u europske klubove. Primjerice, Slaven Bilić navodi „kako mu je razdoblje u Turskoj i dobre igre s klubom u Europi pomoglo i da dođe do *Premier lige*¹⁰“.¹¹ Zaključno, članovi stožera su na stalnom tržištu rada. Pojedini treneri imaju agente/posrednike (*managere*) koji im traže novi klub i pregovaraju o uvjetima zaposlenja što možemo promatrati kao mezokontekst migracijskog procesa (Castles, de Hass, Miller, 2014: 26). Različita su iskustva trajanja razdoblja nezaposlenosti (od nekoliko mjeseci do godinu dana pa i dvije) i njegova provođenja. Istraživanje pokazuje da treneri različito doživljavaju razdoblje neizvjesnosti na što najveći utjecaj ima njihova starost i visina uštedevine (mlađi prihvaćaju i neatraktivnije države Bliskog istoka dok su stariji spremni prihvatiti slabije plaćeni posao u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini ili prestati raditi), obiteljska situacija (najteže je preseliti se obiteljima s djecom koja idu u osnovnu i srednju školu) u tim slučajevima obitelj živi razdvojeno cijelo vrijeme ili do završetka školske godine. Navedeno utječe i na spremnost na kompromise pri odabiru države i kluba za koji će potpisati ugovor.

⁹ Usp. <https://www.germanijak.hr/nogomet/vijesti/slaven-bilic-za-the-coaches-voice-odbio-sam-triput-vecu-placu-na-njeno-kasnjenje-navikao-sam-se-jos-u-splitu/121495> (pristup 17. 10. 2022.).

¹⁰ *Premier* liga je prvi stupanj natjecanja u engleskom nogometu.

¹¹ Usp. <https://www.germanijak.hr/nogomet/vijesti/slaven-bilic-za-the-coaches-voice-odbio-sam-triput-vecu-placu-na-njeno-kasnjenje-navikao-sam-se-jos-u-splitu/121495> (pristup 17. 10. 2022.).

Rad u državama Bliskog istoka, Azije i Afrike (Egipta) treneri povezuju isključivo sa zaradom. Nužne prilagodbe islamskoj kulturi (npr. prilagodba treninga postu i vremenu molitvi, (ne)konzumacije svinjetine i alkohola i sl.), različitim klimatskim uvjetima, prilagodbu na drugačiju hranu i uvjete života smatraju dijelom poslovnog okruženja u kojem su pristali raditi za adekvatnu naknadu. Jedna od tema na koju su se osvrtni je i razina čistoće, odnosno da u islamskim državama sve poslove na stadionima rade muškarci:

Svlačionice vam čiste muškarci i taj vid higijene vas malo ko Europljana začude... Ma kak bu vam Afganistanac počistil svlačionicu? Znači on vam uđe u svlačionicu s gumenim čizmama, jer je baš prije toga kosio travu i meo tribinu. To je niži nivo. Ali ono, došao si tu zaradit lovu, pa progutaš... (Peti, Iran)

O iskustvima odlaska i rada u Saudijskoj Arabiji pronalazimo i brojne podatke iz medija. Sadašnji izbornik Hrvatske nogometne reprezentacije Zlatko Dalić rekao je da je 2010. godine:

Morao sam ić, borit se za egzstenciju i obitelj. (...) Poslali su oni meni avionsku kartu, ja tražim klub, tražim taj grad, ali nigdje toga na internetu (...) Odlučio sam ja da ću otići, ali moram letjeti u Damask, jer nemam vizu za Saudijsku Arabiju. Iz Damaska s predsjednikom i tim menadžerom kasnije letim za Rijad. Šesti mjesec, temperatura 50 stupnjeva, a meni u glavi film 'Pa kamo ja idem?!'. Vozimo se autom, prošli smo Rijad, prošli smo još jedan veći grad i dolazimo u selo koje ima tri tisuće stanovnika. Vidim teren, neku kuću, došli ljudi, prostrli tepih i mi sjeli na tepih. Nema prostorija kluba, nema svlačionica. Sjedimo i pijemo čaj, a ja u sebi govorim 'Samo da mi je kući!' (V. L., 2023).

I dok u europskim državama glavni trener postavlja pravila kojih (bi) se nogometaši i stožer trebali/trebaju pridržavati, i Dalić navodi kako je bilo ključno što se on prilagodio načinu rada u sredinu u koju je došao:

Odlazak u Al-Faisaly i dvije sezone tamo su bila moja dva koraka natrag za korak naprijed. Ako tamo inzistirao na disciplini, odmah si bivši. Oni imaju svoj način života, oni znaju kad idu spavati, odlučuju kad se bude, što jedu i ti to ne možeš promijeniti. Velika stvar je bila što sam ja prihvatio da sam došao u novu sredinu, u novu kulturu, novu religiju – ja sam gost. Znao sam da se moram prilagoditi. U arapskom svijetu sam proveo sedam godina, a niko me nije smijenio, što je čudo. Sam sebi sam dao zadatak da ću ja njih, na svoj način, prilagoditi sebi i izvući maksimum. Stvarno sam bio tamo fer i korektan. Naučio sam arapski jezik, znao sam nešto osnovno razgovarati, voditi trening, tako da je za mene to bio stvarno dobar period.

O uspjehu Dalićeva rada govori i podatak da je 2011. proglašen trenerom godine u Saudijskoj Arabiji (Medo, 2011; Peharda, 2011). Tijekom sedam godina rada trenirao je tri kluba s kojima je osvojio „kup, prvenstvo i igrao finale njihove Lige prvaka“ (Lukač, 2023). Dobar trenerski rad i rezultati reflektirali su se na poziv i odlazak i drugih hrvatskih trenera, kao što je objasnio Dalić nakon primanja nagrade:

Čast je primiti takvu nagradu, tim više jer nam na početku sezone nitko nije davao previše izgleda da ćemo izboriti ostanak. Ipak, dobrim radom i rezultatima otvorili smo vrata i drugim Hrvatima da dođu u Saudijsku Arabiju. Prošle sezone bilo nas je pet u Al-Faisalyju, a ove u prvoj i drugoj saudijskoj ligi ukupno je 25 Hrvata, od čega čak petorica trenera. (Peharda, 2011: s. n.).

Dalić je naveo da do njegova dolaska 2010. godine u Saudijskoj Arabiji nije bilo nijednog Hrvata, a sada ih ima čak dvadeset i pet; sada s njim rade pomoćni trener, trener vratara i kondicijski trener. „To je moj najveći uspjeh! Branko Ivanković (Ettifaq) i Blaž Slišković (Al-Ansar) treneri su u prvoj ligi, a Mladen Frančić (Hetten) i Marinko Koljanin (Al-Hazm) u drugoj ligi.“ (Medo, 2011).

Dobivena etnografska građa pokazuje važnost istraživanja različitih profesija, odnosno sektora zapošljavanja i propitivanja postojeće tipologije migranata i migracija. Iako se moji kazivači prema migracijskoj terminologiji smatraju vanjskim tj. međunarodnim migrantima (Bretell & Hollifield, 2000), odgovori na pitanje: Smatrate li se migrantom? pokazuje subjektivan raspon odgovora, odnosno mišljenja, što ovisi o državi i gradu u kojem se radi, a povezano je i s percepcijom dobrog života. Dobila sam odgovore u rasponu od: „Da, mi smo obični *gastarbajteri*¹² koji su tamo išli isključivo zaradit ” (Prvi, Iran), do:

...u trenutnom razvoju nogometne igre taj pojam, ja mislim da se taj pojam migracije polako gubi jer smo mi postali praktički svi migranti, jer mi smo, ukoliko ste okrenuti samo svojoj sredini, vi gubite mogućnost napretka na vrhunskoj razini i vi gubite doticaj sa vrhunskim nogometom, odnosno sa dometima vrhunskom nogometa. Prema tome manje više svi vrhunski treneri su okrenuti tim migracijama. U ovoj situaciji to je lažna slika jer ako govorimo o migracijama tipa migranti iz Afganistana, Afrike ili ne znam čega (misli na izbjeglice, nedokumentirane i prisilne migrante op.a.), onda bi mene bilo sram reći da smo mi migranti. Kažem, predobar je to život... (Drugi, Monako)

Na moje potpitanje: A kako biste Vi onda sebe nazvali? Kazivač je nastavio:

¹² Termin *gastarbajter* odnosi se na ekonomske migrante, gostujuće radnike koji su od 1970-ih odlazili u države zapadne Europe na privremeni rad (Čapo, 2019).

Mi smo profesionalci ... Al gledajte, s pojmom Champions lige, sa europskim natjecanjima ... Natjecanja su širom Europe, širom svijeta i praktički vi ste prisiljeni migrirati, odnosno ići u sredine koje će vam omogućiti maksimalan profesionalan razvoj. (ibid.)

Etnografska građa pokazuje da samopercepcija njihova statusa ovisi o kvaliteti privatnog života i mogućnosti spajanja obitelji o čemu će biti riječi u sljedećem poglavlju. Tako trener Krešimir Režić, nakon tri godina rada u Damasku (Saudijska Arabija) o razlikama kaže: „...kažu da su tri godine ovdje kao devet godina u nekom europskom klubu, haha.“ (Ničota, 2022).

Rezultati istraživanja pokazuju da suvremeni nogomet, osim u situacijama kada su u pitanju međunarodna natjecanja u kojima igraju nacionalne reprezentacije (npr. svjetsko i europsko nogometno prvenstvo) na više načina briše značenje država granica, a ja bih dodala upravo zbog brojnosti međunarodnih migracija i povijesti međunarodnih i globalnih migracija posebice kroz 20. stoljeće. Kazivači su navodili primjere natjecanja klubova u različitim ligama, kao što su tzv. „Lige petice“ kako je zajednički naziv za prvenstva Španjolske, Engleske, Njemačke, Francuske i Italije. Vlasnici brojnih nogometnih klubova bogati su stranci koji kupuju najbolje i najskuplje strane nogometaše neovisno o etničkoj pripadnosti. Kazivači su navodili primjere francuskih klubova u kojima igraju južnoamerički nogometaši, posebice Argentinci i Brazilci, ali i Afrikanci itd. te da je trenutno u najboljim engleskim klubovima najmanje Engleza. (objašnjenje više trenera, Velika Britanija, Italija, Monako).

Ovakvu praksu da u klubovima igraju igrači porijeklom iz različitih država, da su članovi stručnog stožera i vlasnici također stranci, odnosno imigranti, u klubu u kojem trenutno radi opisao je moj sugovornik:

Kod nas je u klubu trideset i šest različitih nacija, radi u klubu (...) Nama je vlasnik kluba 66% Rus, 33% je monegaška kneževina...imate Rusa za vlasnika... (i) za izvršnog predsjednika, Engleza za sportskog direktora... (i) za glavnog skauta, Hrvata za prvog trenera, stožer u kojemu su Hrvati, Austrijanci, Englezi i onda još imate analitičare gdje imate Portugalaca, Francuza, Engleza (...) važno je znanje i profesionalnost, a ne nacionalnost. (Drugi, Monako)

Odnosi između (su)vlasnika nogometnog kluba, u ovom primjeru poslodavca i trenera, odnosno zaposlenika kluba isključivo su profesionalni. Treneri i nogometaši iste etničke pripadnosti ne druže se privatno budući da takva praksa nije preporučljiva niti u nacionalnim klubovima.¹³ Moji sugovornici su objasnili da mora postojati

¹³ Budući da je nakon završetka profesionalnog igranja nogometa (oko 35. godine života), velik broj nogometaša postao trenerima, tijekom istraživanja osvrtni su se i na ta iskustva te isticali da su se kao nogometaši družili s drugim nogometašima iz područja bivše Jugoslavije kada su igrali u inozemstvu u istom klubu, no to je tema za drugi rad.

profesionalni odmak, da treneri moraju biti svojevrsni autoritet jer da bi igrači u suprotnom mogli steći dojam da treneri nekoga favoriziraju. U slučaju da se trener i nogometaš znaju od ranije naravno da mogu kontaktirati, ali se javno ne druže.

4.4. Privatni život i integracija

Istraživanje pokazuje da je trenerima jako teško uskladiti radnu i privatnu/neradnu domenu života (Languilaire, 2009). Budući da ne znaju koliko će dugo raditi u klubu, često odlaze bez članova obitelji, ali u timovima. Iskustvo takvog života i rada prikazuje idući citat:

... išao sam u jedan mali klub u pustinji... grad od nekakvih 100 000 stanovnika, bez ikakvog shopping centra ... kafića, restorana, ona klasična provincijalna Saudijska Arabija... Nas pet (iz Hrvatske, op.a.) je išlo, petero je zajedno radilo ... svaki dan je drugi kuhao, svaki dan je drugi morao nabavit (namirnice op.a.)... Tako da smo praktički živjeli k'o obitelj tih godinu dana (...) Sad ne znam koliko poznate Saudijsku Arabiju u tom dijelu, dakle strogi šerijatski zakon – nema kafića, nema restorana. Vi radite tri-četiri-pet sati dnevno, a ostalo ste vezani (jedni na druge op.a.). Onda na taj način ljudi i preživljavaju takoreć. (Četvrti, Saudijska Arabija)

Kada bi se ovo kazivanje usporedilo s praksama transkontinentalnih migranata iz hrvatskog etničkog prostora prema primjerice SAD-u i Kanadi, s kraja 19. i u prvim desetljećima 20. stoljeća ili s drugim privremenim ekonomskim migracijama tijekom 20. stoljeća u kojima su sudjelovali samo muškarci pronalazimo velike sličnosti u iskustvu privatnog života migranata (usp. Grbić Jakopović, 2014; Rajković Iveta, 2012a; Holjevac, 1968). Glavne su zajedničke karakteristike da su odlazili muškarci, u grupama, da su zajedno stanovali (kuhali i obavljali druge kućanske poslove), radili i provodili slobodno vrijeme. Cilj im je bio zaraditi novac kojim bi poboljšali ekonomske prilike kod kuće i nakon toga se vratiti obitelji (supruzi i djeci) koji su ih čekali.

Većini trenera klub na početku osigurava smještaj, a neki tijekom čitavog boravka žive u hotelu ili apartmanu. Poneki sugovornici koji su radili u islamskim državama smatraju da je to i oblik kontrole nad njima:

... apartmani u sklopu jednog hotela u kojem vi živite, sami si čistite, sami sve radite... Ali izuzetan je oblik nadzora nad vama. Imate recimo četiri policije. Imate normalnu policiju ... 'policajce u civilu'...vjersku policiju i ... tajnu, državnu policiju (...) morate znat da svak svakoga prislušiva. (Prvi, Iran)

I dok u europskim državama unajmljuju žene za pomoć u kućanstvu (čišćenje, peglanje i eventualno pripremu obroka) ovo kazivanje potvrđuje da u islamskim

državama takva mogućnost (gotovo) ne postoji. Za ovakav vid posla, dugih izbivanja, svi kazivači su isticali da je nužan obiteljski kompromis. Najveće razlike su vidljive s obzirom na starost djece i je li supruga zaposlena. U državama Bliskog istoka supruge trenera su mogle boraviti samo turistički do tri mjeseca. Supruge i djeca su ih posjećivali na period od jednog do tri mjeseca, ali i u tom kratkom boravku teško su se privikavali na islamsko okruženje:

... prvo, što je jako velik problem socijalizacije (...) vaš društveni život je nula. Za naše žene je to velik problem jer ona može otići u dućan i uzet sve ali velik broj njih (domaćeg stanovništva op.a.) uopće ne govori niti jedan strani jezik. Komunikacija je svedena na minimum... eventualno bi moglo, ukoliko bi mi bili u društvu sa nekim Irancem pa da njegova žena, sestra ili kćerka preuzme sređivanje (prevođenje, op.a.). Ne postoji varijanta da neki Iranac vodi brigu o njoj, pogotovo ako je žensko, to je tamo nemoguće. (Peti, Iran)

Kao primjer jedan kazivač je opisao suprugin odlazak frizeru kada je bila kod njega u višetjednoj posjeti:

... prijatelja klupskoga... sam ja zamolio (...) da mi odvede suprugu ... na frizuru jer ona ne zna (jezik), a ovaj natuca engleski (...) On se čudio kad sam ja njemu rekao, jer, kao kak je on sam vodi, njemu je u stvari bilo više neugodno nego mojoj ženi... I onda je on nju odveo u frizeraj i onda je on njima morao reći da je to supruga od (ime i prezime trenera op.a.) onda su se one išle slikat s njom... Ali nema, usamljeni ste, nemate kaj... (Prvi, Iran)

Isti kazivač dalje je nastavio govoriti o normama oblačenja prema kojem žene moraju imati kompletno prekriveno tijelo i kosu i po ekstremno visokim temperaturama dok se, kako je istaknuo, situacija mijenja za muškaraca. Također je istaknuo velik porast estetske kirurgije na licu koje jedino smije biti otkriveno i to je objasnio kao vid emancipacije:

Ni jedna žena ne smije hodati bez marame. Vi imate liniju München – Teheran ili Istanbul i idete prema Iranu... Ima jako puno Iranaca koji rade po svijetu i po Europi. Vi kad sjednete u avion, vi ste normalni. Onog trenutka kad sletite na teheranski aerodrom, svi moraju staviti marame oko sebe, žene. Muškima su tek dvije godine prije nego sam ja došao dozvolili da imaju kratke rukave, do tad su morali imati duge rukave. Žene tek sad pokazuju nivo oslobođenosti ili emancipacije s tim što jako puno polažu na estetsku ili plastičnu kirurgiju – pumpaju si *čube* (usne, op.a), botoksiraju se i tako dalje. (ibid.)

U europske zemlje s trenerima često odlaze članovi obitelji i tada, uz pomoć kluba, iznajmljuju stan koji odgovara obiteljskim potrebama. Članovi stožera nastoje stanovati jedan blizu drugoga. Primjerice, od četvorice hrvatskih trenera u

Monaku, s trojicom su njihove obitelji. Dva trenera imaju maloljetnu djecu (staru 12 do 18 godina) i sva djeca su s njima. Svi kazivači su svjesni da se njihova obitelj prilagođava njihovu poslu. Kao što pokazuju kazivanja neka djeca često mijenjaju škole, a supruge (neke su također visokoobrazovane) postaju domaćice.¹⁴

... nema tu na žalost velike demokracije... Čak je (ime trenera, op.a.) to znatno i teže jer je njima u zadnjih pet-šest godina ovo treće preseljenje, tako da tu postoje određeni problemi, međutim evo (ime trenera, op.a.) cure su prvi put, ali dobro su (se) snašle... (Drugi, Monako)

Može se reći da se obitelj žrtvuje, to vidite i sami da je i (ime trenera, op.a.) supruga i moja supruga dale su otkaz. Imale su svoje karijere, imale su svoje živote tu. Međutim kažem i zbog tog ekonomskog dijela odlučile su se ipak dat nama podršku i ić s nama, a djeca... Sigurno im je bar 50% teže nego da su ostali u Hrvatskoj i da su normalno završavali školu. Zbog tog jaza u jeziku i programa koji pohađaju (ime trenerove kćeri, op.a.) ...bi sad bila maturant u Hrvatskoj, a tamo je upisala 3. razred i tek će maturirati dogodine... (ibid.)

U državama Bliskog istoka, posebice manjim gradovima, ne postoje međunarodne škole na engleskom jeziku. Budući da je supruga jednog trenera s djevojčicama predškolskog uzrasta htjela biti s njim, jedina mogućnost pohađanja europske škole je bila da djevojčicu upišu u talijansku predškolu:

Od ovog kondicijskog je već i starija kćerka išla u jednu predškolsku, kao mala škola, koja je bila talijanska ... ali druge godine ništa, žena se vratila natrag jer se to nije moglo... To je jako loše. Morate tamo u talijanskoj školi poštivati njihova (islamska op.a.) pravila, tako da je to dosta upitno, šta je to... (Prvi, Iran).

Treneri čija djeca idu u osnovnu i srednju školu, pri odabiru države sele u gradove koji imaju međunarodne škole, uglavnom na engleskom jeziku ili djeca i supruga ostaju u Hrvatskoj. Ako djeca presele, s jedne strane gube prijatelje (što najviše smeta tinejdžerima i srednjoškolicima), moraju se prilagoditi novom nastavnom program na stranom jeziku, no s druge strane usavrše engleski jezik, katkad nauče i jezik države u kojoj borave te im se otvara lakša mogućnost upisa i nastavka obrazovanja na međunarodnim sveučilištima. Zbog kratkog trajanja ugovora o radu te njihove nesigurnosti pojedine obitelji žive razdvojeno tj. supruga i djeca su u Hrvatskoj. U jednom slučaju supruga i jedno srednjoškolsko dijete su ostali godinu dana, do mature, živjeti u zemlji prethodnog suprugova zaposlenja. No zbog ovakvog načina života zabilježila sam i primjere rastave brakova.

¹⁴ Supruge ili zamrzavaju radni odnos u Hrvatskoj ili daju otkaz. U slučaju Maroka, trener je dobio veću plaću (zbog poreznih olakšica) kada mu je supruga bila nezaposlena. Ta njegova razlika plaće bila je viša nego njezina plaća visokoobrazovane osobe zaposlene u sustavu hrvatskog zdravstva.

4.5. Društvena i interakcijska dimenzija integracije

Istraživanje pokazuje da je najbolja socijalna i interakcijska dimenzija integracije za trenere koji se vraćaju raditi u države Zapadne Europe u kojima su igrali kao profesionalni nogometaši. Navodili su prijatelje iz tog razdoblja, bogat društveni život njih osobno, ali i članova njihovih obitelji tj. subjektivnu dobru integraciju i zadovoljstvo kvalitetom života. Ovisno o preferencijama i obiteljskim statusima navodili su dobru i npr. glazbenu ponudu koncerata, izložbi, modnih događanja na koja odlaze supruge, restorana i sl. Prikupljena etnografska građa pokazuje da su najviše razlika navodili u odnosu na islamske države, iako i tu postoje razlike s obzirom na prethodna iskustva, npr. Slaven Bilić „Kaže da je volio Tursku i Turke te da Besiktas, Fenerbahce i Galatasaray nisu samo nogometni klubovi nego „način života.“¹⁵ Iako se treneri u svom formalnom obrazovanju nisu upoznavali s etničkim, kulturnim i religijskim razlikama, kroz intervjuje su navodili da su se prije i nakon dolaska u novu sredinu, posebice islamsku, informirali o običajima, pravilima ponašanja, vrijednostima, normama i sl. Razina informiranosti ovisi od osobe do osobe, vezana je uz količinu vremena koju su imali za pripremu, osobnu preferenciju i želju za upoznavanjem zemlje u koju planiraju ili su došli raditi i živjeti. Poznavanje i razgovori u cilju dobivanja dodatnih informacija o kulturi, povijesti, znamenitostima rezultiralo je time da je lokalno stanovništvo dobro primilo njih kao i članove njihovih obitelji. To se odražava tako da su ih ponekad pozivali na zajednička druženja, izlete i razgledavanje znamenitosti, te na obiteljske proslave godišnjih običaja (npr. Božića, Bajrama...) i životnih običaja (npr. svadbe). Pojedini sadašnji treneri, kako je već navedeno, jesu bivši nogometaši. Dio njih, kao što je vidljivo u narednom kazivanju, tijekom intervjuja naglašavao je da nisu „tipični“ nogometaši, da vole čitati, putovati i upoznavati druge kulture:

Ja imam dosta tog istraživačkog duha, ja vam nisam klasičan fudbaler. Ja sam bio na njihovom najvećem svetištu ... Mašhad (...) I ja sam zamolio njih jel mogu ići tamo i njima je bila čast što su mene kao kršćanina vodili tamo u te džamije (...) oni su jako ponosni jer su oni Perzijanci. Često puta oni pričaju o svojoj velikoj perzijskoj povijesti (...) više sam ja to organizirao svojoj supruzi i kćerkama ... (Prvi, Iran)

Neovisno u kojoj državi su živjeli i radili kazivači su nastojali pogledati znamenitosti i upoznati kulturne sadržaje. No isticali su da njihove supruge imaju više vremena. Supruge u europskim državama nemaju problema s integracijom niti kada su prvi puta u nekoj zemlji, što ujedno doprinosi subjektivnom zadovoljstvu kvalitetom života, pojedinaca i bračnih partnera, odnosno obitelji:

¹⁵ Usp. <https://www.germanijak.hr/nogomet/vijesti/slaven-bilic-za-the-coaches-voice-odbio-sam-triput-vecu-placu-na-njeno-kasnjenje-navikao-sam-se-jos-u-splitu/121495> (pristup 14. 11. 2023.).

Moja (supruga) je uživala u dugim šetnjama sa psima po Monaku ... druženju sa suprugama ovih drugih. (...) uspjela (se) integrirat i mimo ljudi iz kluba. Ima dvije-tri prijateljice koje su iz Monaka, nešto preko ljudi iz kluba opet, ljudi koji su tu godinama... koji državljani i tako, nije da smo izolirani... (Drugi, Monako)

Kao bitnu kulturološku razliku svi su isticali hranu, u dobrom ili lošem kontekstu. I dok je u nekim azijskim i bliskoistočnim državama teško nabaviti uobičajenu europsku hranu npr. jogurt i kruh u Kini, dosta je teško snalaženje u trgovinama prilikom kupovanja namirnica (Saudijska Arabija). Treneri su isticali da iako im je nedostajala domaća kuhinja da su se uglavnom hranili u restoranima i hvalili su kuhinje država u kojima su radili, posebice Turske i Irana:

Hrana je top! Hrana je dobra, samo se morate paziti jer je hrana prekalorična i oni su očito u jednom periodu tog Homeinija¹⁶ bili pod ogromnim sankcijama i bili su dosta gladni i Iran je postao samodostatna država. Znači oni proizvode svega koliko im treba. ... al Coca-Cola se normalno proizvodi u Iranu ... Tako da vas to recimo fascinira, neke stvari koje se tobože tvrdo drži i onda se to vidi da to nije, ne. Hrana je odlična. Naravno nema svinjetine. Začine tek naknadno rade ... hvale se da imaju rižu bolju od Japanaca i Koreanaca... I imaju voće, enormno... Ali jako puno junky food-a. Grad je prevelik i hrana im je generalno na ulici jako jeftina... (Prvi, Iran)

Budući da je nogomet iznimno popularan sport, osim nogometaša i treneri su javne i iznimno popularne osobe. Trener Krešimir Režić kaže za Zlatka Dalića, koji je kao trener sedam godina radio u Saudijskoj Arabiji: „Dalić je u Arabiji popularniji od Modrića.“ (Ničota, 2022) Stanovništvo iz države prijema poziva trenere na razna obiteljska i javna druženja i, kako navode, često su počasni gosti. Kazivači koji su radili u islamskim državama najviše su se referirali na dvostruke vrijednosne norme. Na službena „pravila“ u javnoj sferi (primjerice zabrana konzumacije alkohola, droga, pokrivala kose i tijela za žene) i stvarna ponašanja određenih grupacija ljudi na privatnim druženjima. U primjerima kazivanja vidljive su različite vrijednosne norme, različita pravila ponašanja, konzumiranja nedozvoljenog alkohola, prihvaćanje i pozivanje trenera u Iranu u zatvorena druženja s lokalnim stanovništvom:

...svadba za jedno šesto ljudi. Vi imate dvije vrste svadbi – ‘iransku’, oni to zovu ‘tradicionalna’ svadba i (...) western ceremony i to je generalno zabranjeno, to ne možete imat u hotelu (...) Svi koji su neki biznismeni...koji imaju neovisnost, rade zapadne svadbe (...) prostor koji je van grada... skrivene hale (...) kasnije sam shvatio da je potplatio i policiju i koga je trebao (...) žene su, dok ne uđu unutra u taj prostor, sve tradicionalno zamotane ... a kad uđu

¹⁶ Ruhollah Musavi Homeini (1902.-1989.) iranski vjerski i nacionalni vođa. Više vidi: <https://www.enciklopedija.hr/clanak/homeini-ruhollah-musavi> (pristup 12. 9. 2020.).

unutra, mislim to su toalete, što kraće – to bolje! (...) one tam *čagaju* (plešu) na neki njihov tehno iranski, previjaju se tamo, frajeri bacaju lovu... Znači jedna turbofolk svadba iranskog tipa (...) jako puno vole piti votka-juice, zato jer votka nema miris (...) (Prvi, Iran)

...imate zlatnu mladež i ja sam bio na jedno dva-tri ta tuluma. Kasnije nisam htio uopće ići na te privatne zabave. Ma to je Sodoma i Gomora! To što se događa kod nas kad se spuste rolete, to se i kod njih događa... (Peti, Iran)

... imate puno kadrova i ljudi koji su i staleški povezani, koji ste tamo staleški žene i družbe. Jako vam je i dan danas zastupljen taj takozvani oficirski kadar (...) Drže taj status. Mi smo bili na jednom partiju koji je napravio jedan bogataš i to je bilo u jednoj vili... fakat ono, hacijenda (...) vidite da frajeri idu šmrkat kokain... (Prvi, Iran))

Pojedinim trenerima popularnost godi, dok drugima smeta:

... imam na svom Instagramu nekih 150 000 pratitelja, (ime glavnog trenera, op.a.) ima preko milion (...) jer je nogomet megapopularan. (...) Kad idemo na cugu, on (ime glavnog trenera, op.a.) ide u shopping, u mall idemo na cugu – pa kaj u shopping, na pokretnim stepenicama ljudi preskaču – ovaj ide gore, ovaj dole, ljudi preskaču da se s njim slikaju... (Prvi, Iran)

Iako su medijski eksponirani, imaju velik krug poznanika i pratitelja, neovisno u kojoj državi da rade, svi su isticali da se društveno (Penninx, 2004) i interakcijski (Esser, 2001: 16 prema Penninx, Garcés-Mascareñas, 2016: 13) teško integriraju ako su u njoj prvi puta i da slobodno vrijeme, kojeg imaju malo, najčešće provode s uskim krugom ljudi – ljudima s kojima rade ili s članovima obitelji: „Ostanete u uskom krugu, ne možete napustiti svoj krug u kojem se nalazite i onda s vremenom, to me isto smetalo, zato sam se i htio vratit, malo zatupljujete (...)“ (Prvi, Iran).

Istraživanje pokazuje da je društveni život trenera u Hrvatskoj, državi podrijetla daleko ispunjeniji i da integracija u društvo prijema gotovo da ne postoji ili je ograničena na profesionalni krug ljudi. Život posvećen poslu i česta putovanja vikendom ne ostavljaju slobodnog vremena za integracijske procese izvan posla. Kao glavnu razliku između država kazivači su navodili prakse mogu li, odnosno jesu li s njima članovi obitelji ili ne. Ako su s njima članovi obitelji onda slobodno vrijeme više provode s njima.

4.5.1. Subjektivna dobrobit i dobar život

Istraživanje pokazuje da su treneri u velikoj mjeri nezadovoljni kvalitetom života (usp. Fischer, 2014; Robbins, 2013), radnom i neradnom dimenzijom (Languilaire, 2009), s time da je ova razlika opet vezana uz činjenicu jesu li s njima članovi uže obitelji. No čak i u tim situacijama razmišljanja su dvojaka, odnosno svjesni su, poput ovog kazivača dvije strane:

Postoje i pozitivne i negativni aspekti svega toga... fale mi djeca, fali mi unučica, ... osjećate da bi život u Hrvatskoj u tom dijelu bio ispunjeniji. Međutim bavite se poslom kojega volite... na najvišoj mogućoj razini profesije i to je nešto, što vas ispunjava. Posao je svakodnevn, ... dolazimo u klub prije 8 h i oko 19 h idemo iz kluba (...) imate, fala Bogu, žive roditelje pa razmišljate i o tome da bi bilo lijepo bit s njima. Imao sam i neke druge stvari... tipa kuća na Braču di sam uživao otić' ... a sad je to nemoguće. To su neki negativni aspekti... (Drugi, Monako)

Budući da svi koji su radili duže od 10 godina neprekidno u Monaku imaju zagarantiranu mirovinu od minimalno 5 000 € mjesečno, pitala sam kazivača koji ima 53 godine da mu ponude produžetak ugovora, bi li ostao ondje 10 godina. Razlog zašto ne bi videli se u odgovoru: „... mislim da je ugovor na tri godine u ovom trenutku meni optimalan. Rješavam ono što bih trebao riješiti u životu i da ne moram razmišljati hoće li naš mirovinski sustav izdržati...“ (ibid.)

Suprotno tome, drugi treneri također u pedesetim pa i šezdesetim godinama života smatraju da imaju ogromno znanje, „punu zrelost“ i energiju, imaju odraslu djecu koja žive svoje živote i žele nastaviti raditi. Moji sugovornici su isticali energiju Miroslava Ćire Blaževića, „trenera svih trenera“ koji je u svojim sedamdesetim godinama starosti trenirao kineski pa iranski klub te trenera Antu Čačića, koji je u kasnim šezdesetim godinama života trenirao egipatski klub.

Iz odgovora trenera vidljivo je da im je bitno zadovoljstvo kvalitetom života (o konceptima *well-being* i *good life* vidi Simoni, 2016; Grønseth, 2013; La Placa et al., 2013), obiteljski i privatni razlozi koji ovise o starost i dakako životnim ciljevima. Kazivači vole svoj posao, kako su objasnili „ne poznaju život izvan nogometa“. Dobar i smislen život pruža im radna sfera - pobjede nogometnog tima, no isticali su da neradna sfera - privatan život tijekom trajanja sezone gotovo ne postoji i da je on odgođen. „Dobar život“ povezuju s financijskom sigurnosti te provođenju vremena s obitelji i prijateljima. Važno im je ispuniti određene financijske ciljeve (ušteđevina i/ili ulaganje koje donosi dodatne izvore prihoda, situiranost odrasle djece), nakon ispunjenja individualnih ciljeva odlučuju se povući iz aktivnog trenerskog života u inozemstvu (što su neki kazivači ostvarili već u 50-im godinama života).

4.6. Zaključak

Istraživanje pokazuje različita iskustva nogometnih trenera u različitim državama. Analizirana iskustva rada i života trenera u različitim državama i na različitim kontinentima pokazuju da veliku ulogu imaju: (ne)mogućnost boravka nezaposlenih članova obitelji što često rezultira kompromisima i „žrtvovanju“ supruge i djece, nejasne granice između radne i neradne domene života, što je posebno važno trenerima od tridesetih do pedesetih godina starosti. Društvena (Penninx, 2004) i inte-

rakcijska (Esser, 2001: 16 prema Penninx & Garcés-Mascareñas, 2016: 13) dimenzija integracije ovih migranata ne odvija se u društvo primitka već u profesionalnim krugovima, koje možemo opisati kao „balonima“. Istraživanje pokazuje stvaranje i postojanje migrantskih profesionalnih mreža i „stvaranje zajednica trenera“ (Taylor, 2010: 156), a po mom mišljenju i novu dimenziju integracije – profesionalnu transnacionalnu integraciju. Iako bismo se složili da je profesionalna integracija opća činjenica i da je bitna i u državi podrijetla, ovdje posebno dolazi do izražaja budući da su upravo pozivi i preporuke drugih trenera presudni za odlazak u pojedini tim, ne samo zbog profesionalne kvalitete rada već i zajedničkog provođenja slobodnog vremena u inozemstvu pa i zajedničkog stanovanja, što je posebno bitno kada je riječ o migracijama u islamske države u kojima najčešće žive bez članova obitelji.

Neovisno gdje rade zajedničko trenerima jest da, iako je riječ o iznimno dobro plaćenim i privilegiranim migrantima, moji sugovornici ističu da im je nužno tražiti posao izvan Hrvatske, budući da su hrvatski klubovi mali, trenerski poslovi su znatno manje plaćeni nego u inozemstvu i mogućnosti napredovanja i prepoznavanja u međunarodnim razinama su neznatni. Osim dobre zarade, mladim trenerima rad u inozemstvu služi za profesionalno etabliranje nakon čega lakše pronalaze posao u europskim klubovima. Treneri su javne i popularne osobe - imaju status *celebrityja* no s druge strane većina njih vodi dosta osamljen život (slobodno vrijeme provode u uskom krugu suradnika s posla). Često se suočavaju s emocionalnim i društvenim izazovima (usamljenošću), budući da su odvojeni od šire, a ponekad i uže obitelji i prijatelja. Često su pozivani na privatna druženja u visoka društva i zatvorene elitne krugove, a paralelno smatraju da su podvrgnuti nadzoru i kontrolama ponašanja (u islamskim državama).

Ovisno o dobi, obiteljskim prilikama, vremenu migracije i mjestu zaposlenja svaka remigracija tj. ponovna migracija zbog promjena kluba pokazuje nove integracijske izazove, ali i transnacionalne obiteljske prakse, pojave dvodromnosti, kompromisa supruge, društvenog života djece i sl. S druge strane, ove migracije omogućuju uvid u druge, kulturološki udaljene kulture o kojima rado pričaju kao zanimljivom i ispunjenom životu. Upravo neformalne priče o iskustvima bile su povod za ovo istraživanje. Život u državama Zapadne Europe njihovoj djeci omogućuje međunarodno obrazovanje, a njihovim suprugama „lagodan“ život. Iako neizvjesni ugovori o radu i promjena nekoliko država omogućuje im visoku zaradu, situiranost, samostalno odlučivanje kada će prestati raditi te neovisnost o mirovinskim sustavima što im s odmakom osigurava subjektivnu dobrobit i dobar život.

Budući da je europski nogomet uspješniji i razvijeniji od azijskog, afričkog i sjevernoameričkog, da već sada u klubovima igraju brojni strani nogometaši (koji pripadaju različitim kulturama, religijama, govore različite materinske jezike), da su vlasnici nerijetko stranci i ovakve migracije trenera, stručnih stožera i drugih osoba u sustavu sporta između država i kontinenta bit će sve brojnije. Istraživanje

pokazuje da za rad u ovakvim okruženjima nisu dovoljna samo znanja iz domene sporta već da su potrebna i znanja o različitim religijama, običajima, pravilima - poželjnim ponašanjima odnosno vještine rada u multikulturalnim okruženjima. Nadalje, podaci ukazuju na to da od pojedinačnog trenera, tj. osobe ovisi koliko i na koji način će se pripremiti za rad u određenoj državi i klubu, ali i potrebu za dodatnom, barem izbornom edukacijom za ovakav vid rada u različitim kulturološkim okruženjima.

5. Međunarodne migracije reprezentativaca, državljanstva i (ne)potrebna integracija

5.1. Uvod¹

Današnje stanovništvo europskih država rezultat je brojnih useljavanja i potvrda da živimo u doba globalnih migracija (o migracijskim tokovima više vidjeti Hollifield & Foley, 2022; McAuliffe & Triandafyllidou, 2021; Lucassen & Lucassen, 2019; Castles et al., 2014; King et al., 2010). Migracijski procesi vidljivi su i u velikom udjelu sportaša imigrantskog podrijetla i imigranata u sastavima pojedinih današnjih reprezentacija. Reprezentacije predstavljaju državu čiji dres sportaši nose, predstavljaju važan marker nacionalnog identiteta a pobjedama jačaju nacionalni ponos. Nadalje, pitanje integracije imigranata jedno je od najvažnijih pitanja suvremenog europskog društva. Da bi imigrant bio pravno i politički integriran treba imati i državljanstvo zemlje primitka (Penninx & Garcés-Mascareñas, 2016). S time da je važno naglasiti da imigrant može desetljećima živjeti i raditi u nekoj državi bez da ima državljanstvo te države, odnosno stjecanje državljanstva može biti i jedna od posljednjih radnji u integracijskom procesu. S druge strane, da bi netko bio reprezentativac, nije dovoljno da ima državljanstvo države za čiju reprezentaciju igra, već mora imati i „sportsko državljanstvo“ (Medić, 2017). Nakon pojašnjenja zakonodavnog konteksta istraživanja, razlike između ovih državljanstava i formalnih mogućnosti nastupanja za nogometnu reprezentaciju, cilj ovog poglavlja je prikazati suodnos državljanstava, pravo i odabir nogometne reprezentacije u kontekstu migracijskih procesa, počevši od prvih migracija nogometaša u nogometnim klubovima do formiranja nogometnih reprezentacija te na primjerima reprezentativaca migrantskog podrijetla ukazati kako su se mijenjala međunarodna pravila FIFA-e (*Fédération Internationale de Football Association*). Središnji cilj je istražiti i analizirati na konkretnim primjerima, življenim iskustvima nogometnih reprezentativaca, razloge njihova odabira da igraju za reprezentaciju zemlje koja nije država njihova rođenja. Istražujući razlike u mogućnostima dobivanja i biranja državljanstva, propituju se mogućnosti privilegiranog dobivanja državljanstva, oportuno državljanstva, ukazuje na potrebu propitivanja dosadašnjih politika državljanstva u kontekstu integracije imigranata (Džankić, 2019), teorija o integraciji, posebice pravnoj, političkoj i identifikacijskoj dimenziji (Penninx & Garcés-Mascareñas, 2016) u sprezi s industrijom građanstva/državljanstva (*citizenship industry*) (Džankić, 2019) te državljanstvom i nacionalnim identitetom (Slootman, 2018; Decimo & Gribaldo, 2017; Koska, 2012). Ovako koncipirano poglavlje knjige nadilazi dosadašnja istraživanja koja tek fragmentarno imaju doticaj s ciljevima

¹ Ovo poglavlje prijevod je koautorskog rada Vladimira Ivete i Marijete Rajković Ivete objavljenog pod naslovom: „Migrations, Citizenships, and the Right and Choice to Play for a National Football Team with a Focus on the Croatian National Team“ u časopisu *Dve domovini*, 2024. godine, broj 59, str. 155-177. Članak je minimalno prilagođen ciljevima ove knjige.

ovoga istraživanja. Istraživalo se migracije profesionalnih stranih nogometaša (više vidi Storey, 2011; Dietsch, 2006; Taylor, 2006; Lanfranchi & Taylor, 2001), odnos državljanstva u sportu i pravo nastupa za nacionalne selekcije iz aspekta međunarodnog sportskog prava (Medić, 2017), identiteti reprezentativaca iz dijaspore (Komar, 2015). Kao polazište za istraživanje bio nam je koristan zbornik radova koji povezuje nogomet i suvremene međunarodne migracije (usp. Elliott & Harris, 2015). Radovi koji problematiziraju društvenu i etničku pripadnost u kontekstu transnacionalizma druge generacije migranata, transnacionalne kontinuitete, etničku reifikaciju i lokalne veze (usp. Wessendorf, 2007; King, 2000). Pojedini radovi ukazuju da su u suvremenom sportu vidljivi procesi denacionalizacije, deetnizacije i deteritorijalizacije (Bašić, 2015; Poli, 2007). Ukazuju na prisutnost nepovezanosti između geografskog podrijetla sportaša i nacionalnih država koje bi oni trebali predstavljati (Poli, 2007). Istraživanja globalizacijskih, migracijskih i identitetskih procesa pokazuju da konstrukcija državljanstva/ državljana kao građanina, a ne etničkog pripadnika, kolidira sa zamišljanjem nacije-države (usp. Bauböck, 2019; Džankić, 2019). S druge strane, pojedine europske države, poput Hrvatske, potomke iseljenika (unuke i praunuke) s drugih kontinenata pozivaju na povratak i smatraju da im je integracija nepotrebna budući da im daju državljanstvo na osnovu porijekla (usp. Rajković Iveta, 2019; Rajković Iveta & Gadze, 2014). Ovo ukazuje da postoji potreba za dubljim istraživanjem i povezivanjem teme stjecanja državljanstva, procesa integracije, transformacije i dinamičnosti identiteta (usp. Slooman, 2018; Decimo & Gribaldo, 2017; Eriksen, 2001) u migracijskim kontekstima, čemu ovo istraživanje, odnosno poglavlje knjige nastoji pridonijeti. U ovom istraživanju osobni i obiteljski migracijski kontekst problematizira se kao resurs, a državljanstvo i odabir reprezentacije za koju će se nastupati kao subjektivna i situacijska strategija karijere.

U ovom poglavlju analiziramo podatke od kraja 19. stoljeća do danas, s naglaskom na suvremenost. Poglavlje se temelji na analizi različitih izvora: pravnim aktima nogometnih međunarodnih i nacionalnih organizacija, državnim propisima, objavljenoj literaturi. Iskustva međunarodnih reprezentativaca najvećim dijelom saznali samo analizom medijskog diskursa (Bryman, 2012), koju smo provodili tako da smo pretraživali intervjue s reprezentativcima koji su imigranti ili s migracijskom pozadinom. Analiza podataka iz različitih medija i virtualnog materijala (Adolfo & Ardèvol, 2010) npr. društvene mreže, internetske stranice, pomogla nam je prilikom potvrde i komparacije podataka te kao priprema upitnica za intervjue s hrvatskim reprezentativcima. Dio rada temelji se na iskustvima nogometaša, hrvatskih nogometnih reprezentativaca koji su rođeni izvan Republike Hrvatske i jednog potencijalnog reprezentativca, za što smo osim podataka iz medija proveli kvalitativne polustrukturirane intervjue (Zapata-Barrero & Yalaz, 2018).² Koristili

² Budući da su reprezentativci javne osobe, da su u izvorima koje smo koristili navođena njihova imena koristimo ih i u ovom radu.

smo biografski narativne intervjuje i intervjuje usmjerene na probleme (usp. Yalaz & Zapata-Barrero, 2018a: 14-15). Dobivenu etnografsku građu prikazujemo kao etnografiju pojedinačnog (*ethnography of the particular*) (Abu-Lughod, 1991). Intervjuirali smo i dugogodišnjeg djelatnika Hrvatskog nogometnog saveza koji je zadnja dva desetljeća sudjelovao u razgovorima s potencijalnim reprezentativcima iz dijaspore o njihovu nastupu za hrvatsku reprezentaciju. Prema njegovoj želji identitet u radu mu je skriven.

Poglavlje je strukturirano tako da se daje kratak uvod u razvoj profesionalnog nogometa i migracije nogometaša u druge klubove i države. Nakon toga se pojašnjava primjer stjecanja državljanstva i vezu s nacionalnom reprezentacijom te navode razlike između građanskog i sportskog državljanstva s fokusom na formalne mogućnosti nastupanja za reprezentaciju. Slijedi dio o formiranju nogometnih reprezentacija, primjerima migracija reprezentativaca i promjenama međunarodnih autonomnih sportskih pravila. Poglavlje završava analizom primjera nogometaša koji su imali pravo na izbor reprezentacije s naglaskom na osobnu motivaciju pojedinog odabira.

5.2. Uvod u migracije nogometaša

Godine 1863. predstavnici jedanaest klubova i momčadi iz Londona i okolice osnovali su prvi nacionalni nogometni savez – *Football Association* (FA). Osnovni cilj udruženja bio je usvajanje i provođenje jedinstvenih pravila po kojima će se njihova sportska igra odvijati. Rezultat osnivanja ovog saveza bilo je jačanje nogometne organizacijske strukture, povećanje broja utakmica, a od 1871. - 72. odvijalo se i prvo natjecanje, *FA Challenge Cup* (Mason, 1980: 15-16). Paralelno s razvojem organiziranog nogometa događale su se i migracije nogometaša. Nakon što je u Engleskoj 1885. legaliziran profesionalni nogomet (odnosno, legalno plaćanje nogometaša za igranje) i organizirano prvenstveno natjecanje, *Football League* 1888., dolazak igrača iz Škotske u engleske klubove bio je sve brojniji. Ubrzo je u engleskim klubovima igralo 58 škotskih profesionalaca, a 1890. godine bilo ih je već 230 (Schulze-Marmeling, 2019: 33). U dvanaest engleskih profesionalnih klubova koji su igrali *Football League* 1891. godine ukupno je bilo registrirano 448 profesionalnih igrača od čega je više od polovice bilo iz Škotske (Mason, 1980: 82). Klubovi s dovoljno financijskih sredstava stvarali su čitave momčadi od stranih igrača, dakle onih koji su rođeni izvan Engleske. Primjerice, u momčadi *Liverpool FC* 1892/93. svi igrači bili su stranci, njih osam bilo je iz Škotske, kao i prvi trener kluba (Schulze-Marmeling, 2019: 31). U dugom razdoblju, sve do 1980-ih u engleskim klubovima od „stranaca“ igrali su gotovo samo igrači iz drugih britanskih saveza. Nakon toga povećao se priljev igrača iz drugih zemalja da bi u 21. stoljeću došlo do pojave da neki klubovi *Premiershipa* (najvišeg engleskog stupnja natjecanja) igraju bez i jednog Engleza u prvoj postavi.

Suprotno tome, u većini europskih i južnoameričkih zemalja Britanci su donijeli novu igru i sudjelovali u osnivanju prvih nogometnih klubova (za Austriju vidjeti Schwind, 1994; Njemačku Eisenberg, 1994; Španjolsku Eguizábal & Méndez, 1988; južnoameričke zemlje Campomar, 2015; te za opći pregled Baker, 2015).

Nakon uvođenja profesionalizma 1920-ih i u zemlje kontinentalne Europe znatno su porasli transferi igrača iz klubova jednog nacionalnog saveza u klubove drugog saveza. Tijekom 20. stoljeća nacionalni su nogometni savezi različito regulirali registracije i pravo nastupa stranih državljana u domaćim klupskim natjecanjima, s razdobljima većeg odnosno manje liberalnog pristupa tom pitanju (Iveta, 2022). Prelasci igrača iz kluba jednog nacionalnog saveza u klub drugog saveza doveli su i do prvih promjena reprezentacije za koju igrač nastupa. Dvadeseto stoljeće obilježile su brojne migracije, kako između država Europe, tako i useljavanja u europske države s drugih kontinenata (više vidi Hollifield & Foley, 2022; McAuliffe & Triandafyllidou, 2021; Castles et al., 2014; Black et al., 2010; King et al., 2010). Osim igrača koji su dolazili u savez države primitka s kojom do tada nisu imali poveznicu, reprezentaciju su mijenjali i useljenici i njihovi potomci koji su nastupali za reprezentaciju zemlje podrijetla.

5.3. Državljanstvo i nacionalna reprezentacija

Sportska, pa tako i nogometna, reprezentacija predstavlja skup najboljih sportaša pojedinog sporta koji imaju državljanstvo određene države (uz iznimke koje će kasnije biti spomenute). Državljanstvo je pravna veza koja povezuje pojedinca s državom dajući mu status državljanina (Pezo, 2007: 267). Svaka država svojim propisima samostalno regulira i mijenja uvjete koje treba ispuniti da bi određena fizička osoba postala njezin državljanin (Bauböck, 2019; Koska, 2012). Kao okvir za dobivanje državljanstva, prikazat ćemo samo primjer Republike Hrvatske i Zakon o hrvatskom državljanstvu.³ Prema njemu, hrvatsko državljanstvo stječe se podrijetlom, rođenjem na području Republike Hrvatske, prirođenjem i po međunarodnim ugovorima.⁴ Podrijetlom hrvatsko državljanstvo može steći osoba koja je rođena u inozemstvu, čiji je jedan roditelj u trenutku rođenja hrvatski državljanin, ako do navršene 21. godine života bude prijavljena radi upisa u evidenciju kao hrvatski državljanin.⁵ Stranac koji je podnio zahtjev za primanjem u hrvatsko državljanstvo može ga steći prirođenjem (naturalizacijom) ako je navršio 18 godina života, ako ima otpust iz stranog državljanstva ili podnese dokaz da će otpust dobiti ako bude

³ Zakon o hrvatskom državljanstvu, Narodne novine br. 53/91, 70/91, 28/92, 113/93, 4/94, 139/11, 110/15 i 102/19.

⁴ Zakon o hrvatskom državljanstvu, članak 3.

⁵ Ibid., članak 5.

primljen u hrvatsko državljanstvo, ako živi u Hrvatskoj s prijavljenim boravkom osam godina neprekidno do podnošenja zahtjeva i ima odobren status stranca na stalnom boravku, ako poznaje hrvatski jezik i latinično pismo, hrvatsku kulturu i društveno uređenje, ako poštuje pravni poredak itd. Povlaštena skupina osoba koja može prirođenjem steći hrvatsko državljanstvo, a da ne ispunjava navedene uvjete su iseljenici i njegovi potomci. Iseljenici su, prema ovome Zakonu pripadnici hrvatskog naroda koji su se iselili s prostora bivših država u kojima se, u vrijeme iseljenja, nalazilo i područje današnje Republike Hrvatske.⁶ Posebnu kategoriju čine stranci čije bi primanje u hrvatsko državljanstvo predstavljalo interes za Republiku Hrvatsku te koji prirođenjem mogu steći hrvatsko državljanstvo bez udovoljavanja pretpostavkama za redovnu naturalizaciju.⁷

Državljanin ima određena prava, ali i obveze prema državi svoje pripadnosti. Jedno od prava i obveza je i nastup za sportsku reprezentaciju svoje države. U nogometu, kao i u većini sportova, nastupe i sva ostala pitanja koja se odnose na reprezentaciju, rješava nacionalni savez.⁸ Primjerice Hrvatski nogometni savez (HNS) člankom 72. Statuta utvrdio je osnove organizacije reprezentacija. Detaljna organizacija reprezentacija regulira se Pravilnikom o nogometnim reprezentacijama HNS-a.⁹

Reprezentacije međusobno odigravaju međunarodne utakmice. Utakmice koje priznaje FIFA su one između dva člana FIFA-e u kojima svaki član nastupa sa svojom reprezentativnom momčadi. Ako je član FIFA-e odobrio jednoj od svojih liga da izabere momčad koja nosi ime njegove zemlje i takva se utakmica smatra međunarodnom.¹⁰

5.4. Državljanstvo i sportsko državljanstvo - formalne mogućnosti nastupanja za nogometnu reprezentaciju

Državljanstvo u pravno-političkom smislu treba razlikovati od tzv. sportskog državljanstva koje sportaš treba imati da bi nastupao za reprezentaciju određene zemlje. Ono se od građanskog državljanstva razlikuje u tomu:

⁶ Ibid., članak 11. U praksi to znači da hrvatsko državljanstvo imaju i osobe za koje je na neki fluidni način utvrđeno da su pripadnici hrvatskog naroda ili čiji su se preci prije 150 godina iselili s područja današnje Republike Hrvatske i koji ne znaju hrvatski jezik.

⁷ Ibid., članak 12.

⁸ Usp. članak 47. stavak 5. Zakona o sportu (Narodne novine br. 71/06., 150/08., 124/10., 124/11., 86/12., 94/13., 85/15., 19/16., 98/19., 47/20., 77/20., 133/20.). Za nogomet vidjeti članak 1. stavak 1. Statut Hrvatskog nogometnog saveza, <https://hns-cff.hr/files/documents/21835/Statut%20HNS%202021.pdf> (pristup 06. 11. 2022.).

⁹ Pravilnik o nogometnim reprezentacijama, HNS Registracije br. 20/98.

¹⁰ FIFA Pravilnik o primjeni Statuta iz 2010. članak 3., stavak 1. i stavak 4.

1. što ne može biti dvojno, odnosno ne može se istovremeno nastupati za različite reprezentacije bez obzira na posjedovanje dva ili više državljanstva,

2. što se ne podudara uvijek s građanskim državljanstvom. Nogometaš može imati državljanstvo neke zemlje koja je članica FIFA-e, a sportsko državljanstvo druge zemlje, također članice FIFA-e i nastupati za njezinu reprezentaciju. Primjeri su građansko državljanstvo Ujedinjenog Kraljevstva Velike Britanije i Sjeverne Irske, a sportsko državljanstvo Engleske, Škotske, Walesa, Sjeverne Irske ili Gibraltara. Primjerice, igrači s Farskih Otoka s danskim državljanstvom nastupaju za reprezentaciju Farskih Otoka, a oni iz Puerto Rica s državljanstvom SAD-a za reprezentaciju Puerto Rica.

Osim ovih suvremenih primjera, povijesni primjer su nogometni savezi Austrije, Ugarske i Češke čiji su teritoriji nadležnosti svi bili unutar jedne države - Austro-Ugarske Monarhije, ali su svi ti savezi istovremeno bili članovi FIFA-e i odigrali međunarodne utakmice. Razlog tome je što FIFA za članstvo u svojoj organizaciji ne traži isključivo da se radi o suverenoj državi, već se može učlaniti savez koji je odgovoran za organizaciju i nadzor nogometa u svojoj zemlji, s time da je za britanske saveze posebno istaknuto da je svaki od njih priznat kao poseban član.¹¹

Međunarodno Sportsko arbitražno sudište (*Court of Arbitration for Sport – CAS*) u predmetu CAS 2014/A/ 3776 Gibraltar FA v FIFA u obrazloženju je svog pravorijeka dalo trenutno najopsežniji prikaz i pravni stav vezan uz mogućnosti članstva pojedinog saveza u FIFA-i.¹²

Pravo nastupa nogometaša u reprezentaciji osnovnim načelima regulira FIFA i ona se odnose na nastupe u reprezentacijama nacionalnih nogometnih saveza koji su članovi FIFA-e. Takvo uređenje nogometnog državljanstva (ranije spomenuto sportsko državljanstvo specifično za sport nogomet), ali i načela da za određenu reprezentaciju mogu nastupati samo igrači koji imaju građansko i nogometno državljanstvo te zemlje, priznaje i pravo Europske unije (EU). Naime, europskim je pravom zabranjena diskriminacija na temelju nacionalnosti te se sukladno tome i u sportu traži pravo za svakog građanina EU-a da se može seliti i boraviti na teritoriju bilo koje države članice, kao i da mu se omogući pravo na rad. Međutim, Bijela knjiga u sportu Europske komisije (2007.), koja je najvažniji dokument EU-a na području sporta u odnosu na ta opća načela dopušta tri iznimke. Za ovo istraživanje

¹¹ FIFA Statut iz 2021., članak 11. Izraz *country* Statutom je definiran kao neovisna država koju je priznala međunarodna zajednica. S obzirom da ima nekoliko članova koji ne ispunjavaju ovaj kriterij, ukazujemo na odredbu članka 11. stavka 6. Statuta koja propisuje da „Savez u regiji koja još nije stekla neovisnost, može, uz suglasnost saveza člana u zemlji o kojoj je ovisan, također podnijeti molbu za prijem FIFA-i“, što je odjek nekadašnje regulacije statusa nogometnih saveza u kolonijama.

¹² Usp. <https://jurisprudence.tas-cas.org/Shared%20Documents/3776.pdf> (pristup 10. 7. 2020.).

najvažnija je prva: pravo na odabir sportaša u nacionalnu reprezentaciju na temelju nacionalnosti (tj. državljanstva).¹³ Ovo znači da nemogućnost nastupa drugih državljana zemalja EU-a za reprezentaciju neke države EU-a ne predstavlja diskriminaciju na temelju nacionalnosti.

5.5. Formiranje nogometnih reprezentacija, primjeri migracija reprezentativaca i promjene međunarodnih nogometnih pravila

Povijesno, osnivanje engleskog nogometnog saveza (FA) slijedila su formiranja nogometnih saveza u ostalim zemljama Ujedinjenog Kraljevstva Velike Britanije i Irske (danas Sjeverne Irske). Nedugo potom javila se ideja o organiziranju utakmica na kojima bi nastupile selekcije (*best eleven*) igrača pojedinog saveza (Butler, 1991: 19). Prva utakmica reprezentacija dvaju saveza, koja se ujedno smatra i prvom međunarodnom utakmicom, igrala se 1872. u Glasgowu između sastava Škotske i Engleske.¹⁴ Da su tada još bile fluidne granice koje su određivale pravo nastupa za pojedinu reprezentaciju može se vidjeti i iz toga što je za Škotsku nastupio lord Arthur Kinnaird koji je istovremeno bio član Odbora FA, a kasnije dugogodišnji predsjednik tog Saveza (Butler, 1991: 17-19).¹⁵

Tijekom druge polovine 19. stoljeća iz europskih država prema Sjevernoj Americi, a zatim i Južnoj Americi odvijale su se masovne migracije (Castles et al., 2014; King et al., 2010). Ovi migranti prenijeli su igru nogomet ne samo kao način provođenja dokolice već i kao profesionalni sport. Do početka 20. stoljeća nogomet se proširio u većini europskih i južnoameričkih zemalja u kojima su osnovani i nacionalni nogometni savezi. Uslijed povećanja broja međunarodnih klubskih i reprezentativnih utakmica ukazala se potreba da se regulacija uredi i na međunarodnoj razini (igranje po jedinstvenim pravilima, organizacija natjecanja, suradnja i međusobno priznavanje). Predstavnici nogometnih saveza (ili sekcija) Francuske, Belgije, Švicarske, Nizozemske, Danske, Švedske i *Madrid Football-Club* u ime Španjolske na skupu održanom 1904. u Parizu osnovali su FIFA-u. Na tom je prvom kongresu usvojen Statut organizacije i izabrano vodstvo. Tijekom godina, FIFA se afirmirala kao relevantna organizacija s brojnim članstvom koja upravlja međunarodnim nogometom. Pravo nastupa za reprezentacije regulirano je tek u Statutu iz 1929. gdje je utvrđeno da svaki savez utvrđuje uvjete potrebne za nastup u reprezentaciji.¹⁶

¹³ White Paper on Sport, COM(2007) 391 final, 11. 7. 2007., <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52007DC0391&from=HR> (pristup 3. 7. 2020.).

¹⁴ Članak u *Bell's Life*, prilog zapisniku sjednice Odbora održane 7. 11. 1872., arhiva engleskog nogometnog saveza (FA).

¹⁵ Kinnaird drži rekord u nastupima u finalu FA kupa, s različitim klubovima nastupio je u devet finala.

¹⁶ FIFA Statut iz 1929., članak 36.

U drugoj polovici 1920-ih i početkom 1930-ih godina primjetan je bio trend dolaska južnoameričkih igrača u europske zemlje. Radilo se o reprezentativcima koji su mijenjali državljanstvo zemlje rođenja za državljanstvo države podrijetla roditelja i nastavili igrati za nju, primjerice argentinski igrači talijanskog podrijetla prelazili su u talijanske klubove i uzimali talijansko državljanstvo. Najpoznatija je *Juventusova* argentinska trojka *oriunda*¹⁷ Renato Cesarini, Raimundo Orsi i Luis Monti. Sva trojica su igrali za argentinsku reprezentaciju.¹⁸ Nakon pristupanja *Juventusu* dobili su talijansko državljanstvo, a Orsi i Monti, zajedno s još dva naturalizirana Argentinca, Enriqueom Guitom i Atiliom Demariom, igračima *Rome*, osvojili su s Italijom Svjetsko prvenstvo 1934. godine (Barnade & Iglesias, 2014; Schönau, 2008).

Ipak, vidjevši da na taj način dolazi do manipulacije i „uvoza“ stranih igrača u reprezentacije, FIFA je u Statut iz 1933. ugradila odredbu da igrači koji nastupaju za reprezentaciju trebaju biti državljani zemlje koju predstavljaju (što je i do tada bilo pravilo, ali nije bilo navedeno u Statutu). Nadalje, ako je igrač nastupio za neku reprezentaciju, ne može igrati za reprezentaciju novog saveza dok nije bio tri godine njezin rezident.¹⁹ Međutim, u praksi pravilo o tri godine se nije poštovalo. Naime, godine 1935. Orsi i Guaita napustili su Italiju, i 1937. ponovno nastupili za argentinsku reprezentaciju (Barnade & Iglesias, 2014: 37).

Poslije Drugog svjetskog rata i uspostave komunističkih režima iz Istočne Europe došlo je do vala izbjegličkih migracija (među kojima je bilo i nogometaša, reprezentativaca) prema zapadnoeuropskim državama. Tako je László (Ladislao) Kubala iz Mađarske, čiji su roditelji bili slovačkog podrijetla, 1945. migrirao u Čehoslovačku i nastupao za njezinu reprezentaciju. Potom se vratio u Mađarsku i igrao za njezinu reprezentaciju. Godine 1949. prebjegao je u Italiju i sa skupinom sunarodnjaka osnovao klub *Hungaria* s kojim je igrao na europskoj turneji. Skrasio se u Španjolskoj gdje je pristupio *Barceloni*. Kao njezin igrač nastupio je i za treću reprezentaciju, Španjolsku (Pereira, 2010: 60). Kubalina registracija za španjolski klub izazvala je veliki spor između mađarskog i španjolskog nogometnog saveza jer ga je mađarski savez suspendirao zbog nedopuštenog odlaska. Španjolski je savez odgovarao da se radi o suspenziji iz političkih razloga jer je Kubala antikomunist. Mađarskom savezu pridružili su se i ostali savezi iz istočnog lagersa i tražili suspenziju „fašističkog“ Španjolskog nogometnog saveza jer ne poštuje FIFA-in Statut u dijelu koji govori da jedna članica mora poštovati suspenziju koju je izrekla druga članica. FIFA se odbila miješati i nakon nekog vremena, 1953. godine Kubali je odobreno

¹⁷ *Oriunda* je izraz koji na talijanskom i španjolskom jeziku označava imigranta povratnika, osobito u sportu. U Hrvatskoj je uvriježen naziv *igrač iz dijaspore*.

¹⁸ Cesarini i Orsi osvojili su srebrnu medalju na Olimpijskim igrama 1928., a Monti je igrao u finalu Svjetskog prvenstva 1930.

¹⁹ Pravila uz Statut iz 1933., članak 21.

nastupanje za Španjolsku i na službenim utakmicama (Dietschy, 2006: 37-38; Lanfranchi et al., 2004: 89-93).

Nakon gušenja mađarskog ustanka 1956. godine veliki broj nogometaša, uključujući većinu igrača *Honvéda*, tada najboljeg europskog kluba koji je činio i okosnicu mađarske reprezentacije, čuvene *Lake konjice* koja je prva pobijedila Englesku na njezinom terenu i bila finalist Svjetskog prvenstva 1954., pobjegao je iz Mađarske na Zapad. Između ostalih, tu je bio i Ferenc Puskás kojega su tada smatrali najboljim europskim nogometašem. Pristupio je *Real Madridu*, a u razdoblju od 1961. do 1962. odigrao je i četiri utakmice za reprezentaciju Španjolske (Pereira, 2011: 60). Još jedan naturalizirani Španjolac, Alfredo Di Stéfano, igrao je u to doba za *Real Madrid* i Španjolsku. Argentinac talijanskog podrijetla, Di Stéfano je prvobitno nastupao za reprezentaciju Argentine, a kada je prešao u *Millonarios* iz Bogote promijenio je i reprezentaciju te zaigrao za Kolumbiju. Konačno, četiri godine nakon dolaska u Madrid nastupio je i za španjolsku reprezentaciju te za nju od 1957. do 1961. odigrao 31 utakmicu (ibid.). Tako su u isto vrijeme za španjolsku reprezentaciju igrala tri igrača koji nisu rođena u toj zemlji i prije nego što su počeli igrati za španjolske klubove nisu imali veze sa Španjolskom.

Ovakvi primjeri, kao i primjedbe mnogih nogometnih saveza potaknuli su FIFA-u da tijekom 1960-ih uvede pravilo da nakon što je igrač nastupio za reprezentaciju jedne zemlje, više ne može nastupati za drugu, osim ako se ne radi o novopriznatoj državi. Ta je odredba osobito bila u primjeni kada su početkom 1990-ih nakon raspada Jugoslavije, Sovjetskog Saveza i Čehoslovačke nastale nove države te su reprezentativci bivših država mogli nastupati za reprezentaciju novonastale države čije su državljanstvo uzeli. Raspadi ovakvih država, promjena granica država potakli su brojne koetničke migracije u države podrijetla (Rajković Iveta, 2012; odnosno etnički povratak kako to naziva Tsuda, 2009; ancestralne migracije i migracije zbog korijena prema King, 2000) promjene građanskih i sportskih državljanstava. Međutim, i dalje je građansko državljanstvo bilo jedini uvjet za igranje u reprezentaciji.

Suvremene globalne migracije karakterizira ubrzanost i kratkotrajnost (usp. Castles et al., 2014; Cohen, 1995) što se reflektira i na međunarodne migracije nogometaša, bilo da se radi o promjeni nogometnog kluba ili nastupa za reprezentaciju. Dakako tu su i brojni nogometaši koji su potomci različitih generacija migranata, čiji roditelji višestrukim transnacionalnim procesima povezuju društvo podrijetla i primitka (o transnacionalnim procesima vidjeti više Kuti & Božić, 2016; Faist 2010; Wessendorf, 2007; Glick-Schiller, Basch & Blanc-Szanton, 1992) te su emotivno i identitetski vezani za državu podrijetla (Komar, 2015).

Do 2003. godine pravo nastupa bilo je u FIFA-inu Pravilniku o provedbi Statuta regulirano samo jednom odredbom kojom je bilo utvrđeno da svaki igrač koji je naturalizirani državljanin neke zemlje sukladno njezinim propisima može nastupati

za reprezentaciju te zemlje. Ako je već igrao za reprezentaciju neke zemlje članice, nije više mogao nastupati za drugu reprezentaciju, bez obzira na državljanstvo. Iznimka je postojala ako je državljanstvo promijenjeno bez igračeve volje.²⁰ Godine 2003. ovim odredbama dodano je pravilo da igrač koji je već nastupio za reprezentaciju države čije državljanstvo ima ipak može tražiti pravo nastupa za reprezentaciju druge zemlje, ali pod uvjetom da nije nastupio za „A“ reprezentaciju,²¹ da je u vrijeme kada je eventualno nastupio za reprezentaciju (osim „A“) dosadašnjeg saveza već imao državljanstvo zemlje za koju namjerava igrati i da je to učinio prije svog 21. rođendana.²²

Međutim, 2004. u fokus interesa javnosti i FIFA-e došao je pokušaj Katara da privoli trojicu brazilskih nogometaša da uzmu državljanstvo i nastupaju za reprezentaciju te države. Jednom od Brazilaca, tada nogometašu njemačkog kluba, navodno je bilo ponuđeno 1,2 milijuna dolara za pristanak na uzimanje katarskog državljanstva (Bašić, 2015: 35). Igrač je objašnjavao, ako bi i pristao, to ne bi bilo zbog novca nego zbog mogućnosti da nastupi za reprezentaciju. Naime, za Brazil zbog velike konkurencije nije bio pozivan u reprezentaciju, a Njemačka, u kojoj je živio i igrao, iako je ispunjavao uvjete za redovno stjecanje državljanstva, nije pokazivala interes da ga pozove u reprezentaciju (Oonk & Campenhaut, 2015). Tadašnji predsjednik FIFA-e isticao je da u slučaju nastupa za reprezentaciju igrači trebaju imati jasnu poveznicu sa zemljom za čiju reprezentaciju žele nastupati, a različita je od zemlje njegova rođenja. Također je izrazio zabrinutost da bi na svjetskim prvenstvima 2014. i 2018. bilo 32 nacionalne ekipe, ali koje bi bile pune Brazilaca (ibid.).

U ovom primjeru poziva vidimo privilegiranost pojedinaca, vrhunskih nogometaša, da im se uz novčane nagrade i privilegije, nudi državljanstvo države u kojoj ne trebaju živjeti, niti se postavlja pitanje bilo kakve integracije koja se očekuje od useljenika. Privilegirano dobivanje državljanstva pronalazimo i kod drugih elitnih imigranata, najčešće iznimno bogatih pojedinaca da bi im se omogućilo gospodarsko ulaganje i kupnja nekretnina u pojedinim europskim državama (Džankić, 2019).

Nakon razdoblja razmatranja FIFA je u Pravilniku o primjeni Statuta iz 2008. razradila pravo nastupa za reprezentaciju i pravo promjene saveza. Ostalo je pravilo da svaki igrač koji je sudjelovao u utakmici u službenom natjecanju za jedan savez ne može igrati međunarodnu utakmicu za reprezentativnu ekipu drugog saveza. Ako igrač ima na temelju državljanstva pravo predstavljati više od jednog saveza, mogao je igrati međunarodnu utakmicu za jedan od tih saveza samo ako je ispunjavao barem jedan od uvjeta: rođen je na teritoriju tog saveza, biološki majka ili

²⁰ FIFA Pravilnik o primjeni Statuta iz 2002., članak 18.

²¹ „A“ reprezentacija je ona u kojoj nastupaju seniorski igrači/ice i koja ima status najbolje reprezentacije te zemlje.

²² FIFA Pravilnik o primjeni Statuta iz 2003., članak 15.

otac ili baka ili djed rođeni su na teritoriju tog saveza,²³ i igrač je živio neprekidno najmanje dvije godine na teritoriju tog saveza.

Ako igrač koji nije imao više državljanstava i koji nije igrao niti za jednu reprezentaciju stekne novo državljanstvo, da bi igrao za reprezentaciju zemlje čije je državljanstvo stekao trebao je također ispuniti jedan od ranije navedenih uvjeta, s time što je neprekidni boravak na teritoriju novog saveza produžen na pet godina, i to nakon navršene 18. godine života.²⁴ Tim odredbama uspostavljena je jasna poveznica, osim državljanstva, između igrača i zemlje za čiju reprezentaciju nastupa. Pravila o promjeni saveza iako je igrač odigrao reprezentativnu utakmicu (osim za „A“ reprezentaciju) ostala su jednaka onima koja su donesena 2003. godine.

Velika promjena kod pravila o pravu nastupa za reprezentaciju nastala je nakon donošenja Pravilnika o primjeni Statuta FIFA-e 2020. godine. Treba razlikovati četiri situacije koje se odnose na pravo nastupa za reprezentaciju, a vezane su uz više igračevih građanskih državljanstava:

1. Igrač koji na temelju državljanstva ima pravo nastupa za više reprezentacija, može nastupati za jedan od tih saveza ako je rođen na njegovu teritoriju ili su mu tamo rođeni jedan od roditelja ili jedno od baka ili djedova ili je neprekidno živio najmanje pet godina (do 2020. bile su propisane dvije godine) na teritoriju tog saveza.

2. Igrač koji nije nastupao niti za jednu reprezentaciju te je stekao novo državljanstvo dobiva mogućnost nastupa za zemlju čiji je državljanin postao ako je rođen na teritoriju saveza te države ili su tamo rođeni njegovi roditelji ili jedno od baka ili djedova ili živi na teritoriju tog saveza najmanje: tri godine ako je počeo živjeti na tom području prije svoje desete godine; pet godina ako je počeo živjeti na tom području između svoje desete i osamnaeste godine ili nakon osamnaeste godine života.

3. Igrač koji je već nastupao za reprezentaciju jedne države može nastupiti za novu reprezentaciju (države čije ima državljanstvo) čak i ako je nastupio za „A“ reprezentaciju starog saveza (što je značajna novost), ali pod uvjetom da kod posljednjeg nastupa nije napunio 21 godinu, da nije odigrao više od tri utakmice, da je proteklo više od tri godine od njegova posljednjeg nastupa za tu reprezentaciju i da je u vrijeme nastupa već imao državljanstvo zemlje novog saveza. Ako je igrač nastupio za neku od reprezentacija mlađih uzrasta (dakle, ne i „A“ reprezentaciju) nije trebao u tom trenutku imati i državljanstvo zemlje novog saveza (ali samo ako

²³ Primjerice, Daniel Rubén Bilos, argentinski nogometaš hrvatskog podrijetla nije mogao igrati za hrvatsku reprezentaciju unatoč obostranom interesu i posjedovanju hrvatskog državljanstva jer mu je najbliži predak koji je rođen na području današnje Hrvatske bila prabaka. Razgovor autora s R. Bilosem u proljeće 2006. godine.

²⁴ FIFA Pravilnik o primjeni Statuta FIFA-e iz 2008., članci 15-18.

u vrijeme kada je nastupio za reprezentaciju mlađih uzrasta nije bio stariji od 21 godine), ali je trebao ispunjavati neki od uvjeta navedenih pod točkom 1. ili 2. U slučaju da je igrač nastupio za reprezentaciju starog saveza (osim „A“ reprezentacije), a u tom je trenutku već imao državljanstvo države novog saveza, ne treba ispunjavati nikakve dodatne uvjete.²⁵

Ove izmjene su napravljene kako bi igrač koji je već nastupio za jednu reprezentaciju, ali je jasno da taj savez više ne računa na njega kao reprezentativca, mogao nastaviti reprezentativnu karijeru u drugom savezu zemlje čije ima državljanstvo i ispunjava ostale kriterije. Naime, često se događalo da je igrač odigrao jednu ili dvije utakmice za reprezentaciju i više nije bio pozivan. Istovremeno nije mogao igrati za reprezentaciju drugog saveza u kojoj je igračka konkurencija slabija, ali su ga u tome spriječili ti jedini nastupi za staru reprezentaciju. Također, prema novom sustavu, igrača koji je nastupao za reprezentaciju mlađih uzrasta više se ne sprječava da nastupa za novu reprezentaciju, ako u trenutku igranja za dotadašnju reprezentaciju nije imao državljanstvo novog saveza. Time se omogućilo igraču koji nije imao novo državljanstvo prije 21. godine života da nastupi za „A“ reprezentaciju novog saveza. Primjerice, da je Eduardo Da Silva, brazilski nogometaš koji je kao maloljetnik došao u Hrvatsku i igrao za *GNK Dinamo*, nastupio za bilo koju brazilsku reprezentaciju mlađih uzrasta ne bi mogao igrati za hrvatsku reprezentaciju jer nije imao hrvatsko državljanstvo u trenutku kada je nastupio za Brazil. A radilo se o igraču koji je gotovo cijeli nogometni razvoj proveo u Hrvatskoj. Novim je sustavom postignuta ravnoteža između liberalnog pristupa i, posljedično tomu, velike fluktuacije igrača u različitim reprezentacijama i jako rigidnog pristupa koji je praktično onemogućavao prelazak u drugu reprezentaciju.²⁶

4. Posebna je situacija kada je igrač nastupio za reprezentaciju jednog saveza, a želi nastupati za savez koji je postao član FIFA-e nakon toga. U tom slučaju igrač može igrati za novi savez bez gore navedenih uvjeta ako više nije nastupao za stari savez nakon što je novi savez postao član FIFA-e te je u vrijeme kada je imao reprezentativni nastup već imao državljanstvo novog saveza ili je stekao državljanstvo države novog saveza kada je to postalo praktično moguće nakon priznanja te države od strane većine članica Ujedinjenih naroda.²⁷

Za ovaj slučaj primjer je Kosovo i njegova reprezentacija. Nakon međunarodnog priznanja Kosova njegovi državljani koji su već igrali za neku drugu reprezentaciju

²⁵ FIFA Pravilnik o primjeni Statuta iz 2021, članak 6. i članak 9. st. 2. točke a-c. https://hns-cff.hr/files/documents/16402/Statut%20FIFA-e_svibanj%202021_v2.pdf (pristup 3. 4. 2022.).

²⁶ Više o sportskom državljanstvu i pravu nastupa za nacionalne selekcije (stanje 2016. godine) vidjeti: Medić, 2017. -

²⁷ FIFA Pravilnik o primjeni Statuta iz 2021, članak 9. stavak 2. točka d.

ostvarili su pravo igrati i za reprezentaciju Kosova. Time je posebno bila ugrožena reprezentacija Švicarske jer je nekoliko njezinih važnih igrača bilo podrijetlom s Kosova. Ipak, samo je jedan reprezentativac odlučio igrati za Kosovo.

Pravilnikom je regulirana i situacija kada igrač nema niti jedno državljanstvo (apatrid) ili zbog zakona zemlje svog boravišta nikada neće dobiti državljanstvo te zemlje. U tom slučaju taj igrač može dobiti pravo nastupa za reprezentaciju zemlje u kojoj boravi ako na njezinu teritoriju živi najmanje pet godina i može dokazati da preseljenje u tu državu nije bilo zato da nastupa za njezinu reprezentaciju.²⁸ Ovo se može primijeniti na prisilne migrante, izbjeglice, koji su u državi prijema dobili međunarodnu zaštitu, ali ne i državljanstvo.

5.5.1. Analiza primjera odabira nogometaša koji su imali pravo na izbor reprezentacije

Nakon što su prikazane promjene formalnih mogućnosti nastupanja za nogometnu reprezentaciju, u ovom dijelu rada analizirat ćemo primjere korištenja tih mogućnosti, odnosno odabira nastupa za različite reprezentacije zemalja koje nisu država rođenja nogometaša. Analizom migracijske pozadine reprezentativca i odabira za čiju će reprezentaciju igrati došli smo do tri osnovne skupine:

a) Kada je nogometaš migrirao u drugu državu zbog igranja nogometa u klubu te je postao naturalizirani državljanin. Primjer su Eduardo Da Silva i Jorge Sammir Cruz Campos koji su iz Brazila došli u Hrvatsku i nakon dobivanja hrvatskog državljanstva igrali za hrvatsku reprezentaciju. Suprotni primjer hrvatskih državljanina koji su otišli igrati u inozemne klubove i onda zaigrali i za reprezentaciju te zemlje jesu Josip Weber i Branko Strupar, koji su igrali za Belgiju, Ivica Vastić za Austriju te Filip Ozobić za Azerbajdžan.

b) Kada osoba migrira iz nenogometnih razloga, najčešće ekonomskih ili političkih²⁹ (često se radi o prisilnim migrantima, izbjeglicama). Budući reprezentativac je u novu državu tada najčešće došao u dječjoj dobi ili ranoj mladosti i ondje počeo igrati nogomet. Primjer je niz reprezentativaca Švicarske koji su podrijetlom iz Turske ili Kosova (npr. Xerdan Shaqiri).

c) Francuska, Nizozemska i Belgija primjeri su zemalja za čije reprezentacije igraju nogometaši podrijetlom iz njihovih bivših kolonija, s time da su neki i rođeni u zemlji za čiju reprezentaciju nastupaju.

Dodatno razlikovanje uočili smo kod nogometaša (potomaka imigranata) koji su rođeni u zemlji koja je različita od zemlje rođenja i/ili podrijetla njihovih roditelja.

²⁸ Ibid., članak 8.

²⁹ O uzrocima migracija vidi Bretell & Hollifield, 2000.

U praksi ti nogometaši igraju:

d) za državu rođenja, za što su se primjerice odlučili Švicarci turskog podrijetla Kubilay Türkyilmaz i braća Murat i Hakan Yakin (Murat je bio i izbornik Švicarske) te Mario Gavranović i Josip Drmić koji su hrvatskog podrijetla, kao i Austrijanac David Alaba koji je sin Filipinke i Nigerijca. Marc Viduka i Josip Skoko, Australci hrvatskog podrijetla koji su neko vrijeme igrali za hrvatske klubove *Dinamo*, odnosno *Hajduk* odlučili su igrati za Australiju u kojoj su se rodili. Vjerojatno je najpoznatiji svjetski primjer Zlatan Ibrahimović, sin Bošnjaka i Hrvatice koji su iz Bosne i Hercegovine migrirali u Švedsku u kojoj se on rodio. Unatoč pozivu i nastojanjima HNS-a da zaigra za hrvatsku reprezentaciju odlučio se nastupati za Švedsku;

e) za državu podrijetla roditelja (ili bake ili djeda), a za što su se odlučili, da ostanemo samo na hrvatskim primjerima Josip Šimunić i Anthony Šerić/Seric (rođeni u Australiji). Za hrvatsku „A“ reprezentaciju nastupili su Josip Stanišić, rođen u Njemačkoj koji je igrao i za njemačku U-19 reprezentaciju i Luka Sučić, rođen u Austriji. Za U-21 reprezentaciju Hrvatske igra Marco Pašalić rođen u Njemačkoj, koji je već od U-17 selekcije izabrao hrvatsku reprezentaciju. Zanimljiv je i slučaj Jakova Suvera, bivšeg kapetana U-19 reprezentacije Njemačke, koji je odlučio promijeniti savez i igrati za hrvatsku reprezentaciju.³⁰

Odnos djece imigranata prema državi podrijetla roditelja, zamišljenoj domovini u kojoj nikada nisu živjeli, zanimljiv je i na primjeru braće Nike i Roberta Kovača koji su rođeni u Njemačkoj, odnosno Ivana Rakitića (rođen u Švicarskoj), koji su odabrali igrati za reprezentaciju Hrvatske. Odluka za čiju reprezentaciju će se igrati temelji se na nizu faktora. Tu je svakako presudno rano prepoznavanje kvalitete nogometaša, lobiranje nacionalnih saveza, ali i odgovornost pregovarača za buduću karijeru nogometaša, što je vidljivo iz naracije kazivača koji je obnašao visoku funkciju u HNS-u i više puta odlazio u Švicarsku razgovarati s Ivanom Rakitićem i njegovom obitelji u postupku promjene nogometnog državljanstva:

Tadašnji predsjednik HNS-a Vlatko Marković i ja rekli smo im da je HNS vrlo zainteresiran da Ivan igra za Hrvatsku, da se pojavljuje generacija igrača koja bi mogla napraviti velike stvari i da bi se on tu odlično uklopio. Naravno, ukazivali smo i na hrvatsko podrijetlo i bili smo svjesni njihovih domoljubnih osjećaja. Bilo im je vrlo drago što smo pokazali interes. Tada se uključio i Švicarski nogometni savez, njihov izbornik je također dolazio na razgovor. Međutim, i roditelji i igrač su bili odlučili da će Ivan igrati za Hrvatsku. Znao, nije to ipak tako laka odluka. Igrač se rodio tamo, išao u školu, imao prijatelje, a tada je još i igrao za švicarski klub. S druge strane, i na pregovaraču je velika odgovornost. On igraču može reći da će igrati za reprezentaciju, ali

³⁰ FIFA Football Tribunal, Decision of the Single Judge of the Player's Statuts Chamber (pristup 11. 10. 2021.).

što ako se promijeni izbornik, ako on više neće imati viziju igre s tim igračem? A igrača ste u međuvremenu nagovorili da promijeni reprezentaciju i tako ga „blokiral“ da ne igra niti za jednu reprezentaciju. Srećom, u ovom slučaju je sve dobro završilo i Ivan je s hrvatskom reprezentacijom postigao velike uspjehe. (intervju vođen 14. rujna 2023.)

Kombinaciju d) i e) primjera čine braća nogometaši Boateng od kojih se jedan odlučio igrati za reprezentaciju zemlje rođenja, a drugi za reprezentaciju zemlje podrijetla. Njihov je otac iz Gane došao u Njemačku studirati, tu je ostao živjeti i dobio sinove Kevina Prince i Jeromea. Obojica su postali kvalitetni nogometaši i igrali su za sve njemačke reprezentacije mlađih uzrasta. Međutim, nakon što je Kevin Prince stekao dojam da neće biti pozvan za „A“ njemačku reprezentaciju odlučio je igrati za reprezentaciju Gane, zemlje u kojoj nikada ranije nije bio. Budući da je Jerome Boateng uvršten u njemačku reprezentaciju, na Svjetskom prvenstvu 2010. za dvije različite reprezentacije nastupila su dva brata (Bašić, 2015: 28–29). Na ovom primjeru možemo vidjeti koliko i izbor reprezentacije za koju će se igrati može biti oportun, kako su odluke subjektivne i situacijske strategije karijere u kojima se osobne i/ili obiteljske migracijske pozadine i kontekste koristi kao resurse.

Od drugih primjera braće koji igraju za različite reprezentacije spomenimo braću Xhaka, od kojih Granit igra za Švicarsku, a Taulant za Albaniju. Otac braće Thiaga i Rafaela (Rafinha) Alcântara bio je svjetski prvak s reprezentacijom Brazila 1994., a igrao je u klubovima u Italiji (gdje se rodio Thiago) i Španjolskoj.³¹ Thiago je igrao za Barcelonu i španjolsku reprezentaciju dok je Rafinha također igrao za *Barcelonu* i mlađe uzraste Španjolske, ali je već kao junior promijenio savez i za U-21 i „A“ reprezentaciju nastupao za Brazil. Braća Alcântara primjer su naturalizacije nakon migracije radi nogometnih motiva (otac je doselio radi igranja nogometa). Navedimo i primjer da braća blizanci Matthias i Florentin Pogba rođeni u Gvineji (odrasli u Francuskoj, a nogomet počeli igrati u Španjolskoj) igraju za reprezentaciju Gvineje dok je njihov puno poznatiji brat Paul rođen u Francuskoj i igra za njezinu reprezentaciju. Za razliku od Paula, koji je standardni francuski reprezentativac i svjetski prvak te koji u svoje klubove ubraja europske velikane *Juventus* i *Manchester United*, starija braća igrala su u manjim klubovima u raznim ligama pa je očito nogometna kvaliteta uvjetovala za koju će reprezentaciju igrati.

5.5.2. Analiza osobnih motiva za odabir reprezentacije na primjeru hrvatskih reprezentativaca

Iz navedene kategorizacije i primjera vidljivi su i osnovni motivi koji su bili odlučujući prilikom odabira reprezentacije za koju će nogometaš igrati. Budući da bi

³¹ Usp. <https://www.liverpoolfc.com/team/first-team/player/thiago-alcantara> (pristup 25. 10. 2021.).

analiza međunarodnih primjera premašila okvire jednoga rada, u nastavku donosimo podatke za hrvatske reprezentativce iz dijaspore. Analiza njihovih motiva pokazuje da ih možemo podijeliti na emocionalno-nacionalne i sportsko-profesionalne.

Emocionalno-nacionalni motivi vezani su uz jak nacionalni identitet prema državi podrijetla roditelja imigranata, kao što je vidljivo u kazivanju Marca Pašalića (Njemačka) koji je nakon poziva u mladu reprezentaciju Hrvatske izjavio: „Ne mogu opisati s koliko ponosa ću nastupati za hrvatsku reprezentaciju jer sam od malih nogu odgajan da je Hrvatska moja domovina...” (s. a. 2021).

Jednako vrijedi i za Luku Sučića: „Austrijanci su bili vrlo uporni, pritiskali su, htjeli su da igram za njih, ali oduvijek sam bio jasan po tom pitanju: Moja jedina domovina je Hrvatska i Austrijanci nisu imali nikakve šanse”.³²

Nakon što je Josip Stanišić, iz *gastarbajterske* obitelji u Njemačkoj prvi puta pozvan u hrvatsku reprezentaciju novinar je posjetio njegovog djeda koji je također godinama živio i radio u Njemačkoj i bio amaterski nogometni sudac. Djed je povodom poziva unuka u reprezentaciju priredio slavlje, kupio novu hrvatsku zastavu, a za unukovu odluku kazao:

Ne mogu reći da sam sto posto znao da će odabrati Hrvatsku. Tome sam se intimno nadao i želio sam to, ali nisam na njega vršio nikakav pritisak, kao niti bilo tko drugi iz obitelji (...) znao je što treba i kako treba odlučiti. (...) Doduše, možda smo mi tome doprinijeli, jer smo uvijek s ponosom isticali odakle smo, redovito smo u našem klubu Croatia München gledali utakmice hrvatske reprezentacije odjeveni u naše dresove... (Patković, 2021).

Među bivšim hrvatskim reprezentativcima koji pripadaju ovoj skupini je Josip Šimunić, rođen u Australiji kao dijete hrvatskih imigranata.³³ Kao član kluba *Melbourne Knights* (bivši *Croatia Melbourne*) koji je okupljao uglavnom australske Hrvate, osvojio je prvenstvo Australije 1996. te je zainteresirao tadašnje vodstvo HNS-a. Nakon razgovora sa savjetnikom Antom Pavlovićem koji mu je ponudio mogućnost da nastupa za hrvatsku reprezentaciju Šimunić je pristao i tek tada zatražio i dobio hrvatsko državljanstvo. Na pitanje je li bilo ponuda Australskog nogometnog saveza Šimunić je odgovorio: „Zvali su me u kampove, ali kada sam trebao dobiti poziv za nastup u jednoj od australskih reprezentacija odbio sam. Želio sam igrati za Hrvatsku.“ Kao razlog za takvu odluku naveo je: „Gledao sam Hrvatsku na Euru, navijao sam i razmišljao kako bi bilo lijepo nastupiti za tu reprezentaciju. Osjećam se kao Hrvat i želio sam nastupati samo za reprezentaciju Hrvatske.“

³² Usp. <https://hns-cff.hr/news/23120/sucic-san-mi-je-zaigrati-s-mojim-idolom-lukom-modricem/> (pristup 25. 10. 2021.).

³³ Iz intervjua autora s Josipom Šimunićem, 24. studenoga 2021. Nastavak teksta temelji se na tom razgovoru.

Ovakvi primjeri pokazuju da odabir reprezentacije, kao uostalom i navijanje za određenu reprezentaciju, može biti pokazatelj razine prisutnosti identiteta države podrijetla roditelja, baka i/ili djedova, transnacionalnih procesa i nedolaženje do identifikacijske dimenzije integracije (Penninx & Garcés-Mascareñas, 2016: 13) u državu prijema već do integracije u etničku zajednicu u državi primitka.

Sportsko-profesionalni motivi prevladavaju kod nogometaša koji izaberu reprezentaciju za koju smatraju da mogu konkurirati u nogometnom smislu. Naime, jedna reprezentacija može imati dovoljno kvalitetnih igrača pa se nogometaš ne može nametnuti za mjesto u reprezentaciji jer je konkurencija prejaka. U tom slučaju nogometaš bira reprezentaciju za koju ima mogućnosti nastupati, bilo da mu je nogometni savez sâm to ponudio ili on smatra da će se to dogoditi. Takvi su primjeri naturalizirani Brazilci Da Silva i Sammir u hrvatskoj reprezentaciji, odnosno Hrvati Weber i Strupar u belgijskoj reprezentaciji. Najčešće se radi o želji da se profesionalna nogometna karijera okruni nastupima za reprezentaciju, po mogućnosti i na svjetskom prvenstvu.

U nekim slučajevima sportski motivi mogu biti pomiješani s poslovno-finanjskim. Primjerice na Svjetskom prvenstvu 2016. u malom nogometu (*futsalu*) igrala su 22 Brazilca za druge reprezentacije (o migracijama nogometaša iz Brazila vidi Rial, 2015). Za Italiju je tako nastupilo sedam Brazilaca, za Azerbajdžan šest,³⁴ nekoliko za Kazahstan.³⁵ Ovi primjeri s jedne strane pokazuju izbor i strategiju, odnosno instrumentalni aspekt (*instrumental aspects*) i dinamiku identiteta prilikom analize politike identiteta (usp. Eriksen, 2001: 47), što se konceptualizira kao instrumentalnost pripadnosti (*instrumentality of belonging*) (ibid.).

5.6. Zaključak

Suvremena društva, kao i nogometne reprezentacije, rezultat su brojnih povijesnih i suvremenih migracijskih procesa. Migranti, profesionalni nogometaši i amateri ovu igru raširili su po svijetu. Širenje i razvoj profesionalnog nogometa zahtijevalo je i usuglašavanje međunarodnih pravila, a brojne migracije rezultirale su potrebom za reguliranjem sportskog, odnosno u istraživanom primjeru nogometnog državljanstva i dodatna reguliranja formalnih mogućnosti nastupanja za određenu reprezentaciju. Analiza korištenja tih mogućnosti i individualnih razloga odabira nastupa za reprezentaciju države koja nije država rođenja nogometaša pokazuje da se takvi slučajevi najčešće događaju u zemljama koje imaju veliki priljev imigranata,

³⁴ Usp. <https://report.az/en/team/7-of-25-brazilians-play-for-azerbaijani-team-at-futsal-world-cup/> (pristup 26. 10. 2021.).

³⁵ Usp. <https://www.fifa.com/news/douglas-junior-a-kazakhstan-brazil-final-is-my-ultimate-dream> (pristup 26. 10. 2021.).

koje su imale kolonije, koje imaju veliko iseljništvo odnosno dijasporske zajednice ili čije su nogometne lige iznimno jake i gdje je velika konkurencija nogometaša.

Rezultati pokazuju višestruke prakse. Posebno se ističe odabir države podrijetla roditelja, djeda ili bake što ujedno pokazuje nepostojanje identifikacijske dimenzije integracije imigranata i njihovih potomaka (Penninx & Garcés-Mascareñas, 2016: 13) u društvo i državu prijema te da se nacionalni identitet iz države podrijetla prenosi i zadržava kroz obitelj i etničku zajednicu. Pojedini reprezentativci igraju u jakim međunarodnim klubovima u jednoj državi, za reprezentaciju druge države u kojoj nikada nisu živjeli, ponekad čak niti njihovi roditelji. Motivacija za odabir gdje će igrati je emocionalno-nacionalna i/ili sportsko-profesionalna, što je posebno vidljivo kod braće nogometaša koji zbog različite kvalitete igraju za reprezentacije različitih država. Nadalje, istraživanje ukazuje na mogućnosti privilegiranog dobivanja državljanstva, oportunog državljanstva, doprinosi studijama visokospecijaliziranih, privilegiranih i elitnih državljana, upitno migranata budući da oni fizički tek povremeno dolaze (na kratke pripreme reprezentacije) u državu čije državljanstvo imaju. Tijekom istraživanja uočene su i potencijalne migracije na poziv u drugu državu zbog igranja u reprezentaciji čime se proširuju dosadašnje tipologije migranata, odnosno virtualnih migranata i državljana, koji ne trebaju živjeti u nekoj državi, već svojim sportskim umijećem doprinositi njezinim pobjedama i promociji na međunarodnom planu. U konačnici, nitko ne postavlja pitanje njihove integracije, poznavanje jezika, kulture, društvenog uređenja, pravnog poretka i sl. države za koju nastupaju što otvara potrebu za novim istraživanjima i propitivanjima dosadašnjih teorija o integraciji.

6. Zaključak

Istraživanjem koje je imalo cilj analizirati koliko nogomet može doprinijeti integraciji i društvenoj inkluziji provedenim kroz četiri studije slučaja, nastojalo se dobiti što širi i sveobuhvatniji uvid u specifičnosti i kompleksnosti integracijskog procesa. Prva studija slučaja temelji se na najmarginaliziranijoj europskoj manjini Romima, od kojih su neki rođeni u državama u kojima žive ali nisu integrirani, diskriminirani su i izloženi rasizmu. Poistovjećivanje s poznatim svjetskim i/ili domaćim nogometašima, od kojih su neki u mladosti bili jako siromašni (npr. Pele i Ronaldo) i izbjeglice (npr. hrvatski reprezentativci Modrić i Ćorluka), nada da će dijete postati uspješan nogometaš, za što je nužno redovito trenirati, a da bi mogli trenirati moraju ići redovito u školu, mijenja stavove ne samo igrača (djece i mladića), već i njihovih očeva, da pohađanje škole nije u korelaciji sa životnim uspjehom. Osim toga, mladi igrači trebaju prakticirati zdrav način života i društveno prihvatljivo ponašanje, poštivati zakonodavstvo država u kojima žive. Na ovaj način postupno dolazi do promjena tradicijskih ukorijenjenih stavova u romskoj zajednici, socijalnih i kulturnih normi i vrijednosti, što pridonosi društvenoj integraciji, umanjivanju socijalne distance, segregacije i isključivanja iz većinskog društva. Neovisno hoće li „neki Rom“ postati dobar nogometaš, sklopiti profesionalan ugovor, završetak srednjoškolskog obrazovanja povećava mogućnost zapošljavanja, odnosno ekonomsku integraciju. I dok u Hrvatskoj vidljivo nedostaje radnika te imamo sve veći priljev imigranata (koji npr. ne znaju hrvatski jezik), rezultati pokazuju da u istraživanim državama (Hrvatskoj, Srbiji i Sloveniji) završeno obrazovanje često nije dovoljno da bi poslodavci zaposlili Rome, budući da prema njima još uvijek postoje brojne predrasude (da krađu, da su neodgovorni, lijeni, drugi radnici ne žele s njima raditi itd.). Stoga je važno da Romi igraju i treniraju s djecom drugih etničkih pripadnosti, kako bi se bolje upoznali, postali prijatelji, budući da su ekonomska, društvena i interakcijska dimenzija integracijskog procesa usko povezane i isprepletene. Profesionalnim romskim nogometašima, trenerima i sportskim djelatnicima nogomet osigurava izvore prihoda. Sve ovo rezultira vertikalnom društvenom mobilnošću, što u konačnici dovodi do smanjenja diskriminacije i rasizma. Za razliku od drugih Roma, koji integracijom u šire društvo prekidaju kontakte sa sunarodnjacima, ovo istraživanje pokazuje da Romi, bivši nogometaši koji danas rade kao treneri i aktivisti u romskim udrugama, čak i kada više ne žive u romskim naseljima, rade s drugim Romima i tako ostvaruju prihode, ali i postaju posrednici u integraciji, između većinskog društva i romske zajednice, ali i između pripadnika različitih romskih zajednica. Činjenica da su Romi, kako sami navode „braća“, pomaže im u integraciji u etničku romsku zajednicu, unutar članica Europske unije (u primjeru ovoga istraživanja iz Slovenije, Hrvatske, Italije, Mađarske, Češke) ili u tzv. trećim zemljama (Srbije i Bosne i Hercegovine). Tim prilikama u komunikaciji koristite različite jezike i govore: romske (s Romima iz Mađarske, Italije i Češke), južnoslavenske jezike, a kod mlađe generacije engleski jezik. Upravo ove transnacio-

nalne sociokulturne aktivnosti, prenošenje dobrih praksi i osmišljavanje zajedničkih inicijativa – traženje zajedničkih potpora, pomažu u socijalnoj integraciji i inkluziji u većinska zapadna društva. Ovo istraživanje, provedeno multilokalno, pokazuje da se integracijski proces može i treba promatrati i preko granica država te da, iako su aktivnosti transnacionalne, rezultati su i nacionalni i lokalni. Iako kazivači Romi imaju *de iure* građanska prava, nogomet im služi za integraciju, koju objašnjavaju kao smanjenje diskriminacije, nejednakosti, siromaštva i socijalne isključenosti. Istraživanje pokazuje kako pripadnici manjinske zajednice koja je marginalizirana vide proces socijalne inkluzije i integracije u društvo. Nadalje, rezultati pokazuju i osporavaju javni diskurs, da Romi nisu samo pasivni subjekti koje većinsko društvo želi integrirati, već da oni sami osmišljavaju i provode brojne aktivnosti, da svakodnevnim praksama oblikuju i preispituju tradicijski ukorijenjene vrijednosne norme vlastitih zajednica, običaje, prakse itd. Tijekom istraživanja nastojali su mi pokazati koliko se sami trude da budu prihvaćeni i smatrani jednakima, ali i na koje izazove i probleme nailaze kod pripadnika većinskih društava, s pripadnicima drugih etničkih zajednica, ali i unutar romskih zajednica tj. romske zajednice. Stoga smatram da je u planiranju budućih javnih politika za integraciju Roma, kao i drugih manjinskih, imigrantskih i marginaliziranih skupina, važna suradnja i uključivanje upravo njih samih kao sukreatora i posrednika, posebice njihovih provoditelja. Uključivanje obrazovanih Roma pojedinca i udruga na lokalnoj, regionalnoj, državnoj i prekodržavnim razinama, nevladinih organizacija, državnih i međunarodnih institucija važno je jer doprinosi lakšem prenošenju dobrih praksi, osmišljavanju programa te njihovim implementacijama.

Budući da je nogomet pokazao velik potencijal u integracijskom procesu (a smatram da tu ulogu mogu postići i drugi timski sportovi, te glazba i ples, koji također imaju veliku ulogu u romskoj tradicijskoj kulturi) smatram da bi romskoj djeci, dječacima i djevojčicama, trebalo olakšati participaciju u njima. Za početak u osnovnim školama povećati ponudu izvannastavnih aktivnosti. Poticati romsku djecu, posebice roditelje, na uključivanje u ove i druge izvanškolske aktivnosti, osloboditi ih plaćanja članarina, osigurati im besplatnu opremu i javni prijevoz. Nadalje, osigurati trenere i instruktore, koji bi dio stručne trenerske prakse provodili u romskim naseljima i s drugim marginaliziranim zajednicama i osim treninga upućivali njih i roditelje kako da se uključe u regularan rad svih klubova u kojima bi ostvarivali češće interakcije s ostalom djecom, a roditelji s drugim roditeljima, a sve s ciljem društvene, kulturne i interakcijske dimenzije integracija kojom bi se smanjile predrasude i stereotipi te olakšala ekonomska integracija što bi u konačnici doprinijelo i rezultiralo društvenom inkluzijom.

U drugoj studiji slučaja fokus je bio na istraživanju stavova navijača i navijačica, hrvatskih građana, koji nerijetko s tribina upućuju rasističke, šovinističke i neofašističke stavove prema Srbima, Romima (Ciganima), crncima itd. Istraživanje

propituje mogu li, i kako, strani nogometaši pridonijeti društvenoj integraciji i inkluziji različitih imigranata i pod kojim uvjetima. Rezultati istraživanja pokazuju da nogometna igra u tome ima veliku ulogu budući da su upravo preko nogometa navijači prvi puta vidjeli osobu druge boje kože, saznali za brojne gradove i države, kulture, religije itd. Analiza prikupljene etnografske građe, ponajviše intervjui s navijačima i navijačicama HNK Hajduk iz Splita, potvrđuju da navijači vrlo rado prihvaćaju i vole (strane) nogometaše neovisno o njihovoj etničkoj i religijskoj pripadnosti, kao i lokalne Druge, ako daju sve od sebe igrajući za Hajduk. Na promjenu ovih stavova utjecala je promjena makropolitikog konteksta. Raspadom Jugoslavije i ratnim sukobima, za lokalno stanovništvo Drugi postaju Srbi i Crnogorci, ne samo nogometaši već i supružnici članova uže obitelji. I nakon trideset godina, Drugi su „pravi“ Srbi iz Srbije, dok se postepeno prihvaćaju Srbi iz Bosne i Hercegovine, Srbi iz Hrvatske ili nogometaši iz etničkih miješanih obitelji. Krajem 20. i početkom 21. stoljeća, u kontekstu sve raznolikijih i brojnijih globalnih migracija, u Hajduk dolaze igrači iz drugih država pa i drugih kontinenata, različitih vjeroispovijedi i boje kože. Istraživanje pokazuje da i njih navijači prihvaćaju, iako su im prije nekoliko desetljeća igrači crne boje kože bili egzotični, o njima su pričali priče, lokalno stanovništvo ih je nazivalo „đavlima“. Istodobno, crnim igračima protivničkih momčadi s tribina su upućivali i upućuju rasističke uzvike, vrijeđali ih itd. Brojni igrači islamske su vjeroispovijedi, javno ju prakticiraju, no navijači su to kroz čitav istraživani period poštovali i prihvaćali. Jedino što većina navijača ne bi prihvatila, kako kod domaćeg tako i stranog nogometašu je homoseksualna orijentacija, iako i tu građa pokazuje pomake u individualnim razmišljanjima. Na drugo istraživačko pitanje prihvaćaju li nogometaši različite imigrante i građane Republike Hrvatske koji ne pripadaju većinskom stanovništvu, rezultati pokazuju da je stanovništvo s istraživanog prostora od druge polovine 20. stoljeća do danas bilo izloženo susretima s ljudima različite etničke i religijske pripadnosti, manjim dijelom ljudima crne boje kože, te da se stavovi prema njima mijenjaju osim zbog promjene političkog konteksta i zbog utjecaja medijskog diskursa o izbjeglicama. Do početka Domovinskog rata, na istraživanom prostoru prihvaćani su svi pripadnici naroda i narodnosti Jugoslavije. U recentno vrijeme, u kontekstu dobrovoljnih međunarodnih migracija, ovaj prostor postao je privlačan digitalnim nomadima, koje domicilno stanovništvo načelno prihvaća, no pokazuje i predrasude na osnovu etničke pripadnosti. U kontekstu prisilnih, izbjegličkih migracija, vidljiva je razlika u stavovima prema Ukrajincima i drugim izbjeglicama, koja se temelji na boji kože, neznanju o religijskoj pripadnosti, ali i stavovima da su se Ukrajinci odmah uključili u društvo prijema, tržište rada i nastavili u Hrvatskoj obrazovati djecu, za razliku od drugih izbjeglica, uglavnom islamske vjeroispovijedi te tamnije i crne boje kože, koje samo „čekaju socijalnu pomoć“. Dakako da su nacionalne politike, u kontekstu politika imigracije i integracije Europske unije utjecale na navedeno, no intervjuirani navijači ove razlike pripisuju samim izbjeglicama. S druge strane, iako

navijači prihvaćaju nogometaše islamske vjeroispovijedi, većina ih ne bi prihvatila, odnosno ne u većem broju imigrante iste vjeroispovijedi. Istraživanje pokazuje da lokalno stanovništvo sezonske radnike i sadašnje stalne stanovnike iz bivših jugoslavenskih republika, posebice Srbije, u međuvremenu sve bolje prihvaća, granice Drugosti postaju manje vidljive, osim u slučajevima kada ti imigranti, kao i turisti „provociraju“, neprihvatljivim vidljivim markerima identiteta kojima simboliziraju etničku ili navijačku pripadnost. Novi Drugi sada su imigranti, koji kao sezonski radnici dolaze iz azijskih država, no i tu lokalno stanovništvo bolje prihvaća katolike nego imigrante drugih vjeroispovijedi. Svi sugovornici slažu se da je za turističku djelatnost, koja je jedna od najvažnijih gospodarskih grana Dalmacije, važna radna snaga. Istraživanje pokazuje da navijači migrante vide uglavnom kao privremene i sezonske radnike, a njihova razmišljanja o njihovu prihvaćanju najbliža su modelu integracije gostujućih radnika kakva je bila praksa zapadnoeuropskih država prema ekonomskim migrantima, gostujućim radnicima, tj. *gastarbajterima*. Istraživanje pokazuje da bi intervjuirani navijači najradije da strani radnici dođu odraditi sezonu ili da u Dalmaciji borave privremeno te da se nakon nekog vremena vrate u mjesta i države odakle su došli. Veći dio intervjuiranih navijača svjestan je da Hrvatska treba i trajne useljenike, te smatra da bi veći broj stanovnika poboljšao kvalitetu života u manjim obalnim i otočnim mjestima. Većina njih od useljenika očekuje da se oni prilagode sredini u koju su došli, odnosno asimiliraju. No s druge strane, dio ih ističe da ne vole niti kada se netko previše želi uklopiti, vole kada ljudi zadržavaju identitet pa je vidljiv i multikulturalni model integracije, odnosno pronalazak pravog omjera između asimilacijskog i multikulturalnog modela. Neovisno o modelu integracije, većina intervjuiranih navijača smatra da je integracija dvosmjernan proces i spremni su u njemu sudjelovati, jedni s ciljem asimilacije u svoju zajednicu, a drugi u smislu više interakcija i prihvaćanju jedni drugih.

Istraživanje potvrđuje da HNK Hajduk ima iznimno veliku važnosti u životima navijača i navijačku heterogenost. Navijačima se smatra puno veći dio stanovništva Dalmacije i dalmatinskog porijekla, neovisno o njihovoj pripadnosti navijačkoj skupini Torcidi i članstvu u udruzi Naš Hajduk. Istraživanje pokazuje da su navijački i regionalni identiteti jako povezani i da navijanje za Hajduk označava pripadnost zajednici te smatram da se ovaj identitet može smatrati primordijalnim. Iako se svi sugovornici smatraju navijačima i navijačicama Hajduka, analiza etnografske građe pokazuje različite navijačke stavove. Dio intervjuiranih navijača ne odobrava ponašanje dijela navijača, uglavnom *ultrasa*, članova Torcide čije pojedine stavove i ponašanja opisuju rasističkim, šovinističkim i neofašističkim te ih osuđuju. S druge strane dio navijača koji takvo nedemokratsko navijačko ponašanje ne odobrava, ipak previše ne osuđuje, odnosno pokušavaju ga opravdati, što potvrđuje primordijalni regionalni identitet, ali i navijačku subkulturu, neovisno pripadaju li organiziranoj navijačkoj skupini Torcidi. Velik dio istraživanja proveden je s navijačima koji imaju višedesetljetno iskustvo navijanja, uvid u funkcioniranje navijačke skupine

i stavove mladih članova. Njihovim pogledom „iznutra“, ali i „izvana“ jer navijači imaju i generacijski i edukacijski odmak, a neki i geografski budući da su dio života proveli izvan Dalmaciji, ili su iz Dalmacije porijeklom, kroz iznošenje razmišljanja i stavova da bi domaći igrači, vodstvo kluba, stariji navijači organizirani u Torcidu i udruhu Naš Hajduk, kao suvlasnici kluba, trebali raditi na (pre)odgoju dijela svojih navijača kako bi doprinijeli društvenoj koheziji, smanjenju rasizma, šovinizma i drugih radnji navijača koje nisu u skladu sa zakonima. Istraživanje pokazuje da je za intervjuirane navijače važan preduvjet da bi prihvatili stranaca to da stranci/imigranti prihvate Hajduk, kao jedan od ključnih markera identiteta u Dalmaciji, za neke navijače to je čak bitnije nego da nauče hrvatski jezik. Budući da rezultati istraživanja, kao i ranije objavljena literatura, jasno pokazuju da mladi navijači svoje postupke temelje na neznanju, na selektivnoj i izokrenutoj prošlosti koju su usvojili neformalnim i informalnim obrazovanjem, smatram da bi za navijačke udruge i klub, da bi uštedio na plaćanju kazni za ovakva ponašanja i obnavljanja tribina, korisnije bilo uložiti novac u dodatnu edukaciju (mladih) navijača. Zanimljivo je da su se kazivači Romi sami nudili da će oni održati „huliganima“ predavanja i upoznati ih s romskom kulturom i da je bolje da klubovi i savezi to plate njima nego da plaćaju UEFA-i i FIFA-i kazne.

Treća studija slučaja, u kojoj se istraživalo iskustva visokospecijaliziranih hrvatskih trenera, koji su ujedno privremeni imigranti, budući da odlaze raditi na unaprijed dogovorene poslove, dakle ekonomski su integrirani, nailaze na različite izazove u društvenim i kulturnim razinama vlastite integracije, posebice u islamskim državama, a osim toga nailaze na radne izazove trenirajući momčadi sastavljene od igrača različitih etničkih i religijskih pripadnosti. Rezultati istraživanja pokazuju da se društvena i interakcijska dimenzija integracije ovih migranata ne odvija u društvo prijema već u profesionalne krugove te postojanje profesionalnih migrantskih mreža i stvaranje „zajednica“ trenera, a po mom mišljenju i nove dimenzije integracije – profesionalnu transnacionalnu integraciju. Iako je profesionalna integracija bitna i u državi podrijetla, ovdje posebno dolazi do izražaja budući da su ove radne migracije potaknute upravo pozivima drugih trenera i presudne za odlazak u pojedini tim, ne samo zbog profesionalne kvalitete rada već i zajedničkog provođenja slobodnog vremena, katkad i stanovanja, što je posebno vidljivo kada je riječ o migracijama u islamske države u kojima najčešće odlaze bez članova obitelji. Neovisno u kojoj državi rade zajedničko svim trenerima jest da, iako je riječ o iznimno dobro plaćenim i privilegiranim migrantima, ističu da im je nužno tražiti posao izvan Hrvatske, budući da su hrvatski klubovi mali, mogućnosti napredovanja i prepoznavanja u međunarodnim razinama neznatni. Treneri su javne i popularne osobe, imaju brojne pratitelje na društvenim mrežama, lokalno stanovništvo ih poziva na druženja, no istodobno većina vodi osamljen život u uskom krugu poslovnih suradnika. Ovisno o dobi, obiteljskim prilikama, vremenu migracije i mjestu zaposlenja svaka promjena kluba pokazuje nove integracijske izazove, ali i

transnacionalne obiteljske prakse. S druge strane, ove migracije omogućuju uvid u druge, kulturološki udaljene kulture o kojima rado pričaju kao zanimljivom i ispunjenom životu. Europski nogomet uspješniji je i razvijeniji od azijskog, afričkog i sjevernoameričkog, već sada u klubovima igraju brojni strani nogometaši, vlasnici klubova su nerijetko stranci te je izgledno da će ovakve migracije trenera, članova stručnih stožera i drugih osoba u sustavu sporta između država i kontinenata biti sve brojnije. Analizirajući prikupljenu građu smatram da ovi profesionalci integracijski proces vide kao interkulturalni i multikulturalni model, no ne na razini države prijema već u klubu u kojem rade. Istraživanje pokazuje da za rad u ovakvim okruženjima nisu dovoljna samo znanja iz domene sporta, već i znanja o različitim religijama, običajima, mentalitetima, pravilima – poželjnim ponašanjima odnosno vještine rada u multikulturalnim okruženjima i interkulturalna komunikacija. Za sada stjecanje ovih kompetencija prepušteno je volji pojedinog trenera i osobe, koliko i na koji način će se pripremiti za rad u određenoj državi ili klubu. Stoga smatram da bi u budućnosti trebalo osmisliti i ponuditi izbornu edukaciju za redovne i izvanredne studente, odnosno kroz vid cjeloživotnog obrazovanja kao mogućnosti dodatnih priprema za život i rad u različitim kulturološkim okruženjima, uključujući religijske karakteristike ne samo država primitka već i nogometnih momčadi.

Polazeći od saznanja da su suvremena društva, kao i nogometne reprezentacije, rezultat brojnih povijesnih i suvremenih migracijskih procesa, u zadnjem poglavlju knjige analiziraju se razlike (ne)potrebne integracije, privilegiranih imigranata, vrhunskih nogometaša reprezentativaca. Daje se povijesni pregled reguliranja sportskog, tj. nogometnog državljanstva i dodatna reguliranja formalnih mogućnosti nastupanja za određenu reprezentaciju. Analiziraju se korištenja tih mogućnosti i individualnih razloga odabira nastupa za reprezentaciju države koja nije država rođenja nogometaša. Istraživanje pokazuje da se takvi slučajevi najčešće događaju u zemljama koje imaju veliki priljev imigranata, koje su imale kolonije i brojne dijasporske zajednice ili čije su nogometne lige iznimno jake i gdje je velika konkurencija nogometaša. Rezultati istraživanja pokazuju višestruke prakse. Posebno se ističe odabir države podrijetla roditelja, djeda ili bake što ujedno pokazuje ne postojanje identifikacijske dimenzije integracije imigranata i njihovih potomaka u društvo prijema te da se nacionalni identitet iz države podrijetla prenosi i zadržava kroz obitelj i etničku, imigrantsku zajednicu. Pojedini reprezentativci igraju u jakim međunarodnim klubovima u jednoj državi te za reprezentaciju druge države u kojoj nikada nisu živjeli, ponekad čak niti njihovi roditelji. Rezultati istraživanja ukazuju na mogućnosti dobivanja privilegiranog, oportunog državljanstva. Tijekom istraživanja uočili su se potencijalni pozivi vrhunskim nogometašima u drugu državu zbog igranja u reprezentaciji, dakle dobivanja državljanstva države u kojoj ne trebaju niti živjeti, već sportskim umijećem doprinosti njezinoj promociji. U konačnici, nitko ne postavlja pitanje integracije tih sportaša, znaju li jezik, kulturu, pravni poredak i sl. države za koju nastupaju, čije državljanstvo dobivaju.

Zaključno, kvalitativno etnološko istraživanje temeljeno ponajviše na intervjuima s različitim ljudima koje povezuje globalno popularna nogometna igra, pokazuje da je integracijski proces vrlo kompleksan, no ujedno i selektivan, posebice kroz prakse tko se treba integrirati, što taj proces treba uključivati, kako ga tko vidi i tko ga provodi. Istraživanje još jednom pokazuje da su Romi, iako pravno i politički integrirani, diskriminirani i često izloženi rasizmu i rasijalizaciji. Primjerice, s jedne strane, Republika Hrvatska potiče dolazak stranih radnika, koji ne znaju hrvatski jezik i kulturu, neki od njih nisu bijelci (npr. Indijci, Nepalci, Filipinci), niti katolici, no hrvatski poslodavci ih zapošljavaju. S druge strane Romi koji su također indijskog porijekla, rođeni u Hrvatskoj i hrvatski građani, znaju hrvatski jezik, velik dio je katoličke vjeroispovijedi, većina ih je završila redovno obrazovanje u Hrvatskoj, zbog boje kože i predrasuda teško dobivaju posao i ostaju na marginama društva. Ovaj primjer rasijalizacije, koji (Pierre, 2020: 220) objašnjava kompleksnim „povijesnim i društveno-političkim procesom pripisivanja ... inferiornog statusa na temelju pretpostavljene biološke razlike”, pokazuje da je on prisutan prema Romima u istraživanim državama. Također treba spomenuti da su se u Dalmaciji svi ljudi tamnopuske boje kože nazivali Cigan/Cigani, a ovaj etnonim i danas se koristi za vrijeđanje i omalovažavanje Drugih na nogometnim utakmicama i grafitima u javnim prostorima. Od migranata, posebice izbjeglica koje iz bliskoistočnih i afričkih država u Hrvatskoj dobivaju međunarodnu zaštitu, očekuje se da nauče jezik, kulturu, vrijednosne norme društva prijema, proces verificiranja svjedodžbi i diploma dugo traje, a još duže i teže traje njihovo uključivanje na tržište rada, društvena i kulturna integracija, dok su politička i pravna dimenzija često najteže ostvarive i dolaze posljednje. Na kraju istraživanje pokazuje da za elitne i privilegirane imigrante, u ovom slučaju vrhunске sportaše, reprezentativce (no moglo se navesti i npr. bogataše koji dobivaju državljanstva na temelju financijskih ulaganja) nije potreban integracijski proces. Ovo ukazuje da većinsko društvo, njegovi pripadnici i kreatori javnih imigracijskih politika nemaju ista očekivanja od različitih tipova imigranata. Istraživanje pokazuje da je pitanje integracije u globalu povezano s etničkim porijeklom, rasom, vjeroispovijedi, a dodala bih i društvenom klasom, profesionalnim znanjima i vještinama imigranta. Za razumijevanje integracijskog procesa važno je promatrati i odnose moći, kulturni, socijalni i financijski kapital, društvenu nejednakost, ekonomske i političke prakse u demokratskim društvima. S druge strane istraživanje pokazuje da na stavove prema Drugima i Drugačijima, koji otežavaju društvenu inkluziju jako veliku ulogu imaju stereotipi, predrasude i u konačnici nedostatak obrazovanja i socijalna interakcija. I dok se za obrazovanje mora sjediti, čitati pa i učiti, za interakcije je dovoljno zajedno igrati nogomet! Istraživanje potvrđuje da je nogomet danas nedvojbeno najrašireniji i najpopularniji sport, i kao takav važan medij za integraciju u većinsko društvo, ali i nadilaženju i brisanju različitih granica (etničkih, religijskih, simboličnih) među grupama i pojedincima. Unatoč tome što su utakmice i sportski tereni često mjesta najburnijih

navijačkih ekspresija, koje su ponekad u suštoj suprotnosti s demokratskim normama, profesionalno, amatersko ili rekreativno igranje u istom nogometnom klubu, boravak na nogometnom kampu i turniru pospješuje stvaranje prijateljstva kod igrača unutar iste momčadi, prihvaćenost nogometaša od drugih igrača, ali i publike, doprinosi socijalnoj uključenosti, smanjenu međuetničkih sukoba i vršnjačkog nasilja.

7. Korištena literatura i izvori

7.1. Literatura

- Abu-Lughod, Lila. 1991. "Writing Against Culture". U *Recapturing Anthropology. Working in the Present*. R. G. Fox, ur. New York: School of American Research Press, 137–163.
- Acheampong, Ernest Yeboah, Malek Bauhaouala & Michael Raspaud. 2017. *African Footballers in Europe. Migration, Community, and Give back Behaviours*. London, New York: Routledge.
- Acton, Thomas. 2018. "European social integration and the Roma: questioning neo-liberal governmentality". *Ethnic and Racial Studies* 41/3: 564–566. <https://doi.org/10.1080/01419870.2017.1341993>
- Adolfo, Estalella & Elisenda Ardèvol. 2010. "Internet: instrumento de investigación y campo de estudio para la antropología visual". *Revista Chilena de Antropología Visual* 15: 1–21. http://www.rchav.cl/imagenes15/imprimir/ardevol_&_estalella_imp.pdf
- Aggestam, Lisbeth & Christopher Hill. 2008. "The Challenge of Multiculturalism in European Foreign Policy". *International Affairs* 84/1: 97–114.
- Agier, Michel. 2016. *Borderlands. Towards an Anthropology of the Cosmopolitan Condition*. Polity Press.
- Al Ganideh, Saeb Farhan. 2018. "Soccer and integrating Europe's Muslim minorities: The good, and bad and the ugly". *Sport in Society* 21/9: 1258–1278. <https://doi.org/10.1080/17430437.2017.1388782>.
- Akrap, Anđelko & Krešimir Ivanda. 2019. "Najnovija iseljavanja i promjene u demografskim strukturama Hrvatske". U *Socijalno-demografska reprodukcija Hrvatske*. V. Puljiz, ur. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, 25–41.
- Akrap, Anđelko, Marin Strmota & Krešimir Ivanda. 2018. "Ekonomska aktivnost stanovništva u Hrvatskoj u dobi od 55 do 64 godine i potencijalne rezerve radne snage". U *Zbornik radova znanstvenog skupa: Modeli razvoja hrvatskog gospodarstva*. G. Družić i I. Družić, ur. Zagreb: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 3–22.
- Akrap, Anđelko, Marin Strmota i Krešimir Ivanda. 2017. "Iseljavanje iz Hrvatske od početka 21. stoljeća: uzroci i posljedice". U *Hrvatska izvan domovine*. M. Sopta, V. Lemić, M. Korade, I. Rogić i M. Perić Kaselj, ur. Zagreb, 543–551.
- Andor, László. 2018. "EU policy and Roma integration (2010-14)". *Journal of Poverty and Social Justice* 26/1: 113–126. <https://doi.org/10.1332/175982717X15112667220109>
- Antić, Ljubomir. 1995. *Opće značajke hrvatskog iseljništva u Južnoj Americi, Hrvatska-Latinska Amerika danas*. Zagreb: Hrvatsko latinsko-američki i iberski centar.
- Antić, Ljubomir. 1992. *Hrvati i Amerika*. Zagreb: Sveučilišna naklada.
- Arrighi, Jean-Thomas & Dejan Stjepanović. 2019. *Migrating Borders Territorial Rescaling and Citizenship Realignment in Europe*. London, New York: Routledge.

- Avara, Hayriye & Bruno Mascitelli. 2014. "Do as We Say, Not as We Do': EU to Turkey on Roma/Gypsy Integration". *European Review* 22/1: 129–144. <http://doi.org/10.1017/S1062798713000690>
- Bairner, Alan. 2009. "National sports and national landscapes: In defence of primordialism". *National identities* 11/3: 223–239. <https://doi.org/10.1080/14608940903081101>
- Balogh, Péter. 2019. "The revival of cultural heritage and borders: A literature review with some explanatory remarks". U *Heritage and Borders*. A. Källén, ur. The Royal Swedish Academy of Letters, 13–35.
- Baker, Keith. 2015. *Fathers of Football, Great Britons who took the game to the World*. Durrington Pitch: Publishing.
- Bandalović, Gorana & Ivanka Buzov. 2011. "Odnosi u seljačkoj obitelji i položaj žene u zagorskoj Dalmaciji". *Godišnjak Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke* 4/4: 195–209. <https://hrcak.srce.hr/file/174403>
- Banovac, Boris, Robert Blažević & Željko Boneta. 2004. "Modernizacija (i/ili europeizacija) hrvatske periferije – primjeri Istre, Like i Gorskog Kotara". *Revija za sociologiju* 3-4: 112–141. <https://hrcak.srce.hr/en/13694>
- Bargdill, Richard W., ur. 2015. *Living the Good Life: A Psychological History*. San Diego: Cognella Academic Publishing.
- Barnade, Oscar & Waldemar Iglesias. 2014. *Todo sobre la selección nacional de fútbol*. Buenos Aires: Deldragón.
- Bartoluci, Sunčica & Mateja Baršić. 2020. "“Još si i lijepa i igrač nogomet?”: rodna (ne) ravnopravnost i nogomet/futsal". *Studia ethnologica Croatica* 32: 97–126. <https://doi.org/10.17234/SEC.32.8>
- Bartoluci, Sunčica & Marko Mustapić. 2020. "Sportom do socijalne kohezije? Akteri konflikta i akteri suradnje: Uvod u tematski blok". *Studia ethnologica Croatica* 32: 9–11. <https://doi.org/10.17234/SEC.32.6>
- Bartoluci, Sunčica, Benjamin Perasović & Vanja Dergić. 2021. "Female Fans within the Ultras Subculture". U *9th International Scientific Conference on Kinesiology Proceedings*. S. Šalaj i D. Škegro, ur. Zagreb: Kineziološki fakultet, 489–492.
- Basch Linda, Nina Glick Schiller & Cristina Szanton Blanc. 1994. *Nationsunbound: transnational projects, postcolonial predicaments, and the deterritorialized nation-state*. New York: Routledge.
- Bašić, Duško. 2015. "The United Nations of Football. South. South Migration, Transnational Ties and Denationalization in the National Football Teams of Equatorial Guinea and Togo". *Kölner Ethnologische Beiträge*, Heft 44. https://kups.ub.uni-koeln.de/6407/1/Heft44_Basic.pdf
- Bauböck, Rainer, ur. 2019. *Debating European Citizenship*. Cham: IMISCOE Research Series, Springer.
- Bilić, Špiro. 2015. *Velikani svjetskog nogometa Vladimir Beara i Franjo Glaser*. Split: Naklada Bošković.

- Biti, Ozren. 2020. "Od heroja do *celebrityja*: hrvatska nogometna reprezentacija nakon Svjetskog prvenstva u Rusiji 2018". *Studia ethnologica Croatica* 32: 33–53. <https://doi.org/10.17234/SEC.32.4>
- Black, Richard, Marek Okólski, Godfried Engbersen & Cristina Pantîru, ur. 2010. *A Continent Moving West?: EU Enlargement and Labour Migration from Central and Eastern Europe*. Amsterdam University Press: IMISCOE Research Series.
- Blecking, Diethelm & Gerd Dembowski, ur. 2010. *Der Ball ist bunt: Fußball, Migration und die Vielfalt der Identitäten in Deutschland*. Frankfurt a. M.: Brandes & Apsel (Verlag).
- Blomberg, Gustav. 2020. "EU Policy on Immigration and Integration: Multiculturalism or Assimilation?". *Journal of Autonomy and Security Studies* 4/2: 92–114. <https://jass.ax/index.php/jass/article/view/44>
- Boccagni, Paolo & Mieke Schrooten. 2018. "Participant Observation in Migration Studies: An Overview and Some Emerging Issues". U *Qualitative Research in European Migration Studies*. R. Zapata-Barrero i E. Yalaz, ur. Cham: IMISCOE Research Series, Springer Open, 209–226. https://doi.org/10.1007/978-3-319-76861-8_12
- Bodin, Domminique, Luc Robène & Stéphane Héas. 2007. *Sport i nasilje u Europi*. Zagreb: Knjiga trgovina d.o.o.
- Bolmberg, Gustav. 2020. "EU Policy on Immigration and Integration: Multiculturalism or Assimilation?". *Journal of Autonomy and Security Studies* 4/2: 92–114. <file:///D:/Users/korisnik/Downloads/142876-Article%20Text-322469-1-10-20240130.pdf>
- Božić-Vrbančić, Senka. 2018. *Tarara. Maori i Hrvati na Novom Zelandu*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Braun, Virginia & Victoria Clarke. 2006. "Using Thematic Analysis in Psychology". *Qualitative Research in Psychology* 3/2: 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Brettell, Caroline B. & James F. Hollifield, ur. 2000. *Migration Theory: Talking Across Disciplines*. New York, London: Routledge.
- Brubaker, Rogers. 1992. *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Harvard University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv26071qp>
- Bryman, Alan, ur. 2012. *Social Research Methods*. 4th Edition. Oxford University Press.
- Bush, Anthony, Michael Silk, David Andrews & Hugh Lauder, ur. 2015. *Sports Coaching Research. Context, Consequences, and Consciousness*. London, New York: Routledge.
- Butler, Bryon. 1991. *The Official History of The Football Association*. London: Queen Anne Press.
- Bužinkić, Emina i Marijana Hameršak, ur. 2018. *Formation and Disintegration of the Balkan Refugee Corridor. Camps, Routes and Borders in Croatian Context*. Zagreb, München: Institut za etnologiju i folkloristiku (IEF); Centar za mirovne studije (CMS); Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. bordermonitoring.eu e.V.

- Campomar, Andreas. 2015. *¡Golazo! A History of Latin American Football*. London: Quercus Publishing.
- Casa-Nova, Maria Jose & David Smith. 2021. "Introduction: beyond nation states?". *Journal of Contemporary European Studies* 29/1: 1–8. <https://doi.org/10.1080/14782804.2020.1815680>
- Castles, Stephen, Hein De Haas & Mark J. Miller. 2014. *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Castles, Stephen & Mark J. Miller 2003. *The age of Migration*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Català-Oltra, Lluís, Javier Arza-Porras & Daniel La Parra-Casado. 2021. "Roma hetero-identification in the National Roma Integration Strategies of the European Union countries". *Ethnicities* 21/4: 730–750. <https://doi.org/10.1177/1468796820971129>
- Chernilo, Daniel. 2007. *A Social Theory of the Nation State: The Political Forms of Modernity beyond Methodological Nationalism*. London, New York: Routledge.
- Ciulinaru, Dragos. 2018. "When "Inclusion" Means "Exclusion": Discourses on the Eviction and Repatriations of Roma Migrants, at National and European Union Level". *Journal of International Migration and Integration* 19/4: 1059–1073. <https://doi.org/10.1007/s12134-018-0584-y>
- Cleland, Jamie & Ellis Cashmore 2014. "Fans, Racism and British Football in the Twenty-First Century: The Existence of a 'Colour-Blind' Ideology". *Journal of Ethnic and Migration Studies* 40/4: 638–654. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2013.777524>
- Cleland, Jamie & Ellis Cashmore. 2013. "Football fans' views of racism in British football". *International Review for the Sociology of Sport* 51/1: 27–43. <https://doi.org/10.1177/1012690213506585>
- Cohen, Robin, ur. 1995. *The Cambridge Survey of World Migration*. Cambridge University Press.
- Crawley, Heaven & Dimitris Skleparis. 2017. "Refugees, migrants, neither, both: categorical fetishism and the politics of bounding in Europe's 'migration crisis'". *Journal of Ethnic and Migration Studies* 44/1: 48–64. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2017.1348224>
- Crețan, Remus & David Turnock. 2008. "Romania's Roma Population: From Marginality to Social Integration". *Scottish Geographical Journal* 124/4: 274–299. <https://doi.org/10.1080/14702540802596608>
- Curcic, Svjetlana, Maja Miskovic, Shayna Plaut, Ciprian Ceobanu. 2015. "Inclusion, Integration or Perpetual Exclusion? A Critical Examination of the Decade of Roma Inclusion, 2005-2015". *European Educational Research Journal* 13/3: 257–267. <https://doi.org/10.2304/eej.2014.13.3.257>
- Čačić-Kumpes, Jadranka, Snježana Gregurović & Josip Kumpes. 2012. "Migracija, integracija i stavovi prema imigrantima u Hrvatskoj". *Revija za sociologiju* 42/3: 305–336. <https://doi.org/10.5613/rzs.42.3.3>

- Čapo, Jasna. 2019. *Dva doma. Hrvatska radna migracija kao transnacionalni fenomen*. Zagreb: Durieux.
- Čapo Žmegač, Jasna. 2007. *Strangers Either Way: The Lives of Croatian Refugees in Their New Home*. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Čapo Žmegač, Jasna. 2002. *Srijemski Hrvati. Etnološka studija migracije, identifikacije i interakcije*. Zagreb: Durieux.
- Čapo Žmegač, Jasna. 1998. Seoska društvenost. U *Etnografija: svagdan i blagdan hrvatskoga puka*. J. Čapo Žmegač, A. Muraj, Z. Vitez, J. Grbić i V. Belaj, ur. Zagreb: Matica hrvatska, 251–275.
- Čapo, Jasna & Valentina Gulin Zrnić, ur. 2011. *Mjesto, nemjesto. Interdisciplinarno promišljanje prostora i kulture*. Zagreb: Biblioteka Nova etnografija.
- Decimo, Francesca & Alessandra Gribaldo. 2017. *Boundaries within: Nation, Kinship and Identity among Migrants and Minorities*. Cham: IMISCOE Research Series, Springer Open. <https://www.springer.com/gp/book/978331953329>
- De Martini Ugolotti, Nicola & Jayne Caudwell, ur. 2021. *Leisure and Forced Migration: Lives Lived in Asylum Systems*. London: Routledge.
- Dežulović, Boris. 2022. *Bili libar*. Zagreb: Telegram.
- Dietschy, Paul. 2006. "Football Players' Migrations: a Political Stake. Historical Social Research". *Historische Sozialforschung* 31/1: 31–41. <https://doi.org/10.12759/hsr.31.2006.1.31-41>.
- Di Giovanni, Elisabetta. 2017. "Religione nei 'borderscapes'. Diritti umani e dis-integrazione religiosa delle comunità rom in Italia". *Religioni e società* 32/87: 109–114.
- Dinč, Melinda & Daniel Luchę. 2018. "Work Integration of the Roma: Between Family and Labor Market". *Sustainability* 10/5: 1–12. <https://doi.org/10.3390/su10051495>
- Drpić, Luka. 2021. *Žene i navijačka scena: primjer Torcide*. Magistarski rad. Kineziološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Dubal, Sam. 2010. "The neoliberalization of football: Rethinking neoliberalism through the commercialization of the beautiful game." *International Review for the Sociology of Sport* 45: 125–146. <https://doi.org/10.1177/1012690210362426>
- Đukić, Branimir & David Kukovec. 2015. "Romsko pitanje u kontekstu Europske unije: pomaže li Europa integraciju Roma u Republici Hrvatskoj?". *Politička misao* 52/2: 131–155. <https://hrcak.srce.hr/148041>
- Džankić, Jelena. 2019. *The Global Market for Investor Citizenship*. Palgrave Macmillan.
- Eguizábal, Gema & Gregorio Méndez, ur. 1988. *Real Federacion Española de Fútbol. 1913-1988*. Madrid: Real Federación Española de Fútbol.
- Eisenberg, Christiane 1994. "Fußball in Deutschland 1890-1914: Ein Gesellschaftspiel für bürgerliche Mittelschichten". *Geschichte und Gesellschaft* 2: 181–210.
- Ekholm, David 2018. „Governing by means of sport for social change and social inclusion: demarcating the domains of problematization and intervention“. *Sport in Society* 21/11: 1777–1794. <https://doi.org/10.1080/17430437.2017.1417986>

- Elliott, Richard & John Harris, ur. 2015. *Football and Migration: Perspectives, Places, Players*. London, New York: Routledge.
- Entzinger, Han, Rinus Penninx, Peter Scholten & Stijn Verbeek. 2015. *Integrating Immigrants in Europe. Research-Policy Dialogues*. Cham: IMISCOE Research Series, Springer Open. file:///D:/Users/korisnik/Downloads/978-3-319-16256-0.pdf
- Eriksen, Thomas Hylland 2001. "Ethnic Identity, National Identity, and Intergroup Conflict: The Significance of Personal Experiences". U *Social Identity, Intergroup Conflict, and Conflict Reduction*. R. D. Ashmore, L. Jussim i D. Wilder, ur. Oxford University Press, 42–68. <https://static1.squarespace.com/static/5c03b76b96e76fd25bee32fe/t/5c12bfd321c67cc8283ab7c5/1544732636326/Identity.pdf>
- Esser, Hartmut. 2000. *Soziologie. Spezielle Grundlagen. Band 2: Die Konstruktion der Gesellschaft*. Frankfurt, New York: Campus.
- Eterović, Srećko. 1989. *Ratnim stazama Hajduka*. NK Hajduk Split: Vojna štamparija.
- Eterović, Srećko, Reić Zdravko & Nikica Vukašin. 1981. *Hajduk Split 1911-1981*. NK Hajduk Split: Slobodna Dalmacija.
- Faist, Thomas. 2010. "Transnationalisation: its conceptual and empirical relevance". U *Migration in a Globalised World. New Research Issues and Prospects*. C. Audebert i M. Kamel Dorai , ur. Amsterdam University Press: IMISCOE Research, 79–106. <https://www.imiscoe.org/docman-books/268-audebert-and-dorai-2010/file>
- Fassmann, Heinz, Rainer Münz & Wolfgang Seifert. 1999. "Tržišta rada za imigrante: usporedba integracije na tržištima rada imigranata iz Turske i bivše Jugoslavije u Njemačkoj i Austriji". *Migracijske i etničke teme* 15/3: 347–375. <https://hrcak.srce.hr/en/109434>
- Favell, Adrian. 2010 [2003]. "Integration and nations: the nation-state and research on immigrants in Western Europe". U *Selected Studies in International Migration and Immigrant Incorporation*. M. Martiniello i J. Rath, ur. Amsterdam: Amsterdam University Press, 371–405.
- Feischmidt, Margit, Ludger Pries & Celine Cantat, ur. 2019. *Refugee Protection and Civil Society in Europe*. New York: Springer International Publishing.
- Fekete, Liz. 2014. "Europe against the Roma". *Race & Class* 55/3: 60–70. <https://doi.org/10.1177/0306396813509196>
- Fiddian-Qasimiyeh, Elena, Gil Loescher, Katy Long & Nando Sigona, ur. 2014. *The Oxford Handbook of Refugee and Forced Migration Studies*. Oxford: Oxford University Press. http://www.mcrg.ac.in/RLS_Migration/Reading_List/Module_F/5.%20Oxford%20handbook.pdf
- Fischer, Edward F. 2014. *Good Life: Aspiration, Dignity and Anthropology of Well Being*. Stanford: Stanford University Press.
- Forgas, Joseph P. & Roy F. Baumeister, ur. 2018. *The Social Psychology of Living Well*. New York: Routledge.
- Fraser, Angus. 1992. *The Gypsies*. Oxford: Blackwell Publishers.

- Gabor Fleck & Cosima Rughinis, ur. 2008. *Come Closer. Inclusion and Exclusion of Roma in Present Day Romanian Society*. Bucharest: Human Dynamics National Agency for Roma.
- Galić Branka, Ivanka Buzov & Gorana Bandalović. 2009. "Ženske uloge u obitelji u hrvatskom društvu – retradicionalizacija i/ili modernizacija". U *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*. A. Milić i S. Tomanović, ur. Beograd: Institut za društvena istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, 187–200.
- Gardner, Katy. 2015. "The path to happiness? Prosperity, suffering, and transnational migration in Britain and Sylhet". *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 5/3: 197–214. <https://doi.org/10.14318/hau5.3.011>.
- Gay y Blasco, Paloma. 2002. "Gypsy/Roma diasporas: A comparative perspective". *Social Anthropology* 10/2: 173–188. <https://doi.org/10.1017/S0964028202000125>
- Geertz, Clifford. 1973. *The Interpretation of Cultures: selected essays*. New York: Basic Books.
- Gizdić, Jurica. 2010. *U Hajduk su došli i u povijest ušli*. Split: HNK Hajduk.
- Gizdić, Jurica. 2008. *Hajdukovi treneri*. Split: HNK Hajduk.
- Glaudić, Josip. 2019. "Football activism as political contention: Contextual determinants of membership in the association of supporters of Hajduk Split". *International Review for the Sociology of Sport* 55/8: 1094–1115. <https://doi.org/10.1177/1012690219889565>
- Glick-Schiller, Nina, Linda Basch & Cristina Blanc-Szanton, ur. 1992. *Towards a Transnational Perspective on Migration: Race, Class, Ethnicity and Nationalism Reconsidered*. New York: New York Academy of Sciences.
- Gold, Steven J. & Stephanie J. Nawyn. 2019. *International Handbook of Migration Studies*. New York, London: Routledge.
- Gomboc Mrzлак, Sergeja. 2009. "Romi v procesu integracije pri nas in v Evropi". *Sodobna Pedagogika* 60/5: 26–42.
- Goodman, Sara Wallace. 2010. "Integration Requirements for Integration's Sake? Identifying, Categorising and Comparing Civic Integration Policies". *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36/5: 753–772. <https://doi.org/10.1080/13691831003764300>
- Graljuk, Boris. 2010. *Grkokatolička župa Bezgrešnog začeca svete Ane Lipovljani – 100 godina ukrajinske grkokatoličke župe Lipovljani 1909. - 2009*. Vukovar, Lipovljani: Ukrajinska zajednica Republike Hrvatske, Kulturno-prosvjetno društvo Ukrajinaca "Karpati", Grkokatolička župa sv. Ane.
- Grbić Jakobović, Jadranka. 2014. *Multipliciranje zavičaja i domovina. Hrvatska dijaspora: kronologija, destinacije i identitet*. Zagreb: FF Press. <https://doi.org/10.17234/9789531754552>
- Gregurović, Margareta. 2023. "Stavovi prema tražiteljima azila i izbjeglicama u Hrvatskoj: pregled istraživanja u razdoblju 2005.- 2020". U *Neminovnost ili izbor? Povijesni i suvremeni aspekti migracija u Hrvatskoj*. S. Gregurović i S. Klempić Bogadi, ur. Zagreb: Jesenski i Turk; Institut za migracije i narodnosti, 127–148.

- Gregurović, Margareta, Simona Kuti, Sanja Klempić Bogadi, Sonja Podgorelec, Snježana Gregurović. 2021. *Ekspertni izvještaj dionice istraživanja "Strani radnici u RH" nakon eksplorativne faze projekta "Hrvatska – nova imigracijska zemlja?"*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Gregurović, Margareta, Simona Kuti i Drago Župarić-Iljić. 2016. "Attitudes towards Immigrant Workers and Asylum Seekers in Eastern Croatia: Dimensions, Determinants and Differences". *Migracijske i etničke teme* 32/1: 91–122. <https://doi.org/10.11567/met.32.1.4>
- Gregurović, Snježana. 2023. "Međunarodne migracije u Hrvatskoj od 2000. do 2020.: Trendovi, politike i upravljanje". U *Neminovnost ili izbor? Povijesni i suvremeni aspekti migracija u Hrvatskoj*. S. Gregurović i S. Klempić Bogadi, ur. Zagreb: Jesenski i Turk; Institut za migracije i narodnosti, 99–126.
- Gregurović, Snježana & Sanja Klempić Bogadi, ur. 2023. *Neminovnost ili izbor? Povijesni i suvremeni aspekti migracija u Hrvatskoj*. Zagreb: Jesenski i Turk; Institut za migracije i narodnosti.
- Gregurović, Snježana, Margareta Gregurović, Sanja Klempić Bogadi, Sonja Podgorelec & Simona Kuti. 2024. "Radne migracije na rubu Europe: dolazak stranih radnika u Hrvatsku". U *Migracije na rubu Europe: trendovi, politike i izazovi*. S. Klempić Bogadi, S. Gregurović i D. Mlinarić, ur. Zagreb: Institut za istraživanje migracija, 191–205. <https://doi.org/10.11567/9789536028788-13>
- Gregurović, Snježana & Drago Župarić-Iljić. 2018. "Comparing the incomparable? Migrant integration policies and perplexities of comparison". *International Migration* 56/3: 105–122. <https://doi.org/10.1111/imig.12435>
- Grgić, Stipica. 2018. "Kratka povijest ženskoga nogometa u Hrvatskoj/Jugoslaviji u međuratnom razdoblju". *Časopis za suvremenu povijest* 50/3: 557–580. <https://doi.org/10.22586/csp.v50i3.115>
- Grønseth, Anne Sigfrid. 2013. *Being Human, Being Migrant: Senses of Self and Well-Being*. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Hameršak, Marijana & Iva Pleše. 2020. "Passing by in/Visibly: The Lone Child in the Croatian Section of the Balkan Refugee Corridor". *Journal of Borderlands Studies* 36/2: 219–237. <https://doi.org/10.1080/08865655.2020.1735481>
- Hameršak, Marijana & Iva Pleše. 2018. "In the Shadow of the Transit Spectacle". U *Contemporary Migration Trends and Flows on the Territory of Southeast Europe*. M. Rajković Iveta, P. Kelemen i D. Župarić-Iljić, ur. Zagreb: FF Press, 145–159. <https://doi.org/10.17234/9789531756525.8>
- Hassan, David & Rachael Telford. 2013. "Sport and community integration in Northern Ireland". *Sport in Society* 17/1: 89–101. <https://doi.org/10.1080/17430437.2013.828901>
- Heckmann, Friedrich & Dominique Schapper. 2003. *The Integration of Immigrants in European Societies. National Differences and Trends of Convergence*. Stuttgart: Lucius & Lucius.

- Hellgren, Zenia & Ricard Zapata-Barrero. 2022. "Discrimination meets interculturalism in theory, policy and practice". *International Migration*. Special issue, 1–13. <https://doi-org.ezproxy.nsk.hr/10.1111/imig.13048>
- Heršak, Emil. 1998. *Leksikon migracijskog i etničkog nazivlja*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Školska knjiga.
- Hodges, Andrew. 2018. *Fan Activism, Protest and Politics. Ultras in Post-Socialist Croatia*. London, New York: Routledge.
- Hollifield, James & Neil Foley, ur. 2022. *Understanding Global Migration*. Stanford University Press.
- Holjevac, Većeslav. 1968. *Hrvati izvan domovine*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Horvai, Anna. 2010. "Recognising the Roma and their Rights: An Analysis of Exclusion and Integration in the Education System". *Research in Comparative and International Education* 5/4: 394–407. <https://doi.org/10.2304/rcie.2010.5.4.394>
- Hristova, Svetlana D. & Valentina Milenkova. 2021. "Self-Perceptions of the Risk of Discrimination and Social Exclusion: Assessing the Six-year Aftermath of the National Strategy for Roma Integration in Bulgaria". *Journal of Contemporary European Studies* 29/1: 45–59. <https://doi.org/10.1080/14782804.2020.1767545>
- Hrvatić, Neven. 2005. "Obrazovanje Roma u Hrvatskoj: pretpostavka za bolju kvalitetu života?". Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 177–200/409–434. https://www.pilar.hr/wp-content/images/stories/dokumenti/zbornici/30_hr/z_30_177.pdf
- Iusmen, Ingi. 2018. "Non multa, sed multum: EU Roma policy and the challenges of Roma inclusion". *Journal of European Integration* 40/4: 427–441. <https://doi.org/10.1080/07036337.2018.1462803>
- Iveta, Vladimir. 2023. "Utakmica nogometnih reprezentacija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca i Čehoslovačke 1924. godine u svjetlu pisanja novina Novo doba". *Historijski zbornik* 76/1: 99–122. <https://doi.org/10.59412/hz.76.1.3>
- Iveta, Vladimir. 2022. *Lopta je okrugla jer je takav propis. Povijest nogometne organizacije*. Zagreb: Srednja Europa.
- Iveta, Vladimir & Marijeta Rajković Iveta. 2024. "Migrations, Citizenships, and the Right and Choice to Play for a National Football Team with a Focus on the Croatian National Team". *Dve domovini* 59: 155–177. <https://doi.org/10.3986/2024.1.09>
- Jerić, Marijana. 2019. "Suvremeno iseljavanje Hrvata: kakva je budućnost Republike Hrvatske?". *Oeconomica Jadertina* 9/2: 21–31.
- Jurić, Tado. 2018. *Iseljavanje Hrvata u Njemačku - Gubimo li Hrvatsku?* Zagreb: Školska knjiga.
- Jurković, Rahela. 2021. *Integracija azilanata u Hrvatsko društvo. Kulturnoantropološka studija*. Zagreb: Asesor.
- Jurković, Rahela. 2021a. *Sport i migranti u Hrvatskoj: kulturnoantropološka studija integracije izbjeglica*. Zagreb: FF Press. <https://doi.org/10.17234/9789533790886>
- Jurković, Rahela. 2018. *Integracija osoba pod međunarodnom zaštitom u hrvatsko društvo*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

- Jurković, Rahela. 2018a. "Migranti i sport: nogomet kao prostor integracije izbjeglica u Hrvatskoj". *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 66/3: 477–492. <https://doi.org/10.2298/GEI1803477J>.
- Jurković, Rahela & Marijeta Rajković Iveta. 2018. "Interaction as a Key Connective Tissue of Refugee Integration in Croatian Society". U *Contemporary Migration Trends and Flows on the Territory of Southeast Europe*. M. Rajković Iveta, P. Kelemen i D. Župarić-Ilić ur. Zagreb: FF Press, 233–252. <https://doi.org/10.17234/9789531756525.13>
- Jurković, Rahela & Marijeta Rajković Iveta. 2016. "‘Okus doma’: integracija azilanata protkana transnacionalnim procesima i promicanjem kulinarskih tradicija/ ‘Taste of Home’: Integration of Asylees Intertwined with Transnational Processes and the Promotion of Culinary Traditions". *Studia ethnologica Croatica* 28: 147–178. <https://doi.org/10.17234/SEC.28.7>
- Jurković, Rahela & Ramón Spaaij. 2022. "The ‘integrative potential’ and sociopolitical constraints of football in Southeast Europe: a critical exploration of lived experiences of people seeking asylum". *Sport in Society* 25/3: 636–653. <https://doi.org/10.1080/17430437.2022.2017824>.
- Kasperek, Bernd & Marc Speer. 2015. *Of Hope. Hungary and the Long Summer of Migration*. bordermonitoring.eu.
- Kataria, Mridul & Nicola De Martini Ugolotti. 2022. "Running for inclusion: responsibility, (un)deservingness and the spectacle of integration in a sport-for-refugees intervention in Geneva, Switzerland". *Sport and Society* 25/3: 602–618. <https://doi.org/10.1080/17430437.2022.2017820>
- Katunarić, Vjeran. 2023. *Sporna zajednica. Novije teorije o naciji i nacionalizmu*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- King, Russell. 2000. "Generalizations from the History of Return Migration". U *Return Migration: Journey of Hope or Despair?*. B. Ghosh ur. Geneva: International Organization for Migration, 7–55.
- King, Russell, Richard Black, Michael Collyer, Anthony J. Fielding & Ronald Skeldon. 2010. *People on the Move: An Atlas of Human Migration*. Berkeley: University of California Press.
- Klasnić, Ksenija. 2017. *Utjecaj rodne podjele obiteljskih obveza i kućanskih poslova na profesionalni život zaposlenih žena*. Zagreb: Pravobranitelj/ca za ravnopravnost spolova Republike Hrvatske. Dostupno na: https://rec.prs.hr/wp-content/uploads/2018/01/Brosura_prijelom_finalno_web.pdf
- Klasnić, Ksenija, Suzana Kunac, Petra Rodik. 2020. *Uključivanje Roma u hrvatsko društvo. Žene, mladi i djeca*. Zagreb: Ured za ljudska prava i prava nacionalnih manjina Vlade Republike Hrvatske. Dostupno na: <https://dabar.srce.hr/islandora/object/ffzg%3A5471>
- Klempić-Bogadi, Sanja. 2023. "Uloga migracija u oblikovanju suvremene demografske slike Hrvatske". U *Neminovnost ili izbor? Povijesni i suvremeni aspekti migracija u Hrvatskoj*. S. Gregurović i S. Klempić Bogadi, ur. Zagreb: Jesenski i Turk; Institut za migracije i narodnosti, 69–98.

- Komar, Tibor. 2015. "Identitet i/kroz sport: antropološki pristup istraživanju dijaspore". *Studia ethnologica Croatica* 27: 393–414. <https://doi.org/10.17234/SEC.27.10>
- Koska, Viktor. 2012. "Framing the Citizenship Regime within the Complex Triadic Nexuses: The Case Study of Croatia". *Citizenship Studies* 16/3-4: 397– 411. <https://doi.org/10.1080/13621025.2012.683253>
- Kramer, Fredi & Mladen Klemenčić. 2004. *Nogometni leksikon*. Mrežno izdanje. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <https://www.lzmk.hr/izdanja/leksikoni/nogometni-leksikon>.
- Krauss [Krauß], Joachim. 2007. "Integration mit Widerständen Die Roma in Rumänien". *Osteuropa* 57/11: 241-251.
- Krizanic, Matej. 2012. "Integracija Romov v slovensko družbo". *Bogoslovni vestnik* 72/3: 445–458. <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-TQUTT8W0>
- Kumpes, Josip. 2023. "Religioznost, politička orijentacija i stavovi prema migrantima i imigraciji u Hrvatskoj". U *Neminovnost ili izbor? Povijesni i suvremeni aspekti migracija u Hrvatskoj*. S. Gregurović i S. Klempić Bogadi, ur. Zagreb: Jesenski i Turk; Institut za migracije i narodnosti, 171-198.
- Kumpes, Josip. 2018. "Religioznost i stavovi prema imigrantima u Hrvatskoj". *Etničke i migracijske teme* 34/3: 275–320. <https://doi.org/10.11567/met.34.3.3>
- Kuper, Simon. 2010. *Nogometom protiv neprijatelja*. Zagreb: Celeber.
- Kuti, Simona & Saša Božić. 2016. *Transnacionalni socijalni prostori: migrantske veze preko granica Hrvatske*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk: Hrvatsko sociološko društvo.
- Lalić, Dražen. 2015. "Nogometni navijači kao ekstremni desničari u Hrvatskoj od 2012. do 2014". U *Demokratski potencijali mladih u Hrvatskoj*. V. Ilišin, A. Gvozdanović i D. Potočnik, ur. Zagreb: Institut za društvena istraživanja; Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, 145–168
- Lalić, Dražen. 1993. *Torcida: pogled iznutra*. Zagreb: AGM.
- Lalić, Dražen. 1990. "Nasilništvo nogometnih navijača. Geneza fenomena u Jugoslaviji". *Kultura* 88-90: 11-132.
- Lalić, Dražen; Pilić, Damir. 2011. *Torcida: Pogled iznutra*. Zagreb: Profil.
- Lanfranchi, Pierre & Matthew Taylor. 2015. "Mobility, migration and history: football and early transnational networks". U *Football and Migration: Perspectives, Places, Players*. R. Elliott i J. Harris, ur. London, New York: Routledge, 3–20.
- Lanfranchi, Pierre & Matthew Taylor. 2001. *Moving with the Ball. The Migration of Professional Footballers*. Oxford, New York: Berg.
- Lanfranchi, Pierre, Christiane Eisenberg, Tony Mason & Alfred Wahl. 2004. *100 Years of Football*. Pelican Publishing, Bandar Sunway, 89–93.
- Languilaire, Jean-Charles. 2009. *Experiencing Work/non-work: Theorising Individuals' Process of Integrating and Segmenting Work, Family, Social and Private*. Jönköping: International Business School.

- La Placa, Vincent, Allan McNaught & Anneyce Knight. 2013. "Discourse on wellbeing in research and practice". *International Journal of Wellbeing* 3/1: 116–125. <https://doi.org/10.5502/ijw.v3i1.7>.
- Leeson T. Peter, Daniel J. Smith & Nicholas A. Snow 2012. "Hooligans". *Revue d'économie politique* 122/2: 213–231. <file:///D:/Users/korisnik/Downloads/hooligans.pdf>
- Leinert Novosel, Smiljana. 1999. *Žena na pragu 21. stoljeća – između majčinstva i profesije*. Zagreb: Ženska grupa TOD - EDAC.
- Liégeois Jean-Pierre. 2007. *Romi u Europi*. Zagreb: Ibis grafika.
- Lockwood, David. 1963. "Social Integration and System Integration". U *Social Change: Explorations, Diagnoses and Conjectures*. G. Zollschan i W. Hirsch, ur. New York, London, Sidney, Toronto: John Wiley & sons.
- Lucasen, Leo & Jan Lucasen. 2019. "European migration history". U *International Handbook of Migration Studies*. S. J. Gold & S. J. Nawyn, ur. New York, London: Routledge, 32–44.
- Ludwig, Mark & Thomas Schierl. 2013. "Sport, media and migration: Use of sports media by Turkish migrants and its potential for integration". *Sport in Society* 16/1: 94–105. <https://doi.org/10.1080/17430437.2012.690406>
- Maeso, Silvia. 2015. "'Civilising' the Roma? The depoliticisation of (anti-)racism within the politics of integration". *Identities* 22/1: 53–70. <https://doi.org/10.1080/1070289X.2014.931234>
- McGregor, J. Allister. 2018. "Reconciling Universal Frameworks and Local Realities in Understanding and Measuring Wellbeing". U *The Politics of Wellbeing: Theory, Policy and Practice*. I. Bache i K. Scott, ur. London: Palgrave, 197–224.
- Magazzini, Tina & Stefano Piemontese, ur. 2019. *Constructing Roma Migrants. European Narratives and Local Governance*. Cham: IMISCOE Research Series, Springer Open. <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-030-11373-5>
- Maksimović, Jelena & Jelena Osmanović. 2017. "The methodology of the analysis of case study through the integration of the roma minority into the social system". *International Journal of Cognitive Research in Science, Engineering and Education* 5/1: 97–106. <file:///D:/Users/korisnik/Downloads/Dialnet-TheMethodologyOfTheAnalysisOfCaseStudyThroughTheIn-6070003.pdf>
- Marcus, George E. 1995. "Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography". *Annual Review of Anthropology* 24: 95–117.
- Marcus, George E. & Michael J. Fischer. 1999. *Anthropology as Cultural Critique: an experimental moment in the human sciences*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Mason, Tony. 1980. *Association Football and English Society 1863-1915*. Brighton: The Harvester Press.
- Matache, Margareta. 2017. "Biased Elites, Unfit Policies: Reflections on the Lacunae of Roma Integration Strategies". *European Review* 25/4: 588–607. <https://doi.org/10.1017/S1062798717000254>

- Matras, Yaron & Daniele Viktor Leggio, ur. 2017. *Open Borders, Unlocked Cultures. Romanian Roma Migrants in Western Europe*. London, New York: Routledge.
- McAuliffe, Marie & Anna Triandafyllidou, ur. 2021. *World Migration Report 2022*. Geneva: International Organization for Migration (IOM). file:///D:/Users/korinik/Downloads/wmr_2022_book_eng.pdf
- McGregor, J. Allister. 2018. "Reconciling universal frameworks and local realities in understanding and measuring wellbeing". U *The Politics of Wellbeing: Theory, Policy and Practice*. I. Bache & K. Scott, ur. London: Palgrave, 197–224.
- Medić, Ines. 2017. "Neka pitanja državljanstva u sportu kao fenomen međunarodnog sportskog prava". *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 54/2: 415–435. <https://doi.org/10.31141/zrpf.2017.54.124.415>
- Međimurec, Petra, Dario Mustač i Ivan Čipin. 2024. "Stavovi o imigrantima i imigraciji u Hrvatskoj". U *Migracije na rubu Europe: trendovi, politike i izazovi*. S. Klempić Bogadi, S. Gregurović i D. Mlinarić, ur. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 175–190.
- Milan Mesić. 2002. *Međunarodne migracije: tokovi i teorije*. Zagreb: Societas: biblioteka Zavoda za sociologiju.
- Mesić, Milan. 1998. "Da li multikulturalizam tali američki 'kotao za taljenje'?" *Revija za sociologiju* 29/3-4: 209–222. <https://hrcak.srce.hr/en/154424>
- Messing, Vera. 2008. "Good Practices Addressing School Integration of Roma/Gypsy Children in Hungary". *Intercultural Education* 19/5: 461–473. <https://doi.org/10.1080/14675980802531721>
- Milovanović, Nikola. 1985. *Draža Mihailović*. Zagreb: Centar za informacije i publicitet.
- Mills, Richard. 2009. "It All Ended in an Unsporting Way': Serbian Football and the Disintegration of Yugoslavia, 1989–2006". *The International Journal of the History of Sport* 26/9: 1187–1217. <https://doi.org/10.1080/09523360902941829>
- Mizsei, Kalman. 2017. "Reconstructing Roma Integration in Central and Eastern Europe: Addressing the Failures of the Last Quarter Century". U *Realizing Roma Rights*. J. Bhabha, A. Mirga i M. Matache, ur. Book Series Pennsylvania Studies in Human Rights, 127–141.
- Modronja, Stjepan & Drago Rajković. 1982. *1932.-1982. 50 godina nogometa u Budaševu*. Sisak: NK "BSK" Budaševo.
- Mügge, Lisa. 2016. "Transnationalism as a Research Paradigm and Its Relevance for Integration". U *Integration Processes and Policies in Europe: Contexts, Levels and Actors*. B. Garcés-Masareñas i R. Penninx, ur. Cham: IMISCOE Research Series, Springer Open, 109–126.
- Nadalin, Marko. 2000. *Veliki Vladimir*. Zagreb: Europtics, Zagreb.
- Nieswand, Boris. 2008. "Wege aus dem Dilemma zwischen Transnationalismus- und Integrationsansatz. Simultane Inklusion von migranten-initiierten charismatischen Gemeiden in Berlin". U *Religion in the Context of African Migration*. A. Adogame i C. Weißköppel, ur. Bayreuth: Bayreuth African Studies, 234–266.

- Nunn, Caitlin, Ramón Spaaij & Carla Luguetti. 2021. "Beyond Integration: Football as a Mobile, Transnational Sphere of Belonging for Refugee-Background Young People". *Leisure Studies* 41/1: 42–55. <https://doi.org/10.1080/02614367.2021.1962393>
- Nuredinović, Andrej Ivan. 2020. "“Navijačka igra”: Percepcije navijača o nasilnim praksama navijačke subkulture". U *Sport, diskriminacija i nasilje. Tri studije slučaja na primjeru navijačke skupine Bad Blu Boys*. G. P. Šantek, I. Zečević i I. A. Nuredinović. Zagreb: FF Press, 111–203.
- Nuredinović, Andrej Ivan. 2019. "Simboličko označavanje teritorija navijačkih skupina u Splitu i Zagrebu". *Studia ethnologica Croatica* 31/1: 187–216. <https://doi.org/10.17234/SEC.31.7>
- O Higgins, Niall. 2012. *Roma and non-Roma in the Labour Market in Central and South Eastern Europe*. Roma Inclusion Working Papers, UNDP Europe and the CIS, Bratislava Regional Centre. <https://doi.org/10.13140/RG.2.1.1820.6488>
- Oonk, Gijsbert & Gijs Van Campenhaut. 2015. *Eligible to play, but not to belong to the nation? A short history of FIFA's player eligibility regulations and the sensitive issues of national identity*. *Football Legal*. <https://www.football-legal.com/content/eligible-to-play-but-not-to-belong-to-the-nation-a-short-history-of-fifas-player-eligibility-regulations-and-the-sensitive-issues-of-national-identity> (pristup 11. 10. 2021.).
- Ó Riain, Seán. 2009. "Extending the Ethnographic Case Study". U *The SAGE Handbook of Case-Based Methods*. D. Byrne i C. Ragin, ur. London: Sage, 289–306.
- Pastore, Ferruccio & Irene Ponzio. 2016. *Inter-group Relations and Migrant Integration in European Cities Changing Neighbourhoods*. Cham: IMISCOE Research Series, Springer Open. <https://www.imiscoe.org/publications/library/2-imiscoe-research-series/88-inter-group-relations-and-migrant-integration-in-european-cities>
- Paščenko, Jevgenij, ur. 2020. *Ukrajinska grkokatolička Crkva: na počecima europske kršćanske unije*. Zagreb: Udruga Hrvatsko-ukrajinska suradnja.
- Patton, Michael Quinn. 2002. *Qualitative Evaluation and Research Methods*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications.
- Penninx, Rinus. 2007. "Integration Processes of Migrants: Research Findings and Policy Challenges". *Migracijske i etničke teme* 23/1–2: 7–32. <https://hrcak.srce.hr/14467>
- Penninx, Rinus. 2005. "Integration of Migrants. Economic, Social, Cultural and Political Dimensions". U *The new demographic regime. Population challenges and policy responses*. M. Macura, A. MacDonald i H. Werner, ur. New York, Geneva: United Nations, 137–152.
- Penninx, Rinus & Blanca Garcés-Mascreñas. 2016. "The Concept of Integration as an Analytical Tool and as a Policy Concept". U *Integration Processes and Policies in Europe: Contexts, Levels and Actors*. B. Garcés-Mascreñas & R. Penninx ur. Cham: IMISCOE Research Series, Springer Open, 11–30.
- Penninx Rinus, Maria Berger & Karen Krall, ur. 2006. *The Dynamics of International Migration and Settlement in Europe*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

- Perasović, Benjamin. 2015. "Subkultura, pokret ili (neo)pleme? O teorijskim implikacijama novog istraživanja nogometnih navijača". U *Demokratski potencijali mladih u Hrvatskoj*. V. Ilišin, A. Gvozdanić, ur. Zagreb: Institut za društvena istraživanja, 169–205.
- Perasović, Benjamin. 2001. *Urbana plemena: Sociologija subkultura mladih u Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Perasović, Benjamin, Marko Mustapić, Dino Vukušić & Andrej Ivan Nuredinović. 2021. "Covid-19 and the mobilization of soccer fans: From hooligans to community heroes and back?" U *Sport and Pandemic: Perspectives on COVID-19's impact on the sport industry*. P. M. Pedersen, B. J. Ruihley i B. Li, ur. New York: Routledge, 207–216. <https://doi.org/0.4324/9781003105916-27>
- Perasović, Benjamin & Marko Mustapić. 2018. "Carnival supporters, hooligans, and the 'Against Modern Football' movement: life within the ultras subculture in the Croatian context". *Sport in society* 20/7: 121–136. <https://doi.org/10.1080/17430437.2017.1300395>
- Perasović, Benjamin & Marko Mustapić. 2017. "Torcida and Bad Blue Boys: From Hatred to Cooperation and Back". U *Football Fans, Rivalry and Cooperation*. C. Brandt, F. Hertel i S. Huddelston, ur. London, New York: Routledge, 108–124.
- Perasović, Benjamin & Marko Mustapić. 2013. "Football supporters in the context of Croatian sociology: research perspectives 20 years after". *Kinesiology* 45/2: 262–275. <https://hrcak.srce.hr/en/112794>
- Perasović, Benjamin & Sunčica Bartoluci. 2007. "Sociologija sporta u hrvatskom kontekstu". *Sociologija i prostor* 45/1(175): 105–119. <https://hrcak.srce.hr/en/file/27311>
- Pereira, Luís Miguel. 2010. *Biblia de la Selección Española de fútbol*. Prime Books.
- Pereira, Luís Miguel. 2011. *Biblia de la Selección Española*. Prime Books.
- Perić, Tatjana 2012. *The Housing Situation of Roma Communities: Regional Roma Survey 2011. Roma Inclusion Working Papers*. Bratislava: United Nations Development Programme.
- Petre, Gabriela. 2021. "Access to justice – Trust and perceptions of the Roma minority". *Journal of Community Positive Practices* 21/2: 31–45. <https://doi.org/10.35782/JCPP.2021.2.03>
- Pezo, Vladimir, ur. 2007. "Državljanstvo". U *Pravni leksikon*. V. Pezo, ur. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 267.
- Pfister, Gertrud. 2018. "Women, Football and EuropeaIntegration: Aims, Questions, Methodological and Theoretical Approaches". U *Female Football Players and Fans. Intruding into a Man's World*. G. Pfister i S. Pope, ur. Palgrave: Macmillan, 37–54.
- Pierre, Jemima. 2020. "Slavery, Anthropological Knowledge, and the Racialization of Africans". *Current Anthropology* 61/S22: 220-231. <https://doi.org/10.1086/709844>
- Pigliucci, Massimo, Skye C. Cleary & Daniel A. Kaufman, ur. 2020. *How to Live a Good Life: A Guide to Choosing Your Personal Philosophy*. New York: Vintage.

- Pilić, Damir. 2002. *Agresivnost ekstremnih nogometnih navijača*. Magistarski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Pitti, Ilaria. 2018. "Being Women in a Male Preserve: An Ethnography of Female Football Ultras". *Journal of Gender Studies* 28/3: 318–329. <https://doi.org/10.1080/109589236.2018.1443803>
- Poli, Raffaele. 2007. "The Denationalization of Sport: De-ethnicization of the Nation and Identity Deterritorialization". *Sport in Society* 10/4: 646–661. <https://doi.org/10.1080/17430430701388798>
- Pope, Stacey & John Williams. 2018. "A Socio-Historical Account of Female Experiences of Football's Golden Age in England". U *Female Football Players and Fans. Intruding into a Man's World*. G. Pfister i S. Pope, ur. Palgrave: Macmillan, 157–184.
- Potočnik, Dunja, Darja Maslić Seršić & Nenad Karajić. 2020. *Uključivanje Roma u hrvatsko društvo: obrazovanje i zapošljavanje*. Zagreb: Ured za ljudska prava i prava nacionalnih manjina Vlade Republike Hrvatske. Dostupno na: https://pravamanjina.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/Ukljucivanje%20Roma%20u%20hrvatsko%20drustvo_obrazovanje%20i%20zaposljavanje.pdf
- Povrzanović Frykman, Maja & Katarina Mozetič. 2020. "The importance of friends: social life challenges for foreign physicians in Southern Sweden". *Community, Work & Family* 23: 385–400. <https://doi.org/10.1080/13668803.2019.1599323>.
- Quiroga, Alejandro. 2013. *Football and National Identities in Spain. The Strange Death of Don Quixote*. New York: Palgrave Macmillan.
- Raibley, Jason R. 2018. "Virtue, Well-being and the Good life". *Journal of Moral Philosophy* 15/6: 767–780. <https://doi.org/10.1163/17455243-01506004>
- Rajković Iveta, Marijeta. 2024. "Football as a medium for (transnational) integration of the Romani people". *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 61/1: 95–110. <https://doi.org/10.15176/vol61no15>
- Rajković Iveta, Marijeta. 2023. "The Challenges of Integrating Highly Skilled Migrants into the Professional Sports System". *Traditiones - Institut za slovensko narodopisje, Ljubljana* 51/3: 167–183. <https://doi.org/10.3986/Traditio2022510308>.
- Rajković Iveta, Marijeta 2019. "Državljanstvo vs. integracija: iskustva visokoobrazovanih Hrvata iz Venezuele i Roma nogometaša". *Studia ethnologica Croatica* 31: 157–184. <https://doi.org/10.17234/SEC.31.6>
- Rajković Iveta, Marijeta. 2012. "Dissolution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia and Migration of New Minorities From and To Newly Formed States." U *Migration and Identity. Historical, Cultural and Linguistic Dimensions of Mobility in the Balkans*. P. Hristov, ur. Sofija: Paradigma, 152–162.
- Rajković Iveta, Marijeta. 2012a. "Iseljavanje hrvatskog juga". U *Veliki val. Iseljavanje iz srednje Europe u Ameriku 1880.-1914.* E. Dubrović, ur. Rijeka: Muzej grada Rijeke, 241–254.
- Rajković Iveta, Marijeta & Paula Gadze. 2014. "Hrvati u Buenos Airesu i Rosariju, Latinosi u Zagrebu". U *Multipliciranje zavičaja i domovina: hrvatska dijaspora:*

- kronologija, destinacije i identitet*. J. Grbić Jakopović. Zagreb: FF Press, 133–154. <https://openbooks.ffzg.unizg.hr/index.php/FFpress/catalog/book/79>
- Rajković Iveta, Marijeta, Petra Kelemen & Drago Župarić-Iljić. 2018. *Contemporary Migration Trends and Flows on the Territory of Southeast Europe*. Zagreb: FF Press. <https://openbooks.ffzg.unizg.hr/index.php/FFpress/catalog/book/35>
- Rajković Iveta, Marijeta & Tea Horvatin. 2017. "Suvmremeno iseljavanje iz Hrvatske u Irsku s posebnim osvrtom na mlade iz Slavonije". *Migracijske i etničke teme* 33/3: 247–274. <https://doi.org/10.11567/met.33.3.1>
- Ram, Melanie H. 2014. "European Integration, Migration and Representation: The Case of Roma in France". *Ethnopolitics* 13/3: 203–224. <https://doi.org/10.1080/17449057.2013.844430>
- Rašić Nikola, Danijela Lucić, Branka Galić & Nenad Karajić. 2020. *Uključivanje Roma u hrvatsko društvo. Identitet, socijalna distanca i iskustvo diskriminacije*. Zagreb: Ured za ljudska prava i prava nacionalnih manjina Vlade Republike Hrvatske. Dostupno na: <https://pravamanjina.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/2024/Ukljucivanje%20Roma%20u%20hrvatsko%20društvo-identitet,%20socijalna%20distanca%20i%20iskustvo%20diskriminacije.pdf>
- Ratković Njegovan, Biljana. 2011. "Social integration of Roma people - the importance and remit of ROMA media: A case study". *Trames- Journal of the Humanities and Social Sciences* 15/1: 102–119. <https://doi.org/10.3176/tr.2011.1.05>
- Rezmuves, Szilvia & Adam Kullmann. 2015. "Efforts Towards Roma Integration with Development Funds - Insight Into Professional Views". *Intersections. East European Journal of Society and Politics* 1/4: 109–118.
- Rial, Carmen. 2015. "Circulation, bubbles, returns: the mobility of Brazilians in the football system". U *Football and Migration: Perspectives, Places, Players*. R. Elliott i J. Harris, ur. London, New York: Routledge, 61–75.
- Ristić, Dušan, Žolt Marinović & Dušan Lazar, 2016. *Ogledi o regionalnom identitetu*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Robbins, Jeal. 2013. "Beyond the suffering subject: Toward an anthropology of the good". *Journal of the Royal Anthropological Institute* 19/3: 447–462. <https://doi.org/10.1111/1467-9655.12044>.
- Rockwell, Elsie. 1987. *Notas sobre el proceso etnográfico (1982-1985)*. Mimeo: Dirección de Investigaciones Educativas.
- Ross, Charles K. 2001. *Outside the Lines: African Americans and the Integration of the National Football League*. New York: NYU Press.
- Rubin, Herbert J. 2011. *Qualitative Interviewing: The Art of Hearing Data*. London: Sage.
- Sack, Allen & Zeljan Suster. 2000. "Soccer and Croatian Nationalism. A Prelude to War." *Journal of Sport & Social Issues* 24/3: 305–320.
- Scraton, Sheila, Kari Fasting, Gertrud Pfister & Ana Bunuel. 2018. "It's Still a Man's Game? The Experiences of Top-Level European Women Footballers." U *Female*

- Football Players and Fans. Intruding into a Man's World.* G. Pfister i S. Pope, ur. Palgrave: Macmillan, 19–36.
- Sanchís-Ramón, María-José, Daniel La Parra-Casado, Diana Gil-González, Jesús F. Estévez-García, Carmen Vives-Cases. 2023. "Gender Sensitivity in the National Roma Integration Strategies of Member States of the European Union". *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society* 30/2: 347-373. <https://doi.org/10.1093/sp/jxac009>
- Sangaramoorthy, Thurka & Karen A. Kroeger. 2020. *Rapid Ethnographic Assessments. A Practical Approach and Toolkit for Collaborative Community Research.* London: Routledge.
- Sardelić, Julija. 2019. "Roma in Times of Territorial Rescaling: An Inquiry into the Margins of European Citizenship." *Ethnopolitics. Formerly Global Review of Ethnopolitics* 18/4: 325–339. <https://doi.org/10.1080/17449057.2019.1584495>
- Sardelić Julija. 2013. *Romani minorities on the margins of Post-Yugoslav citizenship regimes, CITSEE Working Papers 31/2013.* Edinburgh: University of Edinburgh.
- Schönau, Birgit. 2008. *La Fidanziata. Juventus, Turin und Italien.* Berlin: Berenberg, 29–32.
- Schulze-Marmeling, Dietrich. 2019. *Die Geschichte des FC Liverpool.* Bielefeld: Verlag Die Werkstatt.
- Schwind, Karl Heinz. 1994. *Geschichten aus einem Fußball-Jahrhundert.* Wien: Ueberreuter.
- Seippel, Ørnulf. 2019. "Do sports matter to people? A cross-national multilevel study". *Sport in Society* 22/3: 327–341. <https://doi.org/10.1080/17430437.2018.1490263>
- Silverman David, ur. 2016. *Qualitative research.* London: Sage.
- Simoni, Valerio. 2016. "Economization, moralization, and the changing moral economies of 'capitalism' and 'communism' among Cuban migrants in Spain." *Athropological Theory* 16/4: 454–475. <https://doi.org/10.1177/1463499616684053>.
- Slootman, Marieke. 2018. *Ethnic Identity, Social Mobility and the Role of Soulmates.* Cham: IMISCOE Research Series, Springer Open. <https://www.springer.com/lal/book/9783319995953>
- Smith, David. 2018. "Roma migration, anti-migrant sentiment and social integration: A case study in South-east England." *Local Economy* 33/2: 187–206. <https://doi.org/10.1177/0269094218766456>
- Smith, Robyn, Ramón Spaaij & Brent McDonald. 2019. "Migrant Integration and Cultural Capital in the Context of Sport and Physical Activity: a Systematic Review." *International Migration and Integration* 20/3: 851–868. <https://doi.org/10.1007/s12134-018-0634-5>
- Smoje, Miljenko. 1981. *Dnevnik jednog penzionera.* Zagreb: Znanje.
- Spaaij, Ramón. 2012. "Beyond the playing field: Experiences of sport, social capital, and integration among Somalis in Australia." *Ethnic and Racial Studies* 35/9: 1519–1538. <https://doi.org/10.1080/01419870.2011.592205>

- Spaaij, Ramón. 2008. "Men Like Us, Boys Like Them: Violence, Masculinity, and Collective Identity in Football Hooliganism". *Journal of Sport and Social Issues* 32/4: 369–392. <https://doi.org/10.1177/0193723508324082>
- Spaaij, Ramón. 2006. *Understanding Football Hooliganism. A Comparison of Six Western European Football Clubs*. Amsterdam: Vossiuspers Uva.
- Srdić, Vesna & Stanko Cvjetičanin. 2012. "Obrazovna integracija Roma u Srbiji." *Društvena istraživanja* 21/2: 569–587. <https://doi.org/10.5559/di.21.2.14>
- Stauber, Roni & Raphael Vago. 2007. *The Roma: a Minority in Europe. Historical, Political and Social Perspectives*. Budapest: Central European University Press.
- Stepick, Alex & Carol Dutton Stepick 2010. "The complexities and confusions of segmented assimilation". *Ethnic and Racial Studies* 33/7: 1149–1167. <https://doi.org/10.1080/01419871003599518>
- Stewart, Emma & Gareth Mulvey. 2014. "Seeking Safety beyond Refuge: The Impact of Immigration and Citizenship Policy upon Refugees in the UK". *Journal of Ethnic and Migration Studies* 40/7: 1023–1039. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2013.836960>
- Storey, David. 2011. "Football, place and integration: foreign footballers in the FA Premier League." *Geography* 96/2: 86–94. <https://doi.org/10.1080/00167487.2011.12094315>
- Strmota, Marin & Krešimir Ivanda. 2022. "Demografski izazovi na lokalnoj i regionalnoj razini Hrvatske". U Zbornik radova konferencije *Prilika ili prijetnja Reforma lokalne i regionalne samouprave u Hrvatskoj*. D. Jurlina-Alibegović, A. Markić Boban, K. Fiesinger, ur. Zagreb: Hanns-Seidel-Stiftung i Ekonomski institut, 93–110.
- Swanborn, Peter. 2010. *Case Study Research: What, Why and How?*. London, Thousand Oaks, New Delhi, Singapore: Sage Publications.
- Šakić, Vlado & Ljiljana Dobrovšak. 2020. *Leksikon hrvatskog iseljeničtva i manjina*. Zagreb: Hrvatska matica iseljenika i Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Šantek, Goran Pavel. 2017. *Dinamo to smo mi: antropološki ogledi o Dinamu i njegovim navijačima*. Zagreb: FF Press. <https://doi.org/10.17234/9789531757584>
- Šantek, Goran Pavel & Loic Tregoures. 2017. "A comparison of two fan initiatives in Croatia: Zajedno za Dinamo (Together for Dinamo) and Naš Hajduk (Our Hajduk)". *Soccer and Society* 18: 1–12. doi:10.1080/14660970.2017.1333679
- Šantek, Goran Pavel, Ivan Zečević & Andrej Ivan Neuredinović. 2020. *Sport, diskriminacija i nasilje. Tri studije slučaja na primjeru navijačke skupine Bad Blu Boys*. Zagreb: FF Press.
- Štambuk, Maja, ur. 2005. *Kako žive hrvatski Romi?*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Štambuk-Škalić, Marina. 2006. "Izvjestaj partijske komisije o nekim negativnim pojavama u sportu." U *Zapisnici Politbiroa, Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske, 1945- 1952*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 581– 604.

- Štikš, Igor. 2010. "Uključeni, isključeni, pozvani: politike državljanstva u postsocijalističkoj Europi i Hrvatskoj". *Politička misao: časopis za politologiju* 47/1: 77–100. <https://hrcak.srce.hr/en/57671>
- Taylor, Matthew. 2010. "Football's Engineers? British Football Coaches, Migration and Intercultural Transfer, c.1910–c.1950s." *Sport in History* 30/1: 138–163. <https://doi.org/10.1080/17460261003617011>.
- Taylor, Matthew. 2006. "Global Players? Football, Migration and Globalization, c. 1930-2000." *Historical Social Research* 31/1: 7–30. <https://doi.org/10.12759/hsr.31.2006.1.7-30>
- Tesar, Catalina. 2015. "The tradition of integration: An ethnography of Gabori Roma in the 2000s/ La tradition del'integration. Une ethnologie des Roms Gabori dans les annees". *Romani Studies* 25/1: 108–114.
- Tomasevich, Jozo. 1979. Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Tomić-Koludrović, Inga. 1999. "Pojam integracije u suvremenim sociološkim teorijama". U *Religija i integracija*. I. Grubišić i S. Zrinščak, ur. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 11–29.
- Troskot, Zara, Marija Elena Prskalo & Ružica Šimić Banović. 2019. "Ključne odrednice iseljavanja visokokvalificiranog stanovništva: Slučaj Hrvatske s komparativnim osvrtom na nove članice EU". *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 56/4: 877–904. <https://doi.org/10.31141/zrpf.2019.56.134.877>
- Tsuda, Takeyuki, ur. 2009 *Diasporic Homecomings. Ethnic return migration in comparative perspective*. Stanford University Press.-
- Vathi, Zana & Russell King, ur. 2017. *Return Migration and Psychosocial Wellbeing. Discourses, Policy - Making and Outcomes for Migrants and their Families*. London: Routledge.
- Vermeulen, Hans. 2010. "Segmented assimilation and cross-national comparative research on the integration of immigrants and their children". *Ethnic and Racial Studies* 33/7: 1214–1230.
- Vermeulen, Hans, Martin Baldwin-Edwards & Riki Van Boeschoten, ur. 2015. *Migration in the Southern Balkans. From Ottoman Territory to Globalized Nation States*. Cham: IMISCOE Research Series, Springer Open. file:///D:/Users/korisnik/Downloads/978-3-319-13719-3.pdf
- Vertovec, Steven. 2018. "Towards post- multiculturalism? Changing communities, conditions and contexts of diversity". *International Social Science Journal* 68: 227–228.
- Voiculescu, Cerasela. 2017. *European Social Integration and the Roma: Questioning Neoliberal Governmentality*. London, New York: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315708737>
- Vrcan, Srđan. 2003. *Nogomet, politika, nasilje. Oglеди iz sociologije nogometa*. Zagreb: Naklada Jesenski Turk i Hrvatsko sociološko društvo.
- Wacaquant Loïc. 2008. *Urban Outcasts. A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Polity Press.

- Wessendorf, Susanne. 2007. "Roots Migrants': Transnationalism and 'Return' among Second-Generation Italians in Switzerland". *Journal of Ethnic and Migration Studies* 33/7: 1083–1102. <https://doi.org/10.1080/13691830701541614>
- Wilson, Thomas M. & Hastings Donan, ur. 2012. *A Companion to Border Studies*. West Sussex: Wiley Blackwell.
- Xanthaki, Alexandra. 2005. "Hope Dies Last: an EU Directive on Roma Integration." *European Public Law* 11/4: 515–526.
- Yalaz, Evrez & Ricard Zapata-Barrero. 2018. "Introduction: Preparing the Way for Qualitative Research in Migration Studies". U *Qualitative Research in European Migration Studies*. R. Zapata-Barrero & E. Yalaz ur. Cham: IMISCOE Research Series, Springer Open, 1–8. file:///D:/Users/korisnik/Downloads/978-3-319-76861-8.pdf
- Yalaz, Evrez & Ricard Zapata-Barrero. 2018a. "Mapping the Qualitative Migration Research in Europe: An Exploratory Analysis". U *Qualitative Research in European Migration Studies*. R. Zapata-Barrero & E. Yalaz ur. Cham: IMISCOE Research Series, Springer Open, 9–31. file:///D:/Users/korisnik/Downloads/978-3-319-76861-8.pdf
- Zachos, Dimitris. 2006. "Roma, Egalitarianism and School Integration: The Case of Flampouro". *Journal for Critical Education Policy Studies* 4/2: 262–296.
- Zapata-Barrero, Ricard & Yalaz Evrena, ur. 2018. *Qualitative Research in European Migration Studies*. Cham: IMISCOE Research Series, Springer Open. file:///D:/Users/korisnik/Downloads/978-3-319-76861-8.pdf
- Zec, Dejan & Miloš Paunović. 2015. "Football's positive influence on integration in diverse societies: the case study of Yugoslavia". *Soccer & Society* 16/2-3: 232–244. <https://doi.org/10.1080/14660970.2014.961387>.
- Živić, Dražen & Monika Komušanac. 2024. "Migracijski kontekst rata u Ukrajini i njegov potencijalni demografski odraz na Republiku Hrvatsku". U *Migracije na rubu Europe: trendovi, politike i izazovi*. S. Klempić Bogadi, S. Gregurović, D. Mlinarić, ur. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 161–174.
- Živković, Đuro. 2011. *100 godina Bili*. Vlastita naklada autora.
- Župarić-Iljić, Drago. 2016. *Iseljavanje iz Republike Hrvatske nakon ulaska u Europsku uniju/Emigration from the Republic of Croatia after the Accession to the European Union*. Zagreb: Friedrich Ebert Stiftung.
- Župarić-Iljić, Drago & Marko Valenta. 2019. "Opportunistic Humanitarianism and Securitization Discomfort Along the Balkan Corridor: The Croatian Experience". U *Refugee Protection and Civil Society in Europe*. M. Feischmidt, L. Pries i C. Cantat, ur. Palgrave Macmillan, 129–60.

7.2. Izvori

- Alfirević, Slaven. 2005. “Kranjčar vijest pretvorio u stvarnost”. *Slobodna Dalmacija*, 24. siječnja, str. 23.
- Alfirević, Slaven. 1998. “Tko žuri vrat lomi, a Kate nije od tih....”. *Slobodna Dalmacija*, 7. kolovoza, str. 73.
- Bauer. D. 2007. “EU podržava SP Roma u Splitu”. *Sportske novosti*, 5. listopada, str. 20.
- Bell’s Life. 1872. *Appendix to the minutes from the Committee Meeting*, 7. studeni. Arhiva Football Association (Arhiv Nogometnog saveza Engleske). (pristup 22. 5. 2022.).
- Bušelić, Nenad. 1979. ““Dinamo”– drugi”. *Slobodna Dalmacija*, 23. lipnja, str. 10.
- Didić, Marko. 2023. “Legendarni bivši igrač Bijelih i u 75. godini živi nogomet punim plućima: “Više sam vezan za Hajduk nego za Vardar! ””. *Slobodna Dalmacija*, 17. siječnja, str. 22.
- Etički kodeks*. Hrvatsko etnološko društvo. <https://hrvatskoetnologodrustvo.hr/o-nama/eticki-kodeks>. (pristup 20. 5. 2022.).
- European Commission. 2007. *White Paper on Sport*, COM (2007) 391 final, 11. srpnja. Brussels: Commission of the European Communities. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52007DC0391&rid=2> (pristup 20. 4. 2022.).
- FARE (*Football Against Racism in Europe*) Nogomet protiv rasizma u Europi <https://farenet.org/> (pristup 14. 10. 2022.).
- Herljević, Bruno. 2018. ““Ovdje tuku igrače, Hajduk me šokirao”: Zgroženi mađarski napadač progovorio o tretmanu na Poljudu”. *Dnevno.hr*; 2. rujna. <https://www.dnevno.hr/sport/nogomet/ovdje-tuku-igrace-hajduk-me-sokirao-zgrozeni-madarski-napadac-progovorio-o-tretmanu-na-poljudu-1215839/> (pristup 11. 10. 2022.).
- Hrvatski nogometni savez. 2021. “Sučić: “San mi je zaigrati s mojim idolom Lukom Modrićem””. *HNS.com – vijesti*. <https://hns-cff.hr/news/23120/sucic-san-mi-je-zai-grati-s-mojim-idolom-lukom-modricem> (pristup 13. 9. 2021.).
- Korver, Ron. 2020. *Framework for National Roma Integration Strategies up to 2020*. European Parliamentary Research Service. [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/642827/EPRS_STU\(2020\)642827_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/642827/EPRS_STU(2020)642827_EN.pdf) (pristup 16. 9. 2022.).
- Krolo, Krešimir. 2019. “Istraživački izvještaj (Hajdučkom) suradnjom i volonterstvom do društvenog razvoja”. Dostupno na: https://www.nashajduk.hr/wp-content/uploads/2019/09/Hajducka_demokracija_se_isplati_istrazivacki_izvjestaj.pdf (pristup 1. 12. 2023.).
- Lukač, Ivan. 2023. “Hrvati tamo sve više odlaze po sigurnu plaću! Dalić im je svima otvorio vrata, ali najviše cijene ipak jednog sasvim drugog...” *Dnevno.hr*, 10. svibnja. <https://www.dnevno.hr/sport/hrvati-tamo-sve-vise-odlaze-po-sigurnu-placu-dalic-im-je-svima-otvorio-vrata-ali-najvise-cijene-ipak-jednog-sasvim-drugog-2140708/> (pristup 26. 5. 2023.).

- Marić Banje, Katarina. 2019. "Huligani napali vaterpoliste Crvene zvezde na Rivi: tukli su ih na štekatu, jedan se od batina spasio skokom u more!". *Slobodna Dalmacija*, 9. veljače. <https://slobodnadalmacija.hr/split-i-zupanja/split/video-huligani-napali-vaterpoliste-crvene-zvezde-na-rivi-tukli-su-ih-na-stekatu-jedan-se-od-batina-spasio-skokom-u-more-588336> (pristup 6. 11. 2022.).
- Medo, Ivica. 2011. "Potukao slavna imena: Hrvat najbolji u zemlji gdje se ne pita za cijenu!". *Gol*, 21. rujna. https://gol.dnevnik.hr/clanak/svjetski_nogomet/potukao-slavna-imena-hrvat-najbolji-u-zemlji-gdje-se-ne-pita-za-cijenu.html (pristup 4. 11. 2022.).
- Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2022.* Vanjska migracija stanovništva prema zemlji podrijetla/odredišta i državljanstvu u 2022. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. <https://podaci.dzs.hr/2023/hr/58061> (pristup 6. 8. 2023.).
- Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2018.* Vanjska migracija stanovništva prema zemlji podrijetla/odredišta i državljanstvu u 2018. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. https://www.dzs.hr/Hrv_Eng/publication/2019/07-01-02_01_2019.htm (pristup 16. 10. 2020.).
- Naš Hajduk.* <https://nashajduk.hr/> (pristup 15. 12. 2022.).
- Ničota, Tomo. 2022. "Režić za Germanijak: "Dalić je u Arabiji popularniji od Modrića, a domaćini teško mogu glumiti Maroko"". <https://www.germanijak.hr/nogomet/vijesti/rezic-za-germanijak-dalic-je-u-arabiji-popularniji-od-modrica-a-domacini-tesko-mogu-glumiti-maroko/105949>. (pristup 15. 11. 2022.).
- Ničota, Tomo. 2021. "Nemoralna ponuda za Bilića ruši rekord! Spominje se plaća kakvu nikad nije imao nijedan hrvatski trener". *Sportske novosti*, 7. siječnja. <https://sportske.jutarnji.hr/sn/nogomet/nogomet-mix/nemoralna-ponuda-za-bilica-rusi-rekord-spominje-se-placa-kakvu-nikad-nije-imao-nijedan-hrvatski-trener-15041275>. (pristup 7. 1. 2021.).
- N(ičota), T(omo). 2017. "Otvorena izložba 'Žene na tribinama': U Našem Hajduku je oko 7000 članica, neki tvrde da smo udruga s najviše ženskog članstva". *Dalmatinski portal*, 8. ožujka. <https://dalmatinskiportal.hr/zivot/otvorena-izlozba--zene-na-tribinama-u-nasem-hajduku-je-oko-7000-clanica--neki-tvrde-da-smo-udruga-s-najvise-zenskog-clanstva/19491> (pristup 8. 5. 2022.).
- Nogometni kamp nacionalnih manjina. Manjine.* Hrvatski nogometni savez. <https://hns-cff.hr/grassroots/manjine/> (pristup 3. 9. 2019.).
- Popis stanovništva, kućanstava i stanova u Republici Hrvatskoj.* Popis 2021. godine, prvi rezultati. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. <https://dzs.gov.hr/naslovna-blokovi/u-fokusu/popis-2021/88> (pristup 4. 12. 2022.).
- Patković, Nikola. 2021. "Nisam znao hoće li Josip izabrati Hrvatsku. A kad je dobio poziv, okrenuli smo odojka i janje...". *Jutarnji list*, 11. listopada. <https://www.jutarnji.hr/life/zivotne-price/nisam-znao-hoce-li-nas-joso-odabrati-hrvatsku-akad-je-dobio-poziv-okrenuli-smo-odojka-i-janje-15108787> (pristup 8. 11. 2021.).
- P(atković), N(ikola). 2021. "Slaven Bilić kompletirao svoj stručni stožer za posao u Kini, u njemu je jedan Riječanin, ali i jedno novo lice". *Novi list*, 12. siječnja. <https://www.>

- novilist.hr/sport/nogomet/slaven-bilic-kompletirao-svoj-strucni-stozer-za-posao-u-kini-u-njemu-je-jedan-rijecanin-ali-i-jedno-novo-lice/ (pristup 7. 4. 2021.).
- Peharda, Robert. 2011. "Zlatko Dalić proglašen najboljim trenerom u S. Arabiji". *Večernji list*, 21. rujna. <https://www.vecernji.hr/sport/zlatko-dalic-proglasen-najboljim-trenerom-u-s-arabiji-329145> (pristup 7. 10. 2021.).
- Parlamentarna skupština Vijeća Europe. 1993. *Preporuka br. 1203*. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2018-0447_HR.html; https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2018-0353_HR.html (pristup 16. 10. 2022.).
- Popis stanovništva, kućanstava i stanova u Republici Hrvatskoj*. Popis 2021. godine, prvi rezultati. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. <https://dzs.gov.hr/naslovna-blokovi/u-fokusu/popis-2021/88> (pristup 4. 12. 2022.).
- Prijedlog zakona o izmjenama i dopunama zakona o hrvatskom državljanstvu*. 2018. Vlada Republike Hrvatske. <https://vlada.gov.hr/UserDocsImages//2016/Sjednice/2018/12%20prosinac/131%20sjednica%20VRH//131%20-%204.pdf> (pristup 25. 8. 2019.).
- P. S. D. 2020. "Ukinuta presuda za napad na Hajdukove igrače u centru Splita; Odvjetnik: Branite se, a ne znate tko vas i za što tereti". *Slobodna Dalmacija*, 7. veljače. <https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/crna-kronika/ukinuta-presuda-za-napad-na-hajdukove-igrace-u-centru-splita-odvjetnik-branite-se-a-ne-znate-tko-vas-i-za-sto-tereti-1002661> (pristup 8. 6. 2022.).
- Romi.hr. <https://romi.hr/fokus/hrvatska/50-godina-medunarodnog-romskog-pokreta> (pristup 20. 5. 2022.).
- s. a. 2021. "Trojac iz dijaspore s Bišćanova popisa veseli se nastupima u hrvatskom dresu: na nama je da se dobrim igrama i predanim radom dokažemo". *Slobodna Dalmacija*, 24. kolovoza. <https://slobodnadalmacija.hr/sport/domaci-nogomet/trojac-iz-dijas-pore-s-biscanova-popisa-veseli-se-nastupima-u-hrvatskom-dresu-na-nama-je-da-se-dobrim-igramama-i-predanim-radom-dokazemo-1122104> (pristup 7. 9. 2021.).
- Smoje, Miljenko. 1976. "Komentar Maloga Marinka". *Slobodna Dalmacija*, 25. prosinca, str. 10.
- Stanovništvo prema narodnosti po gradovima/općinama*. Popis 2011. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. https://web.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/hm/H01_01_04/H01_01_04_zup17.html (pristup 20. 12. 2022.).
- Statistički podaci izdanih dozvola za boravak i rad za 2023. godinu*. Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske. <https://mup.gov.hr/UserDocsImages/statistika/2024/1/sta-tistike%202023%20boravak%20i%20rad.pdf> (pristup 12. 2. 2024.).
- Statistika: Tražitelji međunarodne zaštite*. Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske. <https://mup.gov.hr/pristup-informacijama-16/statistika-228/statistika-trazitelji-medjunarodne-zastite/283234> (pristup 12. 2. 2024.).
- Statut Hrvatskog nogometnog saveza*. Hrvatski nogometni savez. <https://hns-cff.hr/files/documents/21835/Statut%20HNS%202021.pdf> (pristup 6. 11. 2022.).

- UNICEF. 2018. *Dečiji brakovi u romskoj populaciji u Srbiji*. Beograd: UNICEF, Etnografski institut SANU, Romski ženski centar BIBIJA. Dostupno na: file:///D:/Users/korisnik/Downloads/Deciji_brakovi_u_romskoj_populaciji_u_Sr-1.pdf (pristup 12. 4. 2022.).
- Urukalo, Vladimir. 2018. "SRAMOTNI INCIDENT U CENTRU SPLITA Fizički napadnuti igrači Hajduka, Futacs najgore prošao i dobio nogom u glavu!". *Sportske novosti*, 23. travnja. <https://sportske.jutarnji.hr/sn/nogomet/hnl/sramotni-incident-u-centru-splita-fizicki-napadnuti-igraci-hajduka-futacs-najgore-prosao-i-dobio-nogom-u-glavu-7276575> (pristup 8. 6. 2021.).
- V. L. 2023. "Zlatko Dalić: U Saudijskoj Arabiji mi ljudi prostrli tepih, a ja mislim 'samo da mi je kući'". *Večernji list*, 19. rujna. <https://www.vecernji.hr/sport/zlatko-dalic-u-saudijskoj-arabiji-mi-ljudi-prostrli-tepih-a-ja-mislim-samo-da-mi-je-kuci-1710563> (pristup 19. 9. 2023.).
- Thiago Alcantara. (n. d.). *Liverpool FC*. <https://www.liverpoolfc.com/team/mens/player/thiago-alcantara> (pristup 7. 4. 2021.).
- Zakon o hrvatskom državljanstvu*. Narodne novine br. 53/91, 70/91, 28/92, 113/93, 4/94, 130/11, 110/15.
- Zakon o sportu*. Narodne novine br. 71/06., 150/08., 124/10., 124/11., 86/12., 94/13., 85/15., 19/16., 98/19., 47/20., 77/20., 133/20.
- Zakon o sprječavanju nereda na sportskim natjecanjima*. Narodne novine br. 117/03, 71/06, 43/09, 34/11 i 114/22.
- Zakon o strancima*. Narodne novine br. 133/20, 114/22, 151/22.
- Əhlimanoglu, R. 2016. "7 brazilians of 25 playing for Azerbaijani team at Futsal World Cup". *Report News Agency*, 9. rujna. <https://report.az/en/team/7-of-25-brazilians-play-for-azerbaijani-team-at-futsal-world-cup> (pristup 17. 5. 2021.).

